

КЫРГЫЗ УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Жаманкулова Гүлжамал Төлөгөновна

**Махмуд Кашкаринин «Диваны»
жана баяндоочтун
трансформацияланган
формалары**

Бишкек
«Бийиктик» – 2011

УДК 82/821.0
ББК 83
Ж 26

Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кы-
лынган.

Жооптуу редактор: филол.илим.доктору,
Кырг. УИАнын корр.-мүчөсү А.Турсунов

Рецензенттер: филол.илим.кандидаты, доцент
Б.Жайлобаев;
Кырг.УИАнын ага илимий кызматкери М.Толубаев.

Жаманкулова Г. Т.

Ж 26 Махмуд Кашкаринин «Диваны» жана баяндоочтун транс-
формацияланган формалары. – Б.: Бийиктик, 2011. 256 б.

ISBN 978-9967-13-786-8

Бул эмгекте Махмуд Кашкари жашаган доор жана анын «Дивану
лугат-ит-түрк» сөздүгү тууралуу маалыматтар орун алды. «Диван-
дагы» жана кыргыз тилиндеги баяндоочтун тарыхый жактан транс-
формацияланган формалары талдоого алынды.

Эмгек тилчи-адистерге, окутуучуларга, аспиранттарга, ошондой
эле кыргыз элинин жана тилинин тарыхына кызыккан окурмандарга
арналат.

К 4603020000-11

УДК 82/821.0
ББК 83

ISBN 978-9967-13-786-8

© Жаманкулова Г.Т., 2011.
© КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту

КИРИШҮҮ

Кыргыз элинин тарыхы жана тили бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз тилинин тарыхын изилдөө үчүн кыргыз элинин тарыхына кайрылуу керек. Бул экөө бири-бирин толуктап турат. Окумуштуулар Я.Гримм, Ф.И.Буслаевдер тилди элдин тарыхы менен байланышта кароонун зарылдыгын белгилешкен. Тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбостугун К.К.Сартбаев да айткан.¹

Азыркы учурда кыргыздардын байыркы эл экендиги тууралуу маалыматтар жарыяланып келет. Ошону менен катар эле кыргыз тилинин тарыхына болгон кызыгуу артып, аны тигил же бул өңүттөн иликтөө иштери колго алынып, байыркы түрк жазма эстеликтеринин тили менен азыркы кыргыз тилинин байланышы, карым-катышы тууралуу жазылган эмгектердин саны арбып барат. Ошондой болсо да кыргыз элинин жана тилинин тарыхын иликтөө иштери али алдыда десек болот.

Кыргыз тилинин күйөрманы катары биз бул эмгекте ушул бөксөлүккө аз да болсо өз салымыбызды кошууну туура таптык. 2010-жылы КР УИАнын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун тилчилер жамааты «Махмуд Кашкари жана азыркы кыргыз тили» деген теманын үстүндө иштей баштадык. Биздин

¹ К.К.Сартбаев. Тандалган эмгектер. Бишкек, «Турар», 2011, 406-б.

алдыбызга (Г.Ж.) кыргыз тилинин синтаксисин орто кылымдардагы атактуу түрк аалымы Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ит-түрк» сөздүгүнө байланыштырып изилдөө максаты коюлган.

Албетте, XI кылымдагы жазма эстеликтердин тилин синтаксистик жактан азыркы кыргыз тилинин синтаксиси менен салыштырып изилдеп чыгуу өтө татаал маселелерден. Анткени кыргыз тилинде тарыхый синтаксис бүгүнкү күнгө чейин колго алына элек. Аталган маселе, т.а. жазма эстеликтердин тилин азыркы тигил же бул конкреттүү тил менен синтаксистик жактан салыштырма-тарыхый планда иликтөө түрк тилдеринде да көп эмес. Буга жазма эстеликтердин тилинин жанры боюнча бирдей эместиги, енисей-орхон эстеликтеринин доорунда эле түрк тилдеринин дифференциялуулугу, байыркы түрк эстеликтеринде диалектилик белгилердин болгондугу, азыркы тигил же бул конкреттүү түрк тили менен жазма эстеликтердин ортосундагы ордун басуучулук (преемственность) байланыштын так аныктала электиги ж.б. кыйынчылыктарды жаратууда. Ошого карабастан жазма эстеликтердин тилин ар тараптан, анын ичинде синтаксистик жактан салыштырма-тарыхый планда изилдөө иштерин колго алуу – учурдагы актуалдуу маселелерден.

Биздин изилдөө объектибиз катары орто кылымдардагы жазма эстелик болуп саналган Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү» жана андагы баяндоочтун өзгөрүүгө учураган формалары алынып, бул эки багытта ишке ашырылды. Биринчи багыт улуу аалым жашаган доорго, сөздүктүн жаралуу себептерине арналды жана «Махмуд Кашкари жашаган доор жана анын «Диваны»

деп аталды. Карахандар династиясынын түптөлүшүндө чоң ролу бар карлуктар, алардын бийликке келиши, Карахандар хандыгынын түзүлүшү жана аябагандай чоң саясий күчкө айланышы кандай шартта ишке ашкан деген суроо туулат. Мына ушул маселелер эмгектин биринчи бөлүмүндө каралды. Араб тил илими жана анын «Диванды» түзүүгө тийгизген таасири, Махмуд Кашкаринин ата теги, түпкү мекени, ошондой эле карлуктардын, андан соң Карахандар династиясы тушундагы кыргыздар тууралуу да ушул бөлүмдө кеп козголот.

Изилдөөбүздүн экинчи багыты – баяндоочтун трансформацияланган формаларына арналды. Жазма эстеликтеринин тилин азыркы учурдагы түрк тилдери менен салыштырма-тарыхый багытта изилдөөнүн жолдору, ыкмалары тууралуу илимий-теориялык эмгектерди үйрөнүү жана Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүнөн чогултулган факт-материалдардын анализи – сүйлөмдөгү болушу мүмкүн болгон тарыхый өзгөрүүлөр биринчи кезекте баяндооч менен байланышта болорун айкын көрсөттү. Ошондуктан эмгектин II бөлүмүндө жазма эстеликтердин тилин синтаксистик жактан изилдөөнүн жолдору, субстантивдик элементтин «Диванда» орун алышы, жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы баяндооч жана анын өзгөрүүгө учураган формалары каралды. Сөздүктөгү жана азыркы кыргыз тилиндеги жак мүчөлөр, ошондой эле түрк тилдеринин этиштик системасынын эң мурунку, баштапкы ядросун түзгөн этиштин чактарынын *-а/-ы, -ар/ер, -ды/-ты* формалары иликтөөгө алынды.

Сунуш кылынып жаткан эмгекти даярдоодо каралып жаткан маселелер боюнча пикирлерин, сунушта-

рын айтышкан филол. илим.доктору, Кыргыз УИАнын корр.- мүчөсү А.Турсуновго, Кыргыз УИАнын Чынгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери М.Толубаевге, Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти Б.Жайлобаевге ж.б. автор ыраазычылыгын билдирет. Кол жазманы компьютерге түшүрүп, басмага даярдоого көмөктөшкөн К.Карасаев атындагы БГУнун бүтүрүүчүлөрү Жумабаева Элиза менен Абдраимова Жазгүлгө да автор ыраазылык айтуу менен алардын мындан аркы иштерине ийгилик каалайт.

I БӨЛҮМ

Махмуд Кашкари жашаган доор жана анын «Диваны»

Карлуктар жана алардын бийликке келиши. Кыргыздар карлуктардын тушунда

Карахандардын тушунда жаралган Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгү котормосунда «Түрк тилдеринин сөздүгү» деп аталганы менен, чындыгында энциклопедиялык эмгек. Окумуштуулардын маалыматы боюнча сөздүккө Кашкар жана Жети-Суу аймагында жашаган түрк урууларынан жыйналган тогуз минден ашык сөз кирген. Сөздөрдүн түшүндүрмөсүн берүү менен Махмуд Кашкари ал тилде сүйлөгөн элдер тууралуу, алардын жайгашкан жери, кимдер менен чектеш жашаары, жашоо мүнөзү, үрп-адаты, алектенген иштери, кимдер менен алака түзүп, кандай ырларды ырдашаары ж.б. жөнүндө баян кылат. С.Г.Кляшторный туура белгилегендей, сөздүктө камтылган материалдардын жардамы менен ошол доордо жашаган уруулардын тарыхын калыбына келтирүү мүмкүн эмес болсо да, алардын турмуш-тиричилиги, коомдук турмушу жана маданияты тууралуу көп маалыматтарды билүүгө болот. «Дивандагы» материалдар аркылуу Карахандар мамлекети ич жагынан биздин көз алдыбызга тартылат.²

Карахандар хандыгынын келип чыгышы, анын түзүлүшү, аябагандай чоң саясий күчкө айланышы кандай шартта ишке ашкан деген суроо туулат. Албетте, ал доордогу кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар бизди,

² С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского. Советская тюркология. № 1, 1972, 18-6.

сөзсүз, кызыктырат. Төмөндө мына ушулар тууралуу сөз болмокчу.

Карлуктардын Карахандар хандыгынын түптөлүшүндө чоң ролу бар. Ошондуктан адегенде сөз – карлуктар жана алардын тушундагы кыргыздар жөнүндө.

XI кылымда карлуктар түрк каганатынын (б.з.551-744-жж.) уруулар союзунда болгон. Карлук каганаты VIII кылымдын орто ченинде түргөштөр тарыхый аренадан кеткенден кийин түзүлгөн. Түргөштөрдүн бийликтен кетиши, карлук каганатынын орношу тууралуу маалыматтар окумуштуулардын эмгектеринде, кытай жазма булактарында кездешет.

Кытайлык кыргыз тарыхчы Анвар Байтурдун маалыматы боюнча түркеш тайпасы (түргөштөр – Г.Ж.) жаңы эранын 583-жылы түрк каганаты экиге бөлүнгөндө, Батыш түрк каганатынын бийлигинде турган. 659-жылы Таң империясы Батыш түрк каганатын талкалаган соң, түркеш райондору Таң империясынын карамагына өткөн.³

Бул заманда, Таң династиясынын жаңы хроникасынын маалыматы боюнча Юн Хуэйдин башкаруу (650-656-жж.) доорунан Тяньбаонун (742-756-жж.) башкаруу дооруна чейин Бэйтинде⁴ цзедуши⁵ деген кызмат орду болуп, анын башкаруусунда 20000 гарнизон солдаттары жана 5000 ат болгон. Анда: «(Цзедуши) контролировал находящихся под управлением (наместничества) тюр-

³ Анвар Байтур. Тянь-Шань кыргыздары. Китепте: Кыргыздар. I т., Бишкек, «Кыргызстан», 1993, 267-268-66.

⁴ Бэй-тххин – бул Бешбалык шаары, анын урандылары Урумчудан алыс эмес жерде. Караныз: Восточные авторы о кыргызях (Түзүүчү Ө.Караев), Бишкек, «Кыргызстан», 1994, 12-б.

⁵ Цзедуши – генерал-губернатор. Аталган эмгекте, 24-б.

гешей⁶ и и кыргызов», – деп айтылат. Чжень Гуандын башкаруу мезгилинде 22-жылдын экинчи айында (29/II-28/III – 648) Цзянгунда дудуфу түзүлүп, кыргыздардын эльтабири дуду кызматына бекитилген.⁷ Бул маалыматтар ошол убакта кыргыздардын түргөштөр менен бир катарда турган, саясий турмушка активдүү катышкан уруу экендигинен кабар берет.

Жаңы эранын 7-кылымынын аягында, кийинки түрк каганаты күчөгөн заманда түргөштөр да күчөй баштап, өз уруусунун башчысы Бахатар кандын жетекчилигинде өзүнүн батыш жана батыш-түштүк тараптарына аскерлерин жиберип, азыркы Талас суусу менен Сыр өзөнүнүн аралыгындагы бир кыйла жерлерди басып алышкан. Алардын борбору Талас суусунун боюндагы Суяб шаары,⁸ ал эми экинчи ордосу Иле өзөнүнүн баш агымындагы Күнөс шаары (кээ бир материалдарда Иле шаары деп берилет) болгон (Анвар Байтур, 268).

Түргөштөр жаңы эранын 715-жылы Сулу кагандан башчылыгы астында өз тегерегиндеги райондорго жана Таң империясынын Тянь-Шандын түндүк, түштүк тарабында турган аскер коргондоруна чабуул жасап турушкан. 716-жылы, Анвар Байтур белгилегендей, алар Сулу кагандын башчылыгы астында Таң империясынын

⁶ Караңыз: Түргөштөр – биринчи Монголдордун Алтайынын (Монгольский Алтай) түштүк-батышында эскерилет. Түрк каганатынын доорунда (VI-VII кк.) алар Жети-Суу жана Борбордук Тянь-Шань территориясына акырындык менен сүрүлүп калышкан. Аталган эмгекте, 24-б.

⁷ А.Г.Малаякин. Историческая география Центральной Азии. Новосибирск. 1981. Караңыз: Маалыматтар Ө.Караев түзгөн «Восточные авторы о кыргыззах» деген эмгектен алынды. 24-б.

⁸ Анвар Байтурда Суяб – Талас суусунун боюнда деп берилсе, Н.Я.Бичуриндин эмгегинин (Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1., М. –Л., 1950) комментарийлер жана эскертүүлөр деген жеринде: Суяб – карлук каганатынын борбору (азыркы Токмоктун жанындагы Ак-Бешим урандылары) деп берилет. Караңыз: Восточные авторы о кыргыззах (Түзүүчү Ө.Караев), Бишкек, «Кыргызстан», 1994, 13-б.

бийлигинен биротоло кутулушкан жана «туркеш каганатын тиктеген».

Л.Н.Гумилевдун эмгегинде⁹ 717-жылы түргөштөрдүн ханы Сулу Таң империясына тынчтык келишимин түзүүнү сунуш кылгандыгы тууралуу маалымат бар.

748-жылы түргөш каганаты кулап, түргөштөр бытырандылык жагдайга учураган. Мындан узак өтпөй илгерки түргөш каганатынын жерлерин карлук тайпалары ээлеген.

Кытай жазмаларында «карлук» деген сөз кытай иероглифтери боюнча – «ко-ло-лу» же «гэ-ло-лу» деп окулат.¹⁰ Ханзу жазмаларында: «Карлуктар – тегинде түрк уруктарынын бирөө болуп эсептелет. Бешбалыктын түндүгү, Алтайдын батыш жагына жайгашкан болуп, Бугучын суусунун эки жээгинде жашашат. Жалпы үч урук бар. Бирөө – Жемурда. Дагы бирөө – чигил же себек, үчүнчүсү – ташлык»¹¹ – деп берилет. Ханзу жазмаларында бул үч уруу тең чыгыш, батыш түрктөрүнүн арасында болуп, «алар менен кошо жалчып, кошо алсыздап, же алар менен кошо көтөрүлүш жасап, же кошо каранды болуп» жүргөндүгү, кийин улам-улам түштүккө ооп келип, өздөрүн «Үч урук ябгу» деп атагандыгы баяндалат. Ханзуда: «Алардын жоокерлери каарлуу, согушту укса кубанып турушат экен. Тыңжов аймагынын батыш жагындагы ар кайсы түрк уруулары бүт алардан коркушат экен», – деп айтылат (288).

Карлуктардын түрк урууларынын бири экендиги тууралуу маалымат башка авторлордо да бар. Анвар Байтурда карлуктардын тегинде түрк тайпаларынын

⁹ Л.Н.Гумилев. Древняя Русь и Великая степь. Изд-во «Мысль», М., 1993, 58-б.

¹⁰ Караңыз: А.М.Щербак. Грамматический очерк тюркских текстов X-XI вв. из Восточного Туркестана. Изд-во АН СССР, М. – Л., 1961, 14-б.

¹¹ Ханзу жазмаларындагы кыргыздар. Шинжаң эл басмасы. 2004, 287-288-бб.; Ханзу жазмалары – кытай жазмалары дегенди түшүндүрөт.

(урууларынын – Г.Ж.) бири болуп, алгачкы убактарда азыркы Балкаш көлүнүн түштүк-чыгыш тарабында жашашкандыгы, Көк түрк каганаты курулган 6-кылымда алар Алтай тоолорунун тараптарын ээлеп, кийинчерээк Иртыш суусу менен Тарбагатай тоолорунун аралыгына көчүшкөндүгү баяндалат. Алардын «Тогуз огуз» деген бир уруу бирикмесин түзүшкөндүгү да маалым (1993, 269).

Тибет адабиятындагы маалыматтарда карлуктардын (gar log) адегенде чыгыш Тибетти ээлеп турушкандыгы жазылган. А.М.Щербак ушуга байланыштуу Идрисиде кездешкен «тибеттик түрктөр» деген аталышты эске салат (1961,14). Бул маалыматтар карлуктардын түрк урууларына тиешелүү экендигин ачык көрсөтүп турат.

А.М.Щербак гэлону (карлуктар) уруусу үч уруудан – мзули, чжисы (же пофу) жана ташилиден тургандыгын, VIII кылымда алар батыш тарапта көчмөн турмушту баштан өткөрүшкөндүгүн маалымдайт (1961,14).

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө: «Карлук – одно из туркменских племен» (МК,II, 276) деп берилет. Ушундан улам орто кылымдардагы түркмөндөр¹² ким болгон деген суроо туулат. X кылымда мусулман булактарында биринчи жолу «түркмөн» деген атоо кездешет. Э.А.Грунинанын пикири боюнча адегенде бул түшүнүк огуз урууларын гана билдирген эмес. Бул сөздүн эң алгачкы мааниси – түрктөр жашабаган чөйрөдө мусулмандык жолго түшкөн түрктү түшүндүргөн, кийинчерээк негизинен огуздардан түзүлгөн көчмөндөрдүн синоними катары колдонулуп калган.¹³

¹² Алгач **түркмөн** деп огуздардын бир бөлүгү гана аталган, алар кийин европеиддер менен, көбүнчө иран тилдүү элдер менен ассимиляцияланып кетишкен. Караньз: С.Г.Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. IX-XIII вв. Аш-хабад, 1969, 6-6.

¹³ Э.А.Грунина. Огузский язык X-XI вв. Китепте: Языки мира (Тюркские языки), Изд. Дом «Кыргызстан»,1997, 81-6.

Бул түшүндүрмөнү Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү: «Туркмен – это огузы» деген маалымат ырастайт (МК, ДЛТ,1051,3.А.). Ал эми аалымдын «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүнүн кыргызча котормосунда: «Өгүз – өгүз (огуз – Г.Ж.). Түркий урууларынын бири. Өгүздөр – түркмөндөр болот. Алар – жыйырма эки уруу, ар биринин айрым белгилери, малдарына басуучу тамгалары бар. Алар бир-биринин малын ошол тамгалар боюнча таанышат», – деп берилген (МК, ТТС, I, 139).

Белгилүү аалымдын «түркмөн – бул огуздар» деген маалыматындагы огуздар кимдер? Бул суроого жооп издеп көрөлү.

Огуздар VI-VIII кылымдарда Борбордук жана Орто Азиянын аймактарында жашаган өтө күч-кубаттуу түрк элдеринен болушкан. Алар VI кылымдын баштарынан тарта Алтайдан Жети-Сууга оошкон да, көчмөн түрктөрдүн бир нече хандыктарын, каганаттарын негиздешкен. Мындай тарыхый оомат Түрк каганатынын Батыш түрк каганатына,¹⁴ Чыгыш түрк каганатына бөлүнүшүнүн натыйжасында пайда болгон.¹⁵

VII кылымда огуздардын Түрк каганатынын курамында болгондугу тууралуу маалыматтар байыркы түрк жазма эстеликтеринде сакталып калган. Маселен, С.Сыдыковдун жана К.Коңкобаевдин «Байыркы түрк жазуусу» деген окуу куралында огуздар (Күл-Тегиндин эстелигинде) төмөнкүдөй берилген: «...Тогуз огуз бектери, эли сөзүмдү эшит, катуу тыңда». «...Тогуз огуз өзүмдүн элим эле; Теңири, жер козгогон үчүн жоо болду, бир жылда беш жолу сүңүштүк (согуштук), эң илгери

¹⁴ Түрк каганаты VI кылымдын 80-жылдарында Батыш каганат, Чыгыш каганат болуп экиге бөлүнгөн. Кара:К.К.Сартбаев. Тандалган эмгектери, 406-б.

¹⁵ С.Сыдыков, К.Коңкобаев. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар). Бишкек, КТМУ, 2001,28-б.

Тогу Балыкта сүнүштүк (салгылаштык)» (2001,28). Авторлор ушул мисалдарга таянып, огуздардын түрк каганатынын курамында болгондугун, түрктөр менен жоолашкандыгын, аларга бөтөн эместигин, кийин тогуз-огуздардын да өз алдынча болгондуктарын баяндашат.

Э.А.Грунина VIII-IX кылымдарда дегеле огуздар этноним¹⁶ катары болгонбу деген суроо коюп, окумуштуулар арасында буга бир беткей жооп жок дейт (1997,81). Алардын этникалык жактан ар кошкон уруулардан куралгандыгы белгилүү.

IX-X кылымдарда огуздардын (гуздардын) территориясы Сыр-Дарыянын ортоңку агымынын эки жагындагы жерлер да болгон. Ал жерден алар батышка жылышкан.

Этникалык жактан ар кошкон уруулардан турган огуздардын эртефеодалдык **мамлекеттик биримдиги** (белгилеген мен – Г.Ж.) жөнүндөгү так маалыматтар IX кылымдын аягы X кылымдын башында «гуздардын өлкөсү» деген ат менен белгилүү болгон (1997,81).

IX кылымдын ортосунда огуздар печенег-кангар биримдигиндеги урууларды талкалап жана ассимиляция кылып, алардын жерлерин тартып алып, адегенде Сыр-Дарыянын ортоңку агымындагы жерлерди, андан соң анын төмөнкү жагын жана Аралдын жанындагы территорияны (Приаралье) ээлешкен.

X кылымга аз калганда огуздар ислам динин кабыл алышкан.

¹⁶ **ЭТНОНИМЫ** (греч. *Etmos* ‘племя, народ’, *општа* ‘имя, названия’) – название нации, народов, народностей, племен, племенных союзов и других этнических общностей (кривичи, вятичи, индейцы, россияне ...). Этнонимдер, эреже катары, этникалык биримдиктин (общность) ээлеген аймагынын же өлкөсүнүн атына далмадал келет. Караңыз: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008,719-б.

Х-ХІ кылымдарда огуздар Иртыштан Волгага чейин, Каспий деңизи менен Мавераннахрдын ортосун, б.а. негизинен азыркы Казакстандын (Гурьев, Ак-Төбө (Актюбинск), Кызыл-Ордо областтары) талааларын, Каракалпакстандын түндүк-батыш жана түндүк-чыгыш жактарын ээлеп турушкан (1997,81).

ХІ кылымда буга чейин мусулман башкаруучуларында жалданма аскерлер катары белгилүү болгон түрк огуздар Селжук династиясынын жетекчилиги астында араб жана иран династияларынын көзөмөлүндө турган абдан кеңири территорияны багындырышкан, бул жерлер – Хорасандан Жакынкы Чыгыштагы Жер Ортолук деңизге чейинки жерлер эле, ошондой эле алар византиялык императордун үстүнөн жеңишке жетишип, Кичи Азияны багындырышкан.¹⁷

Х-ХІ кылымдарда түрк огуздар өзүнүн карамагына мурунку Аббасий империясынын абдан көп бөлүгүн каратышкан.

Ошентип, огуздар бир жарым, эки миң жылдын ичинде байыркы ата-журту болгон Борбордук Азиядан Кичи Азияга чейинки жерлерди ээлеп, өнүккөн маданиятты жаратышып, гүлдөгөн мамлекетти курушкан. Адамзат тарыхында эң узак жашаган Улуу Осмон императорлугун да огуз түрктөрү курган. Орто кылымдарда азыркы Кыргызстандын аймагында ордосу Ысык-Көлдө жайгашкан огуз түрктөрүнүн хандыгы болгон.

Бирок ХІ кылымдын ортосунда огуз союзу жаңыдан биригип, консолидация жолуна түшкөн мезгилде алардын түндүк коңшусу болгон кыпчактар тарабынан кулайт. Бул тууралуу Э.А.Грунина кыпчактардын катуу чабуулу «прервало начавшийся процесс консолидации

¹⁷ З.А.Ауэзова. МК. ДЛТ, Предисловие. Алматы, 2005,15-б.

огузов в этническую общность типа народности раннефеодальной эпохи» деген (1997,81).

Орто кылымдарда түркмөн-огуздардын азыркы Кыргызстандын территориясында жашап турушкандыгы Махмуд Кашкаринин төмөнкү маалыматынан көрүнүп турат: «Я прошел через их города и степи, узнал их наречия и стихи: тюркский, **туркман-огузский** (белгилеген мен – Г.Ж.), Жикил (чигил – Г.Ж.) Йагма и **киргизский** (белгилеген мен – Г.Ж.) (МК, ДЛТ, 3, 2005, 3.А).

Ө.Караев да түрк элдеринин Баласагын, Ысык-Көл, Талас жерлеринде жашашкандыгын маалымдайт. Окумуштуу Махмуд Кашкаринин сөздүгүнө таянып, Талас өрөөнүндөгү чигилдердин түздөн-түз коңшусу огуздар болгондугун (I,374), Таразга жакын аймакта кыпчактар жана огуздар (I, 64-б. картаны караңыз) жайгашкандыгын баяндайт.¹⁸

Махмуд Кашкари сөздүктө өз доорундагы түрк урууларынын ичинен огуздардын саясий жактагы өзгөчө ордун белгилейт. Анткени Жакынкы Чыгышта араб халифатын орноткондор – огуз уруусундагы түрк-селжуктар жана Исламдын Султандары эле. Ошондуктан Махмуд Кашкари: «Я остановлюсь лишь на больших племенах и опушу малые, **за исключением ветвей угуз-туркман** (белгилеген мен – Г.Ж.), я упомяну их ветви и клейма для скота, поскольку люди должны знать», – деген (ДЛТ, I, 22,2005,3.А.)

Бул мисалдар Махмуд Кашкаринин сөздүктө огуз-түркмөндөр жөнүндө гана абдан кеңири маалыматтарды бергенин, алардын майда урууларын да калтырбай, малдарына коюлган тамгалардан бери көрсөткөндүгүн айтып турат.

Сөздүктө огуз-түркмөндөргө кеңири токтолгонунун себебин аалым мындайча түшүндүрөт: «Алланын элчи-

¹⁸ Ө.Караев. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари. Советская тюркология. 1972, № 1, 111-б.

си, Мухаммед, ага Алланын зор мактоосу жана тынчтыгы болсун, кыямат-кайым белгилери, акыр-заман апааттары жөнүндө айткан хадистеринде **огуз түрктөрүнүн чыгыш тегин** (белгилеген мен – Г.Ж.) эскертип: «Түрк тилин үйрөнгүлө, анткени алардын бийлиги көп мезгилдерге чейин узарат» деген хадисти ишенимдүү далил катары өздөрү риваят келтиришкен, Бири – Бухаралык, экинчиси – Нишапурлук аалымдардын айткандарын уккам» (МК, ТТС, I, 2011,35).

Бул мисалдан огуз түрктөрүнүн түрк урууларына кирээри, анын түрк урууларынын бири экендиги көрүнүп турат. Ал эми түрктөр тууралуу Махмуд Кашкари сөздүктүн башталышында эле: «Алла Таала жарык күнүн түрк өлкөлөрүнө, аларга таандык чөлкөмдөрдөн чыгарганын», «...аларга «түрк» деген наам берип жана бийлик бергенин, аларды доордун падышалары кылганын», «...аларды инсандарга жетекчи кылып, акыйкат иштерде аларды колдогонун», «...аларга жагыш үчүн түрк тилинде сүйлөө зарылчылыгы күч алганын көрдүм», – деген (МК, ТТС, I, 2011,33).

Дегеле түрк урууларынын ичинен огуздар түрк эмес башка урууларга көбүрөөк белгилүү болуп, кеби да, Махмуд Кашкари белгилегендей, «жеңил» (ТТС, I, 2011,89) деп эсептелген.

Т.Чороев: «Огуздардын санжырасын чагылдыруу салтынын башатында Махмуд Кашкаринин «Диваны» да тургандыгын, өзүнөн кийинки этнографиялык адабиятка кандайдыр даражада (балким, ар кыл фрагменттеринин көчүрмөлөрү аркылуу) таасири тийип келгендигин сөз кыла алабыз», – дейт.¹⁹

¹⁹ Т.Чороев. Махмуд Кашкари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы».Китепте: Кыргыздар, II, Бишкек, «Кыргызстан»,1993.

Ошентип, Махмуд Кашкари сөздүктө түрк урууларынын ичинен саясий жактан огуздардын өзгөчө орунда тургандыгын көрсөтөт жана аларды башка уруулардан өзгөчөлөп бөлүп, майда урууларынан бери, малжандыктарынын белгилерине чейин маалымат берет.

Түрк урууларынын арасында огуздар саясий жактан биринчи орунда турса да, тили жагынан биринчиликти ала алган эмес. Анткени ирандыктардын күчтүү таасирине кабылып, фарс сөздөрүн кошуп сүйлөшкөн. Бул тууралуу Махмуд Кашкари: «Огузы, смешавшись с персами, забыли многие тюркские слова и заменили их персидскими» (ДЛТ, I, 5, 2005, З.А.), – дейт.

Ал эми чыгыш түрк тилдери, биринчи кезекте Карахандардын (же Хаканийа) жана Жикил (чигилдердин) наречилери²⁰ «Диванда» эталон катары кызмат аткарат. Бул тууралуу сөздүктө: «Булардын ичинен (түрк тилдеринин ичинен – Г.Ж.) эң эле ырааттуу, көркөмдүү тил Хаканиянын борбордук чөлкөмдөрүндөгү элдердин тили эсептелинет», – деп айтылат (ГТС, I, 2011,89). Алардын негизинде сөз жасоонун эрежелери жана калган башка наречилердин өзгөчөлүктөрү талдоого алынат. Анткени алар таза, туура жана көркөм тил катары саналган, башка тилдердин таасирине кабылган эмес. «Таза» жана «туура» тил сөздөрдүн жасалышы жана айтылышы жагынан «туура эмес»деп эсептелген огуз жана кыпчак тилинен айырмаланган.

Ал эми «таза» жана «туура» тил кандай болгон? Буга жоопту Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн табабыз: «Эң ачык, таза жана туура тил тек гана бир тилди билип, ошол гана тилде сүйлөп, персиялыктардын тилин, же

²⁰ **НАРЕЧИЕ** I *ср. лингв.* Наречие (бир улуттун элдик тилинин ичиндеги майда бутагы). Кара: Орусча-кырг.сөздүк. (ред.К.К.Юдахин), М., 1957, переиздание, Б., Изд-во «Шам», 2000,395-б.

чет элдердин тилин аралаштырбаган кишилердин тили эсептелинет» (МК, ТТС, I, 2011,87).

Мындай тилдерге Махмуд Кашкари төмөнкү тилдерди да кошот: «...тохсы жана йагма тилдери таза жана туура. Ошондой эле Или, Иртыш, Ямар, Волга өрөөндөрдө уйгур шаарларына чейинки аймактарда жашаган элдердин тилдери да ошол түркүмгө кирет» (МК, ТТС, I, 2011,89).

Жогоруда аталган түрк урууларынын «таза» жана «туура» тилде сүйлөөсүн – автор алардын тилинин артыкчылыгы катары эсептеген, автор үчүн бул өтө чоң мааниге ээ болгон. З.Ауэзова белгилегендей, сөздөрдүн жасалышын жана анын айтылышынын ар түрдүү варианттарын талдоодо автор тарабынан «түрк» деген термин «туура наречиелердин» алып жүрүүчүлөрүн белгилөө үчүн колдонулган (ДЛТ, I, 2005,26,3.А.). Сөздүктөгү мисалдар бул пикирдин туура экендигин далилдейт. Мисалы, «Диванда»: «**Түрктөр** (белгилеген мен – Г.Ж.) жийдени «йигде» дешсе, өгүздөр (огуздар – Г.Ж.), түркмөндөр «йикте» дешет». Бул өндүү сөздөр өтө көп, алардын баарын бир-бирден айтып отурбадым», – дейт окумуштуу (МК, ТТС, I, 95). Махмуд Кашкари «Диванда» сөздөрдүн эң туура формасын гана бергендигин эскертет (МК, ТТС, I, 95).

Махмуд Кашкари сөздүгүндө X-XI кылымдардагы түрк тилдерин мүнөздөп жатып: «кыргыз, кыпчак, огуз, ягма, чигил, играк, чарук бир тилде, түрк тилинде сүйлөшөт, аларга йемек жана башкырт наречиелери жакын», – деген (ДЛТ, I, 2005,70,3.А.). Бул цитата Анвар Байтур тарабынан мындайча берилет: «кыргыз, кыпчак, огуз, тохси ягма, чигил, играк, жарук тилдери бүт бойдон түркчө»(ДЛТ, 1т., 66-б.). Мына ушул маалыматка таянып,

Н.А.Баскаков:«...на близких между собою языках говорили **киргизы** (белгилеген мен – Г.Ж.), кыпчаки, **огузы** (белгилеген мен – Г.Ж.), тухси, ягма, чигили, играки и чаруки, к их языкам примыкали смежные языки йемеков и башкуртов», – деп жыйынтык чыгарат (1960,120).

Демек, кыргыздардын Карахандар хандыгындагы негизги уруулар менен (чигил, ягма, тухси), ошондой эле **огуздар** (белгилеген мен – Г.Ж.), кыпчактар менен жакын тилде сүйлөшкөндүгү биринчиден, алардын **тилинин теги жагынан бир экендигин** (белгилеген мен – Г.Ж.) билдирет, экинчиден, кыргыз тилинин өз доорундагы белгилүү түрк урууларынын тили менен бир катарда, болгондо да алдыңкы катарда тургандыгын көрсөтөт. Демек, аталган тилдердин теги бир, бирок айрым уруулардын тили (мисалы, огуз, кыпчак ж.б.) башка тилдердин таасирине кабылып, таза түрк тилдеринен айырмаланып калган.

Түрк тилдеринин сөздөрдүн жасалышы жана айтылышы боюнча бири-биринен өзгөчөлүктөрү Махмуд Кашкари тарабынан «Диалектилик айырмачылык жөнүндө» деп берилип, алар салыштырылат. «Диванда»: «Негизги тилде, төл сөздөрдө айырмачылык аз болот. Айырмачылык сөздөрдөгү бир нече тамгалардын ордуна башка бир тамгалар алмашып келишинен, же болбосо кээ бир тамгалардын түшүп калышынан болот», – деп айтылат (МК, ТТС, I, 2011, 91). Мисалы, огуздар менен кыпчактар атооч жана этиштердин башында келген «йа» тамгасын «алиф» тамгасына, же «жийм» тамгасына алмаштырып айтышат. Ошентип, түрктөр «мусапыр» деген сөздү «йелкин» десе, огуздар менен кыпчактар «елкин» дешет. Түрктөр «жылуу суу» деген сөздү «йылыг сув» дешсе, алар болсо «ылыг сув» дешет. Бул жерде жалпы

эле түрк тилдеринин ортосундагы өзгөчөлүктөр тууралуу сөз болот. Бирок мындай айырмачылыктар көбүнчө түрктөр менен огуз, кыпчак тилдеринин ортосунда болору сөздүктөгү мисалдардан оңой эле байкалат (МК, ТТС, I, 2011, 91-99).

Н.А.Баскаков да X-XI кылымдардагы Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө ошол доордогу огуз оозеки тилинин үлгүлөрү хахан түрктөрүнүн тилдери менен салыштырылып берилгендигин белгилеген.²¹

Огуз тили жөнүндөгү тарыхый булактардагы акыркы маалымат XII кылымга таандык.

X-XI кылымдардагы огуз тили азыркы түрк тилдериндеги огуз тилдери менен генетикалык жактан байланышта, анткени ал кийин өнүгүүгө ээ болгон огуз тилинин үч бутагынын (негизги же чыгыш, түндүк, түштүк) өзөгүн түздү.

Түрк огуздардын түбү түрк уруусуна барып такалат. Ал эми түрк элдери жана уруулары тууралуу Махмуд Кашкари: «Түрк элдери, негизинен, жыйырма урууга бөлүнөт. Алардын бардыгы, Алланын саламы болсун, Нух пайгамбардын уулу Япес, Япестин уулу Түрккө барып такалат" (МК, ТТС, 83), – деген. Ошондой эле: «Түрк – имя сына Ноя в единственном числе, но когда речь идет о его потомках, это имя собирательное», – дейт (МК, ДЛТ, 177, 2005, 3.А.)

К.К.Сартбаевдин маалыматы боюнча Түрк каганаты 552-555-жылдары Алтай жана Жети-Суу территориясында түзүлгөн көчмөн түрк урууларынын мамлекети болгон. Түрк каганатынын составында карлуктар, кыргыздар, тардуштар, төлөстөр, түргөштөр болушкан. Элдери негизинен мал чарбачылыгын жана уучулукту

²¹ Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., «Наука», 1968, 47-б.

кесип кылышкан. Окумуштуу Түрк каганаты борбордошкон мамлекет боло алган эмес дейт, ар бир урууну ябгу болуп аталуучу уруу башчылары башкарган (Тандалган эмгектери, 2011,407).

Орто Азияда түрк уруулары ислам динин кабыл алганча Көккө, Жерге, Суу кудайларына ишенишкен, көчмөн жашоону баштан кечиришкен. Ал эми XI кылымдарда түрктөр шамдагай атчандар, машыккан аскерлер катары белгилүү болушкан. Махмуд Кашкари түрктөр тууралуу: «...Им присущи добродетель, красота, изящество, благопристойность и учтивость, уважение к старшим и верность к слову, скромность, гордость и бесстрашие, всего, что достойно похвалы, и не счесть!» – дейт (МК, ДЛТ, 177, 2005, 3.А.).

Ошентип, карлуктар түрк огуздардын бир уруусу болуп келген.

Бирок, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө карлуктардын огуздардан бөлүнгөндүгү тууралуу маалымат бар: «Карлук – наименование тюркского племени, которое отделилось от огузов» (МК, I, 473).

Карлуктардын башка урууларга болгон көз карандылыктан арылып, өз алдынчалыкка жетишип, Карлук каганатын түзүп, өз тегерегине күчтүү урууларды топтоп, таасирдүү, абройлуу урууга айланышы оной эле келе калган жок. Эмесе, сөз ошол тууралуу болсун.

Анвар Байтурдун эмгегинде карлуктардын жаңы эраынын 842-жылы (Анвар Байтурда 842-жылы деп жаңылыш берилип калган (караңыз: Анвар Байтур, 1993, I, 269), туурасы 742-жыл – Г.Ж.) уйгур, басмыл өңдүү тайпалар менен биригип, кийинки түрк каганатын жоготуп, басмыл каганатын «тиктегендиги», 745-жылы алар уйгурлар менен биригип, басмыл каганатын жок

кылып, уйгур каганатын «тиктегендиги» жазылган.

А.М.Щербак Таң династиясынын хроникасындагы маалыматка таянып, 742-жылы басмылдар талкалангандан кийин, карлуктар тогуз уруу уйгурлар менен бир бирикме түзүшкөндүгүн маалымдайт. Окумуштуу кытай жазмалары боюнча Гули Пейлонун (Көл Бойла) тушунда карлуктардын өз алдынча уруу болуп тургандыгын, кийин басмылдар менен бирге хойхуларга (уйгурларга) баш ийишкендигин мындайча баяндайт: «В 742 году хойху²², гэлолу (карлуки), и басили (басмалы), объединившись, напали на тюгусского ябгу, и власть перешла полностью в хойху» (14,11).

Ханзу жазмаларында Тянбо кезинде (742-755-жылдар) карлуктардын уйгурлар, басмылдар менен бирге Узмуш каганды өлтүрүшкөндүгү, дагы уйгурлар менен Басмылды чаап, анын каганы Бешбалыкка качып, кийин Кытай ордосуна баргандыгы тууралуу маалыматтар орун алган. Карлуктар тогуз урук менен дагы бир жолу уйгурлардан ябгу көтөрүшкөн. Ал мээрлүү каган деп аталган. «Ханзуда» ошол кезде карлуктардын Отогон²³ тоосунда жашашып, уйгурларга көз каранды болуп тургандыгы, ал эми Алтай тоосу менен Бешбалыктагылары өзүнчө ябгу коюп алышкандыгы жазылган (288).

Ханзу жазмаларында Тиянбонун²⁴ алгачкы жылы (742-жылы) Көлүк Бойла карлуктар менен бирге өздөрүн

²² Уйгур деген аталыш адегенде кытай жазма булактарындагы хойху менен окшоштурулган. Уйгурлардын санжырасын (родорсловная) Н.Я.Бичурин төмөнкүдөй көрсөтөт: монгол уругу чи-ди – дили – хао-гюй (б.з. IV к. аягы) → чилэ (тиелэ). Караньз: Н.Я.Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I, М.–Л., 1950, 213–214-бб.

²³ Ханзу жазмаларында Отогон, орус тилиндеги адабияттарда Отукен, кыргызча Өтүкен деп берилип жүрөт.

²⁴ Ханзу жазмаларында бирде Тиянбо, бирде Тянбо, ал эми А.Г.Малявкинде Тяньбао деп берилгениндей эле алдык.

оң жана сол ябгу (ябгу) деп жарыялаганы, андан соң алар басмылдарга көмөктөшүп, «Өзмүш Каканды (Каган – Г.Ж.) сүрүп чыккан үч жылдан кийин басмылдарга дүмөк салып кирип, аларды кыйратып, Элтириш каганды өлтүргөндүгү» баяндалат. Ошондон соң Көлүк Бойла «өзүн куттуу билге каган деп жарыялаган» (238-239).

Көл Бойлага «куттуу билге кайрымдуу каган» деген атак берилгендиги тууралуу маалымат Н.Я.Бичуринде да бар: «В 745 году Гули Пейло принял имя Гудулу бигя гюс хани (Кутлук билгя кюль кагана), и с этого времени хойху овладели всеми тюгусскими землями»²⁵.

Ушул жерде бийликте турган уйгурларга 840-жылы кыргыздар кол салып, аларды талкалагандыгын айтып коюу орундуу болуп турат. Мындай маалымат Ханзу жазмаларында да бар: «Элден мурда уйгурлар жакшылыкты унутушуп, эндегей жаткан элди чаап алды, Кутургандан Лиңжов аймагына чейин кирип келди». Андан ары: «Ошого хыдуң сыяктуу жерлерде турган кошуунга (кыргыздарга – Г.Ж.) буйрук түшкөндүгү», «жылдын башкы айларында алар уйгурларды талкалап, Хусанды өлтүрүшкөндүгү», уйгурлардын каганы он чакты жоокерин коштоп, тоону аша качкандыгы, «кыргыздар уйгурларды кыйраткандык үчүн, Хуйчандын 5-жылы (845-жылы) алардын (кыргыздардын – Г.Ж.) баш кишисине «Теги баатыр, жоокерликте кыраакы, ак жүрөк каган» деген атак берилгендиги айтылат (363).

М.Щербак ушундан кийин хойхулардын (уйгурлардын) бир бөлүгү гэлोलуларга²⁶, калгандары Тибетке

²⁵ Н.Я.Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч.1, М.–Л., 1950, 307-б.

²⁶ Гэлолу – бул карлуктар, алар 766-жылы Жети-Суу менен Борбордук Тянь-Шанды ээлеп, борбору Суяб шаары болгон өз каганатын түзүшкөн. Азыр Токмоктун жанындагы Ак-Бешим урандылары. Караныз: Восточные авторы о кыргызях (Түзүүчү Ө.Караев), 13-б.

кетишкендигин маалымдайт (1961,12). Т.Чороевдин эмгегинде уйгурлардын чыгышта Эдзин-Көлгө²⁷, түштүктө Ганьчжоуга, батышта Турпан аймагына чейинки жерлерге жайгашкандыгы айтылат.²⁸

Ал эми карлуктар болсо 756-759-жылдары карууланып алышып, уйгурлардан биринчиликти талашышат.²⁹ Бул тууралуу Ханзу жазмаларында: «Жиды кезинен (757-758-жылдардан) кийин Карлуктар улам каруулана баштаганда, уйгурлар менен басаке (бийлик – Г.Ж.) талашып, он урук адамы кагандын байыркы конушуна көчүп барып, Суяп, Талас калааларын ээлеп алган», – деп жазылган (288).

А.Габендин эмгегине таянып А.М.Щербак карлуктардын 10 уруулардын территориясын ээлешкендигин белгилейт (А.М.Щербак,14). Карлуктардын батышка бет алып, 10 уруу бирикменин составына киришкендиги тууралуу маалыматтар Рамстедттин эмгегинде да орун алган.

‘Ауфинин маалыматы боюнча В.В.Бартольд карлуктардын ошол кездеги уруулук түзүмү 9 уруктан турарын, алардын үчү – чигил, акыркысы – тухси экенин кабарлайт. Ал эми Худуд ал-аламда карлуктардын үч уруусу берилет: бистан, хайм жана риш. ‘Ауфидеги берилген төмөнкүдөй маалыматтын да мааниси чоң: «Другое подразделение тюрок – халлухи. Их местообитание – гора Йун.с, где добывают золото. Халлухи были подчинены тогуз-гузам, но затем, восстав против них, отправились

²⁷ 840-жылы Эдзин-Көлгө У-цзе каган баш болгон уйгурлардын бир бөлүгү кетишкен. Караңыз: Восточные авторы о кыргызях (Түзүүчү Ө.Караев), Бишкек, «Кыргызстан», 1994, 26-б.

²⁸ Т.К.Чоротегин. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивани лугат-ит-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077). Бишкек, «Кыргызстан», 1997, 21-б.

²⁹ А.М.Щербак. Аталган эмгекте, 14-б; Ханзу жазмаларындагы кыргыздар. Шинжаң эл басмасы. 2004, 288-б.; Анвар Байтур. Тянь-Шандык кыргыздар. Китепте: Кыргыздар. I, Бишкек, «Кыргызстан», 1993, 269-б.

в Туркестан, и некоторые из них пришли даже в страны ислама».³⁰

Мындай маалымат Шине-Усу тексттеринде да бар: «Уч-карлуки, имевшие дурные намерения, ушли прочь и, отправившись на запад, вошли в состав (объединения) 10 племеней» (А.М.Щербак, 14-15).

А.М.Щербак карлуктардын өзүлөрүнүн мурунку союздашы болгон тогуз-огуздардан бөлүнүп, он уруу бирикменин составына киришкени тууралуу мындай дейт: «Таким образом, версия от отделения карлуков от своих бывших союзников тогуз-огузов (тогуз уйгуров)³¹ и переходе к десятистрельному народу огузов (тюргешей) оказывается достаточно убедительной» (1961,14).

Ошентип, дээрлик бардык маалымат булактарында карлуктардын уйгурлар, басмылдар менен биригип, Өзмүш каганды жок кылгандыгы, кийин уйгурлар менен биригип, басмылдарды басып алышкандыгы, карлуктардын тогуз урук менен бир бирикмеде турушкандыгы, андан соң алар тогуз-огуздардан бөлүнүп, он уруу бирикменин составына киришкендиги баяндалат.

Карлуктардын тогуз-огуздардан бөлүнүшү тууралуу сөз болгондо, А.М.Щербак «тогуз-гуз», «тогуз-огуз», «тогуз уйгур» деген аталыштарды колдонуп, тогуз-огуздарды уйгурлар катары карагандыгы көрүнүп турат. Бирок огуздар тууралуу жогоруда берилген маалыматтарда алардын уйгурлар менен эч кандай байланышы

³⁰ В.В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. ч I, Тексты СПб., 1898, 100-б.

³¹ X кылымдын аягында перс тилиндеги «Худуд ал-аламдын» (Границы мира) авторлору уйгурларды тогуз-гуздар деп аташкан. IX-X кк. окуяларды баяндаган булактардын дээрлик көпчүлүгүндө уйгурлар тогуз уруунун биримдиги катары берилет. Уйгурларды тогуз-огуздар менен окшотуу ой жоруусу окумуштуулар тарабынан өткөн жүз жылдыктын аягында биринчи жолу айтылган. Мындай көз караштын жактоочуларынын ичинде В.Томсен жана И.Маркварт да бар. Караңыз: А.М.Щербак. Аталган эмгекте, 12,14-бб.; А.М.Щербак да ушундай пикирде.

жок экендиги ачык эле көрүндү. Анын үстүнө Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө карлуктардын тогуз уйгурлардан эмес, огуздардан бөлүнгөндүгү тууралуу маалымат бар: «Карлук – наименование тюркского племени, которое отделилось от огузов» (МК, I, 473).

3.Эралиев ушул күнгө чейин талаш-тартышты пайда кылып келе жаткан маселе – тогуз гуз жөнүндө түшүнүк экендигин белгилеп, бул тууралуу өзүнүн оюн билдирет. Окумуштуунун пикири боюнча тоолук элдер тоо гузу деп аталат. Ал, тилекке каршы, ушул сөздүн маанисин түшүнбөгөндөр тоогуз сөзүн тогуз гуз деген түшүнүк менен алмаштырып, түркий тилде сүйлөгөн тогуз-гуздар же тогуз уруунун бар экендиги жөнүндө кеп салып жүрүшкөндүгүн айтат: «Менин оюмча – бул жаңылыштык. Анткени Тогуз сөзү, тоо гузу деген сөздүн кошундусунан пайда болгон. Тилекке каршы, айрым уйгур элинин окумуштуулары мына ушундай туура эмес пикирде экендигин биз мурдагы бөлүмдөрдө далилдүү, ишеничтүү фактыларга таянуу менен төгүнгө чыгарганбыз».³²

3.Эралиев мурунку бөлүмдөрдө Карахандар мамлекетин ким түзгөн деген суроо коюп, бул боюнча жазма булактардагы маалыматтарды жана окумуштуулардын пикирлерин талдайт. Ал: «...көчмөн уруулар: ягма, тухси, чигил, карлук кайсы элге таандык деген суроо туулат. Бизге жеткен фактыларды иликтеп көрсөк, алардын жайланышкан жери, жүргүзгөн кесипчилиги, турмуш-шарты, үрп-адаты, салт-санаасы ж.б. боюнча алар кыргыздарга таандык, кыргыздардын ата-бабалары болгон, кыргыз эли түзүлгөн мезгилде бул уруулар жуурулушуп кетип, бир элди – кыргыздарды түзүшкөндүгү талашсыз маселе», – дейт (2000,7).

³² 3.Эралиев. Жусуп Баласагын. Окуу куралы. Бишкек, 2000, 99-б.

Окумуштуу бул пикирин академик Б.Жамгырчиновдун чигилдер же жигилдер, тахсулар, ягмалар ж.б. уруулары кыргыздардын орто кылымдардагы ата-бабасынын чоң бөлүгү болгон³³ деген илимий тыянагы менен бекемдейт.

Ал эми карлуктардын келип чыгышын З.Эралиев мындайча түшүндүрөт: адегенде кыргыздар тоолордо, өзөндүү талааларда мал-жаны менен жер которуштуруп, көчүп жүрүшкөн. Ал кыргыз деген сөз кыр – Тоо, ал эми гиз, гис – эл, калк дегенди түшүндүрөт жана кыргыз, киргиз деген сөздөрдүн ортосунда (кыр – унгу, гыз – мүчө) к тыбышы айтылбайт дейт. Ошондон улам кыргыз деп айтылып, ал тоолуктар, тоодо жашаган эл деген маанини берет. Окумуштуунун пикиринде убакыт өткөн сайын ал өзгөрүп, кыр (тоо) сөзүнө -лык мүчөсү кошулуп, кырлык же кырлыктар деп аталат. Бара-бара кырлыктар карлуктар болуп өзгөрөт. Карлуктар деген сөз жалпы элге берилип, ал эми эл, калк өз учурунда бир нече уруулардан турат.

Жыйынтыгында З.Эралиев кыргыздар менен карлуктарды бир эл катары карайт. Ал: «Биз сөз кылып жаткан «Куттуу билим» дастаны жазылган учурда карлуктардын (жалпы эл болгон кыргыздардын) кыпчак, ягма, чигил, тухси, мундуз, күнтуу ж.б.) кыргыз уруулары болуп жатпайбы» (2000,99), – дейт. Окумуштуунун пикири боюнча «Куттуу билим» дастанында кыргыздар же карлуктар деген сөз жолукпайт. Кыргыздардын уруулары гана айтылат.

З.Эралиев карлуктардын , т.а. тоо элдеринин бара-бара өзөнгө түшүшү закон ченемдүү нерсе экендигин айтат, анткени алар – талаа, кең мейкиндикте жашаган элдер. Ал огуз деген сөздү төмөнкүчө чечмелейт: у же о – талаа деген маани, – гиз, гуз, гыз урууларды түшүндүрөт,

³³ «Заман», № 46, 1994, 7-б.

мындан же огуздар, угуздар келип чыгат, б.а. кең мейкиндикте жашаган элдер дегенди түшүндүрөт. Окумуштуу алардын түпкү теги бир эл, калк, тукуму да бир экендигин айтат (2000,98-99-бб.).

Ал бул пикирлерин төмөнкүдөй аргументтер менен бекемдейт: тарыхый маалыматтарда (мусулман тарыхчысы Абулгази) кыргыздар Огузкандын тукуму деп берилет. Бул санжыраларда да айтылат. Ал эми орус окумуштуусу Д.Еримеев XI-XIII кылымдарда түрк урууларынын негизги массасын огуздар менен карлуктар ээлеп тургандыгын айткан.³⁴ Демек, окумуштуунун божомолу боюнча огуздар – талаа-түздөрдө жашаган элдер. Карлуктардын жана огуздардын түпкү теги – түрк уруусу болуп саналат.

Ошентип, З.Эралиев карлук деген сөздүн кыргыз деген сөз менен тыгыз байланышта экендигин, натыйжада алар бир эле эл катары саналарын айтат, ал эми тогуз-гуздарды тоолук элдер деп түшүндүрөт. Огуздарды кыргыздардын түпкү атасы деп эсептейт. З.Эралиев Ж.Баласагундун «Кутадгу билиг» дастаны жөнүндө сөз кылып жатып, Ж.Баласагын кыргыздардын мамлекети болгон карахандыктар кагандыгынын учурундагы алабалды түшүндүрүп, аны өзүнүн өлбөс-өчпөс дастаны «Кутадгу билиг» аркылуу кагаз бетине түшүрүп кеткен деп жазат (96). Окумуштуу Карахан династиясын түптөгөндөрдүн бири карлуктар жана алардын конфедерациясына кирген көчмөн кыргыздардын үч уруусу болгон – карлуктар, ягмалар, чигилдер экендиги тарыхта талашсыз маселе дейт (2000,90).

Албетте, мындай пикирлердин илимий даректүү фактылар менен аныкталышы зарыл. Бул жерде К.Артыкбаевдин: «Ал эми улуу эпосубуз «Манаста»

³⁴ Караңыз: Аталган китепте, 98-99-бб.

кыргыздардын бир тобунун «Карахан, Карахандан тараган» делинип айтылышы да бекеринен болбосо керек. А балким, ошол орто кылымдагы Карахандыктардын династиясынын эл башкаруу иштеринде кыргыздардын ролу чоң болгон чыгар. Муну али тарых иликтеп аныктай элек, а балким, келечекте аныкталар», – деген пикири жүйөлүү болуп турат (Аталган макала, 63).

Ошентип, карлуктар 766-жылы уйгур каганатынын бийлигинен биротоло бошонуп чыгышат. А.М.Щербактын маалыматы боюнча карлуктар уйгурлардан биротоло кол үзүп, Кытай менен байланышты токтотуп, түндүккө жыла башташат. Карлуктар 751-жылы Талас суусунун боюнда Түркстандын кытай губернатору Гао-сян-шинин аскерлерин талкалап, 766-жылы түргөштөрдүн борбору болгон Суяб³⁵ шаарын басып алышат (А.М.Щербак, 15).

Анвар Байтурдун эмгегинде карлуктардын 766-жылы уйгур каганатынын бийлигинен биротоло бошонуп чыгышкандыгы, илгерки түргөштөрдүн жерлерин бүт ээлешкендиги, Суяб жана Талас шаарларын басып алып, өздөрүнүн таасирин бүткүл Талас, Сыр өзөнүнүн бойлоруна, Ысык-Көлдүн жээктерине чейин кеңейтишкендиги баяндалат. Карлуктар өз борборун Ысык-Көлдүн жээгиндеги Баласагун шаарына орноштурган, Талас – алардын экинчи ордосу болгон (Анвар Байтур, 269). Бирок Анвар Байтурдун Баласагун шаарын Ысык-Көлдүн жээгинде деп айтканы, албетте, жаңылыштык. Анын туура эмес көрсөтүлгөндүгүн Т.Чороев да белгилейт.³⁶

766-жылы карлуктар бийликке келишет. С.Сыдыков, К.Коңкобаевдердин окуу китебинде карлуктардын VIII

³⁵ Суяб – Токмоктун жанындагы Ак-Бешим урандылары. Караңыз: Восточные авторы о кыргызах (Түзүүчү О.Караев), Бишкек, «Кыргызстан», 1994, 13-б.

³⁶ Т.Чороев. Кытайлык кыргыз тарыхчысынын чыгармачылыгы. Китепте: Кыргыздар. Бишкек, «Кыргызстан», 1993, 301-б.

кылымдын орто чендеринде Борбордук Азиядан Жети-Суу, Теңир-Тоо, Талас өрөөндөрүнө көчүп келишип, ушул аймакты мекендеген он ок, түргөш, огуз, кыргыз, тухси, чик, уйгур ж.б. урууларды өз хандыгына бириктиргендиги айтылат (2001,7).

Тарыхый булактарга таянып, З.Эралиев карлуктардын азыркы Чүй өрөөнүнүн көпчүлүк бөлүгүн, Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк жана түштүк аймактарын, Ысык-Көл кылаасынын айлана-тегерегин, Борбордук Тянь-Шанды, Чыгыш Түркстандын көп райондорун ээлеп турушкандыгын маалымдайт (2000,7).

Уйгур каганаты кулагандан кийин карлуктардын көз карандысыз мамлекет катары жашашына объективдүү шарттар түзүлгөн. Тарыхый булактардагы (ал-Джахиз, Гардизи, ал-Мас'уди, Тахир Марвази) маалыматтар боюнча түрк урууларынан үстүнөн уйгурлардын үстөмдүгү жоюлган соң, бийлик карлуктардын ябгусуна өтөт.

Ханзу жазмаларында карлуктар өздөрүн «үч урук ябгу» деп атагандыгын айткан элек (Ханзу, 2004,288). «Худуд ал-аламдын» (X к.) автору: «Ябгу – бул карлуктардын падышаларынын мурунку титулу», – деген. С.Г.Кляшторный карлуктардын түрк каганатынын бийлөөчү уруусу – Ашина³⁷ уруусунунан келип чыккандыгы – алардын башчыларына бийлигин ылайыгына жараша легитимдүү түспөлгө келтирип, «ябгунун» ордуна «каган» деген жаңы титулду кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзгөн дейт (1972,20).

Анвар Байтур карлуктар уйгур каганатынын бийлигинде турган заманда өз башчысын «ябгу» деп атагандыгын, ал эми карлук каганаты курулган соң алардын

³⁷ Ханзу жазмаларында: «Түрктөр –гундардын дагы бир тукуму, теги ашна уругунан чыккан», – деп айтылат. Кара: Ханзу жазмалары, 158-б.

башчысы «Арслан хан» же болбосо «Кара хан» деп аталгандыгын маалымдайт (1993,269).

Ошентип, карлуктар көз карандысыздыкка жетишип, мурунку түргөштөрдүн территориясын бүт ээлешкен.

Жогорку маалыматтар Түргөш жана Карлук каганатынын дооруна жана ал замандарда болуп өткөн тарыхый окуяларга азыркы Кыргызстандын территориясы күбө болгондугун, ал эми Талас, Баласагын ошол доорлордо эле алардын борбор шаарлары катары эсептелип, эң маанилүү саясий чечимдер дал ушул борбор шаарларда кабыл алынгандыгын, ал эми ушул жерде жашаган кыргыздар мына ушул тарыхый окуяларга активдүү аралашкан жергиликтүү калк болгондугунан кабар берип турат. Ошол замандагы айрым жер аттарынын ушул күнгө чейин сакталып калгандыгы таң калтырбай койбойт.

С.Г.Кляшторный карлуктар Түрк каганатынын (551-744) уруулук союзунун бири катары Жети-Суу (Семиречье), андан соң Кашкар жана Фергананын бир бөлүгүн ээлеп турушкандыгын, Махмуд Кашкаринин тушунда алардын аталган территорияда жайгашып жана үстөмдүк кылып турганына 300 жыл болгондугун маалымдайт.³⁸

Ф.Вюстенфельд тарабынан жарык көргөн Абу-л-Валид Мухаммед ал-Азракинин «Мекке шаарынын хроникасы» аттуу эмгегинде IX кылымдын башында карлуктар Түркстандын Отрарга чейинки бир далай бөлүгүн, Фергананы кошо ээлешкендиги жазылган.³⁹ Ал эми Зу-р-Риясатин тарабынан Отрар басып алынган соң, алардын бир бөлүгү Таласка, Ферганадагы калган бөлүгү арабдарга баш ийишкен (А.М.Щербак,15).

³⁸ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского. Советская тюркология , 1972, № I, 20-б.

³⁹ А.И.Михайлова. Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IX в. Эпиграфика Востока. Т.V, Л., 1951, 17-б.

Перс географтары Х кылымда «Худуд ал-алам» деген эмгекте карлуктардын жашаган жерин Фергана тоосу, Тохаристан жана Балх деп, ал эми карлуктардын перс тилиндеги формалары: карлук, харлух жана халлух деп берилет.⁴⁰

Ошентип, Карлук каганаты Орто Азияда бир жарым кылымдан ашык үстөмдүк кылган.⁴¹

Г.Кляшторный Орто Азияда, жадагалса IX кылымда, түрк урууларынын үстүнөн карлуктардын реалдуу бийлиги жөнүндө айтууга болор бекен, эски традиция боюнча ал көбүнчө моралдык-идеологиялык мааниге ээ болгон деген оюн билдирет. Бирок, окумуштуу бул тууралуу башка пикирлер да бар экендигин айтып, алар менен эсептешпей коюуга болбостугун белгилейт. Мисалы, окумуштуу Ал-Мас удинин карлуктардын ичинен «кагандардын каганы» чыккан, ал бардык түрк урууларынын үстүнөн бийлик жүргүзгөн, ал эми анын бабалары Афрасиаб жана Шана (т.а. Ашина!) болгон деген пикирин эске салат.⁴²

Сөздүктө легендага айланган түрк элинин сүйүктүү баатыры жана башкаруучусу ‘Алб’ Ар Туңа же Туңа ‘Алб’ Ар аттуу баатырды Афрасиаб деп аташкандыгы айтылат жана ал бир нече жерде эскерилет. «Диванда» ал түрк элинин коргоочусу, түрктөрдүн башкаруучу-аскер башчысы болгондугу жана анын тушунда түрк уруулары жыргалчылыкта жашашкандыгы айтылат. Сөздүктөгү «(ба) алп» сөзүнө берилген иллюстрациялык материалда Афрасиаб каза болгондо кошкон кошоктор берилет (МК, ТТС, 115).

Түрктөрдүн ашина уруусунан экендигин кытай жазма булактарынан учуратабыз. Мисалы, Ханзу жазмала-

⁴⁰ Худуд ал-алам. В.Минорскийдин котормосу. Лондон, 1937, 97-б.

⁴¹ Анвар Байтур. Аталган эмгекте, 1993, 269-б.; М.Щербак, 1961, 15-б.

⁴² С.Г.Кляшторный. Аталган эмгекте, 20-б.

рында түрктөрдүн ашина уруусунан экендиги тууралуу төмөнкүдөй маалымат орун алган: «Түрктөр – гундардын дагы бир тукуму, теги ашна уругунан келип чыккан. Кийин өзүнчө эл болуп кетти»; «Түрктөрдүн ата-бабалары Батыш деңиздин оң жагында (батышында) өзүнчө бир уруу аталып келет. Гундардын дагы бир тукуму эсептелет. Булардын тек аты ашына болгон».⁴³

Ошентип, карлуктар тегинде түрк каганатынын бийлөөчү уруусунан чыгышкан, алардын тушунда падышалардын мурунку «ябгу» деген титулунун ордуна «каган» деген титул кабыл алынган, карлуктардын ичинен «кагандардын каганы» чыккан. Жогорудагы тарыхый маалыматтар боюнча Карлук каганаты – түрк урууларын өз хандыгында узак мезгилге чейин моралдык-идеологиялык жактан бириктирип турган, бул хандыкка кирген түрк урууларынын маданий, руханий жагынан өнүгүшүн камсыз кылган күчтүү каганат болгон. Карлуктардын жана карлук каганатынын Карахандар каганатынын түптөлүшүндө чоң ролу бар.

Тянь-Шандык кыргыз уруулары карлук каганатынын карамагында болушкан. Анвар Байтурдун маалыматы боюнча бул доордо кыргыз уруулары жашаган коом тез темп менен өнүккөн. Анткени, кыргыздар жашаган аймактар, айрыкча Баласагын, Талас шаарлары байыркы замандан бери келаткан чыгыш менен батыштын ортосундагы соода жолунун бир-бирине туташкан жерине жайгашкандыктан, байыркы чыгыштын маданияттуу элдери болгон хансу маданияты менен батыштын маданияттуу элдери болгон Византия (Чыгыш Рим) жана ерандыктардын өнүккөн маданияты, кийинчерээк араб-

⁴³ Ханзу жазмалары. Түндүк сулала тарыхы. Мында Табгат Гүй алгач падышалык курган 386-жылдан Сүй сулаласы бийлиги кулаган 618-жылга чейинки тарых баяндалган. 158, 171-66.

дардын маданияты, алардын өндүрүштүк куралдары, кол өнөр буюмдары жана анын өндүрүштүк техникасы сыяктуулар үзгүлтүксүз бул райондорго агып кирип турган. Ошондуктан бул райондо жашаган кыргыз уруулары жана башка тайпалардын маданияты күндөн күнгө жогору баскычка карай жүргөн. Айрыкча бул доордо Баласагун жана Талас, ошондой эле Испжап (Сайрам), Койлук, Ош шаарлары Орто Азия районунун маданият жана соода борборлору болуп калган (Анвар Байтур, 270).

Биз жогоруда белгилегендей, мындай маалыматтар ошол доордо кыргыздар жашаган аймактар, айрыкча Баласагын, Талас шаарлары окуялардын чордонунда болуп, кыргыздар болсо өз доорундагы окуяларга активдүү аралашкан жана дайыма алдыңкы катарда турган, «маданияты жогорку баскычка карай жүргөн» уруулардан болгондугун айтып турат.

Жаңы эранын IX кылымынын кийинки жарымында Орто Азия жана Тянь-Шандын батыш тарабындагы көп жерлерди ээлеген Карлук каганаты алсыздана баштайт. Орто Азиядагы Аму дарыясы менен Сыр дарыясынын аралыгында борборун Бухара шаары кылган саманилер тайпасы (уруусу) күчөп, жаңы эранын 875-жылы, Анвар Байтур белгилегендей, «ислам саманилер хандыгын тиктейт». Саманилер карлуктарга улам-улам чабуул жасап турат. Натыйжада, карлуктардын бир бөлүгү саманилерге багынып, ислам динин кабылдайт (271).

Биздин замандын 840-жылы уйгур каганатын алардын ич-ара карама-каршылыгын пайдалануу менен кулатышкан енисей кыргыздарынын айрым топтору Теңир Тоого чейин кирип келишет. IX кылымдын ортосунда Теңир Тоого уйгур каганатын кулаткан кыргыз-

дардын бир катар тобу кирип келип туруп калгандыгын А.Н.Бернштам, Ө.К.Караев, Ю.С.Худяков, Д.С.Савинов, Т.К.Чороев, М.Ч.Кожобеков сыяктуу изилдөөчүлөр белгилешкендигин Т.Чороев маалымдайт.⁴⁴

Бул тууралуу «Худуд ал-аламда» да айтылат. В.В.Бартольд бул эмгектеги маалыматтардын негизинде биринчи жолу IX кылымда енисей кыргыздарынын бөлүктөрү Тянь-Шанга кирип келишкендиги жөнүндө жазат.⁴⁵ Бирок В.В.Бартольддун пикиринде алар бат эле бул жерди таштап, кайрадан Минусин ойдуңуна келишкен. Ө.Караев окумуштуунун бул айтканы туура эмес деп эсептейт. Енисей кыргыздарынын бөлүгү Тянь-Шанда калышкан. Ө.Караев бул пикирди ошол эле «Худуд ал-аламдагы» маалыматтар ырастайт дейт. Мисалы, анда кыргыздар, карлуктар, чигилдер жана тухсилер Жети-Суудагы жана Тянь-Шандагы коңшулар катары баяндалып жазылган. Кыргыздардын тикеден-тике коңсусу деп эсептелген карлуктардын территориясындагы шаарлар жана кыштактар Барсхан, Тоң, Мерке, Кулан, жана Ысык-Көл эскерилет (Ө.К., 1994, 49).

Анвар Байтур да тарыхый маалыматтарга («Хуйчан жылдарындагы чыгармалар жыйнагы», 8-б.) таянып, уйгур каганаты кулагандан кийин кыргыздар Тянь-Шандын түштүк тараптарындагы Турпан, Кара шаар, Кучар сыяктуу жерлерге чейин көчүп келишкендигин, бул жерге келген кыргыздардын өз жерине кайтпай, ушул жерлерди жердеп калышкандыгын, өзгөчө Кучардын чыгыш тараптары кыска мезгил ичинде енисей кыргыздарынын колунда болгондугун баяндайт.

⁴⁴ Т. Чороев. Кытайлык кыргыз тарыхчынын чыгармачылыгы. Китепте: Кыргыздар. I т., 302-б.

⁴⁵ Караңыз: Восточные авторы о кыргызах. Бишкек, «Кыргызстан», 1994, 40-41-бб.

Алар Тянь-Шань кыргыздары менен байланыш жасап турушкан (270, 271).

Бул маалыматтар Тянь-Шанга кирип келишкен енисей кыргыздарынын отурукташып калгандыгынан жана алар жергиликтүү кыргыз уруулары менен тыгыз карым-катышта болушкандыгынан кабар берет. Анвар Байтурдун маалыматы боюнча бул доордо кыргыздар көчмөн мал чарбачылык менен тиричилик кылган. Бирок кээ бир кыргыз уруулары жарым дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк менен турмуш өткөргөн. Ушул мезгилде Тянь-Шандагы кыргыз уруулары мурункудан бир кыйла көбөйгөн, жашаган жерлери да бир топ кеңейген.

Бул доордо саясий абал кандай эле? Араб халифатынын жаралышы, мусулмандык суперэтностун пайда болушу, анын таасирдүү идеологиялык күчкө айланышы, алардын Теңир Тоолуктарга тийгизген таасири тууралуу төмөндө сөз болмокчу. Анткени Карахандар хандыгы мына ушундай идеологиянын күчтүү таасиринде курулган хандык болгон.

Араб халифатынын жаралышы

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгү менен таанышканда эле автордун дүйнө таанымында Исламдын жана араб маданиятынын асыл баалуулуктары өзгөчө орунда тургандыгы байкалат. Сөздүктү Аббасийлик халифке арноо менен Махмуд Кашкари өзүнүн эмгегине өзгөчө руханий жана саясий статус берген. Ал: «Алла-Тааладан жардам сурап жүрүп түзгөн бул китебимди «Дивану лугат-ат-түрк»деп атадым. Түбөлүктүү эстелик катары калып, түгөнгүс чоң бир байлык болуп

калсын – деген тилек кылдым. Бул китепти пайгамбарыбыз имамчылык ыйык ордун ээлеген, Хашым уруусунан болгон, Аббасийлер көсөмдүккө көтөрүшкөн башчы, өкүмдарыбыз, ыймандуулардын эмири, Алла дайындаган халифи (падыша) Мухаммед уулу Абдул Касым Абдулла Муктади би Амрулло азиретиге тартууладым», – дейт (ТТС, 2011,35). Эмгектин Аббасийлик халифке тартууланышы менен түрктөрдүн тилин үйрөнүү жалпы мусулмандардын приоритеттеринин бири болуп калмак.

Ал мезгилде түрк-селжуктар Буилерди (1055-1059) Тогрул-бектин башчылыгы менен жеңип, Багдадга бийлик орнотушкан. Бул жеңиш Аббасийлерге саясий кадыр-барк алып келген, түрк-селжуктар өздөрүн сунниттердин халифин коргоочу катары көрсөтүшкөн. Халиф тарабынан Тогрул-бекке «мусулмандардын бийлөөчүсүнүн оң колу» деген титул берилген.

Карахандар хандыгы – исламды кабыл алган биринчи түрк династиясы болгон.

Ислам дини VII кылымдын башында Азия менен Африканын ортосундагы кургак жана ысык жерде – Араб жарым аралында пайда болгон. Ал эми араб жарым аралы эң илгерки заманда байыркы семит тилинин наречиесинде сүйлөгөн этностор менен ээленген эле. V–VI кылымдарда бул этностор этникалык, социалдык, маданий жактан болобу, же саясий жактанбы эч кандай биримдикти түзгөн эмес.⁴⁶ Ошондуктан алардын аты жок болчу; араб деген сөздү билишкен эмес.⁴⁷

Л.Н.Гумилев: «Видимо, они были остатками древних этносов, проживших циклы исторического существования и перешедших в гомеостаз, т.е. в равновесие

⁴⁶ А. Мюллер. История ислама. Т. I, СПб., 1895, 24 28-бб.

⁴⁷ Ислам. М., 1984, 129-б.

с природными ландшафтами населяемой им страны»⁴⁸ – деген пикирде. Л.Н.Гумилев V кылымдын аягы – VI кылымдын башындагы пассионардык түрткү (толчок) этногенездин⁴⁹ интенсивдүү процессин жараткандыгын, натыйжада реликтилик⁵⁰ этностордун интеграциясы башталгандыгын айтат. Бул уруулар арасындагы айыгышкан согуштардан көрүнгөн. Араб этногенезинин инкубациялык мезгили 100 жылга созулган. VII кылымдын башында пассионардык чыңалуу ушунчалык бийиктикке жеткендиктен, «...стали появляться оригинальные консорции, способные облечь себя в социальные формы и создать догмы исповеданий» (Л.Н.Гумилев,55). Мына ушундай консорция Мухаммед тарабынан үгүттөлгөн ислам дини болчу. Ал эми араб жарым аралында жашаган этностор кимдер эле?

Тарыхый маалыматтар боюнча I-VII кылымдарда Араб жарым аралында бедуиндер – араб малчы-көчмөндөр жашаган. Алардын жашоосунда төө чоң роль ойногон, алардын жардамы менен бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүшкөн, сүтүн жана этин жешкен, терисинен шатырларды (чатырларды) тигишкен.⁵¹

VI кылымдын ортосунда түндүк Аравиянын тоолуу Хиджаз зонасында үч шаар болгон: борборунда – Ясриб (кийин Медина), 400 км түштүгүрөөк жагында, тоолуу жерде – Таиф, түндүк-батышында – Мекке. Алардын ичинен Мекке географиялык жайгашуусу боюнча миңдеген соода кербендеринин чок ортосунда жайгашкандыктан,

⁴⁸ Л.Н.Гумилев. Древняя Русь и Великая степь. Изд-во «Мысль», М., 1993,55-б.

⁴⁹ **ЭТНОГЕНЕЗ** м. этногенез (элдердин чыгышы). Кара: К.К.Юдахин. Орусча-кыргызча сөздүк, 978-б.

⁵⁰ **РЕЛИКТ** м. реликт (байыркы доордон калдык катарында сакталып калган организм, кубулуш же буюм). **Реликтовый**, -ая, -ое **реликт** -ке.; реликтилик. Кара:К.К.Юдахин. Аталган сөздүк, 733-б.

⁵¹ Ислам и арабский мир. Китепте: История человечества. М., АСТ, Астрель, 2002, 188-б.

өнүккөн шаар болгон. Каабадагы «Кара таш» (метеорит) арабдар ыйык деген кудайлардын негизгилеринен болгон, алар андан тышкары дагы 300дөй кудайларга сыйынышкан (2002, 188).

570-жылы Меккеде туулган Мухаммед 613-жылдан баштап өзүнүн окуусун жайылта баштаган. Анын окуусу боюнча – ааламда Кудай бирөө гана; Аллахтын астында ага ишенгендер тең укукта; байлар өзүнүн байлыгын кедейлер менен бөлүшүүгө тийиш ж.б. Бул анын жактоочулары тарабынан «ислам» («Кудайга берилүү»—«Предать себе воле господней») деген атка ээ болгон (2002, 88). Бул тууралуу Л.Н.Гумилев: «Именно искренность, бескорыстие и страстная убежденность привлекли на сторону Мухаммеда некоторых арабов (мухаджиров), но они же навлекли на него ненависть других, в частности Абу-Суфьяна, возглавлявшего богатый и влиятельный род Омейя, многих поэтов и бедуинов», – деген.⁵²

Каршылаштарынын кезектеги кысымынан улам Мухаммед 622-жылы Ясрибге кетүүгө аргасыз болот. Бул шаар кийин Мадина-ат-Наби (Мухаммед пайгамдардын шаары), кыскача Мадина деген атка ээ болот. Мухаммеддин Ясрибге көчүүсү «хижра» деп аталып, ушул жылдан баштап ислам боюнча жыл эсеби башталат (Ислам и арабский мир, 188).

Мухаммед Ясрибде жаңы ишенимди таратуу үчүн үгүттөө иштерин жүргүзөт, эски ишенимдин ордуна жаңы динди (ислам) орнотуу, аны бекемдөө үчүн күрөшөт. 624-жылы Мухаммед Меккеге согуш жарыялайт, кезектеги чечүүчү соккудан кийин меккеликтер каршылыксыз эле багынып беришет. Мухаммед Каабаны бутпарастык идолдордон тазалайт. Мекке – мусулмандардын ыйык шаарына айланат.

⁵² Л.Н.Гумилев. Древняя Русь и Великая степь. М., Изд-во «Мысль», 1993, 56-б.

Мухаммед исламдын ыйык китеби – Куранды түзөт. Ошентип, жаңы ислам дини пайда болот. Л.Н.Гумилев белгилегендей, Мухаммед жана ага кошулган пассионарлар жеңишке ээ болот, меккеликтер жана бедуиндер ислам динин кабыл алып, жарым аралды камтыган мамлекетти түзүшөт. Консорция (бирикме) адегенде субэтностко, андан соң этностко өсүп чыгат (56).

Мухаммед пайгамбар 632-жылы каза болот. Ал өзүнүн мураскорун атабай кеткендиктен, ошол күндөн VIII кылымдын ортосуна чейин «мураскорлук» үчүн анын окуучуларынын ортосунда айыгышкан күрөш жүрөт. Мухамеддин өлгөнүн угар замат бедуиндер 632-жылы исламдан баш тартышат. Бирок аларды биринчи халиф – Абу Бакр басып коет.

Мухаммеддин төрт закондуу халифтеринин бири Абу Бакрдын тушунда ислам Персия менен Византияга жайылат.

Кийинки мураскор Умар (Омар) I нин 10 жылдык бийлиги учурунда ислам динине Палестина, Сирия, Египет жана Персиянын бүт территориясы кирет (2002,189). Л.Н.Гумилев меккеликтердин мусулман фанаттары менен кол кармашып, ынтымак менен Омар халифтин жетекчилиги астында жаңы ишеним жана олжо үчүн күрөшкөнүн баяндап: «В совместных войнах за веру и добычу сложился этнос, получивший название «арабы», – дейт (1993,56).

Ошентип, арабдар деген этнос пайда болот.

Үчүнчү халиф – Омейя уруусуна кирген Османдын тушунда Курандын канондук тексти түзүлөт. Ага чейин бири-биринен айырмаланган көптөгөн көчүрмөлөр болгон.

Төртүнчү халиф – Али ибн Абу Талиб Алиге (Мухаммеддин күйөө баласына) Осман халифтин иниси

(племянник), Дамасктагы халифтин наместниги Муавия I каршы чыгат. Османдын өлүмү үчүн ал Алини күнөөлөйт. Муавия I ге каршы даярдалып жаткан согуш аракеттеринде Али өлтүрүлөт. Анын жактоочулары исламдан анын өзгөчө партиясын түзүп, (арабча *шии*, ушундан улам шииттер деп аталып калган) бөлүнүп кетишет.

Алинин өлүмүнөн кийин халифаттагы бийлик Омейялардын мурастык халифатын (661-750) негиздеген Муавияга тиет (мурастык бийлик – исламдын принциптерине карама-каршы келет). Муавия исламдын борборун Мединадан Дамаскка көчүрөт. Омейялардын аскерлери Түндүк Африканы багынтат, 711-жылы арабдар Гибралтар аркылуу Европага өтүп, Иберий жарым аралын исламга каратат, вестготтордун королевствосу жоюлат. Ушул эле жылы алар Индияга да жетишишкен (2002,189).

Ошентип, жалпы мусулмандар деп аталганы менен алар экиге бөлүнүп калат. Алардын бири – Мухаммеддин закондуу халифтеринин жактоочулары, экинчиси – мурастык бийликтин жактоочулары. Л.Н.Гумилев эмгегинде аларды «фанаттар», – деп, ал эми экинчисин – «лицемеры»⁵³ деп атайт. 656-жылы алардын ортосунда айыгышкан согуш башталат. 661-жылы Омейялар жеңишет. Алар исламды сактайт. Араб этносу эми Омейялардын туусу астында күчтөнө берет. Бирок, мусулмандардын ортосундагы карама-каршылыктарга, партиялардын жана агымдардын көптүгүнө карабай, араб уруулары бир этноско интеграцияланат (56).

⁵³ Л.Н.Гумилев. Мусулман тарыхында Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы Алинин жактоочулары – харижиттер деп, ал эми Омейялар тарабындагылар «лицемерлер» деп аталгандыгын белгилейт. Кара: Аталган эмгектин 56-бети.

Тарыхта биринчи төрт халифтин (Абу Бакр, Омар, Осман, Али ибн Абу Талиб) доору мусулман традициясы боюнча «алтын кылым» деп аталат.⁵⁴ Бул мезгиле ислам дини аябагандай кең аймакка таралат. Көптөгөн уруулар халифатка кирип, исламды кабыл алышат. Чыгышта жана батыштагы жеңиштер халифаттын чек арасын Памирден Пиренейге чейин кеңейтет. Л.Н. Гумилев белгилегендей, мусулмандык суперэтнос пайда болот.

634-642-жылдары закондуу халифтер (правоверные) Сирия, Месопотамия, Египетте жеңишке жетишет. Омейялар 698-жылы Карфаген, 711-712-жылдары – Испания, андан соң Агванияны багындырышып, Дербентке чейин жетишет. Чыгышта 1664-жылы Пенжаб, 674-676-жылдары – Согдиана жана Хорезм аозисине кирип барышат. 704-715-жылдары араб полководеци Кутейба Орто Азиянын бүткүл оазистерин жеңип алган. Ошентип, Омейялардын жашыл желеги бүткүл дүйнөнүн үстүнөн желбиречүдөй сезилет (Л. Н. Гумилев, 58).

Бирок, аларга каардуу каршылык көрсөтүү башталат, ал катуу чабуул сыяктуу болот. 717-718-жылдарда Константинополдун жанында араб флоту гректер тарабынан өрттөлүп, жеңилүүгө учураган армия артка чегинүүгө аргасыз болот. 732-жылы Карл Мартелл франктардан армия курап, арабдарды Пуатьенин алдынан токтотот.

Л.Н. Гумилев түргөштөрдүн ханы Сулу арабдарга каршы Таң империясына союздаш болуу сунушу менен кайрылып, Кытайдын каршылашы Тибет Таң династиясы менен сепараттык тынчтык келишимин түзүшкөндүгүн баяндайт. Натыйжада 736-жылга чейин түргөштөргө арабдар кол салган эмес. 717-жылы согдийлер арабдар менен согушуп турушкан, 737-жылы кытайлар түргөштөр менен чатакташып кетишкен, түргөштөр

⁵⁴ Ислам и арабский мир. 2002, 189-190-бб.

тибеттиктер менен биригип, Согдиананы обочолоп бөлүп, Кучи сепилин курчап, Таң империясынын күчүн алсыраткан. 738-жылы араб наместниги Наср ибн-Сейяр акыркы көтөрүлүштү басып, Орто Азияны мусулмандык өлкө кылган, бирок 739-жылы Акроинедеги салгылаштан кийин арабдар Кичи Азиядан кууп чыгарылган (58).

Ондогон жылдар бою созулган ички каршылашуулар Омейялар династиясынын алсызданышына алып келет. Аларга Аббасийлер (Мухаммед пайгамбардын таекеси – Аббастын урпактары) каршы чыгышат. 749-жылы биринчи Аббасийлик халиф Абу-ль Аббас бийликке келет. Ал Омейялар династиясынын эң акыркы халифи Мерван II ни бүт уруусу менен жок кылат (2002, 189).

Тарыхый булактар боюнча Аббасийлер династиясынын, өзгөчө Харун ал-Рашиддин убагындагы (786-809) башкаруу мезгили илим, искусство, сооданын гүлдөгөн учуру катары тарыхта калат. Борбору Багдад шаары – Европа менен Чыгыштын ортосундагы соода байланышына айланат. Ушул жерде бүткүл дүйнө жүзүндөгү окумуштуулар, акындар, сүрөтчүлөр жолугушкан, кийинки эллинисттик, арабдык, христиандык жана индиялык идеялардын алмашуусу жүргөн. Араб тили бүткүл мусулмандык империяны бириктирген билимдүү адамдардын тили болуп калган.

Ошентип, эрте орто кылым – жаңы дүйнөлүк диндин (ислам) пайда болушу менен жана анын маданий жана саясий жеңиштери менен таң калтырган. Ислам дининин желеги сайылган жерлердин традициясы жана маданияты да жеңилүүгө дуушар болгон, ал жерлерде ислам дининин канондору орногон. Мисалы, Египетте, Жакынкы Чыгыштан Костантинополдун дарбазалары-

на чейин, Түндүк Африкалык мамлекеттерде качандыр бир кезде Тертуллиан жана Августин тарабынан негиз салынган эч бир кебелбес деп эсептелген христиан дини сүрүлүп калган, ээленген жерлер Испаниянын түштүгүнө чейин жеткен.

Тарыхый маалыматтар мындан мурун андай болбогондугун тастыктайт. Жөнүгөн тарап кандайдыр бир деңгээлде жеңилген тараптын рухий дөөлөттөрүнүн тигил же бул издерин өздөрүнө сиңирип келген. Маселен, римдиктер гректерди багындыруу менен алардын рухий күчүн туу тутушкан; гректер жана римдиктер Жакынкы Чыгышты багындырып, Батыштын рухий күчүн аныктоочу иудаизм жана христианствону кабыл алышкан ж.б.

Ал эми исламды таратуучулар башка жол менен кетишти. Алардын негизги максаты – жаңы ишенимди жайылтуу, т.а. ислам динине жаңы адамдарды тартуу, жаңы территорияларды каратуу болгон. Л.Н.Гумилев: «Покоренные этносы не отбрасывали воспринятую мусульманскую традицию, но приспособивали ее к своим вкусам и наклонностям, что в равной степени характерно для обращенных в ислам персов, берберов, турок и для самих арабов, в особенности бедуинов» – дейт (58).

VII-VIII кылымдарда Кытайдын чыгыш чек араларынан Тан династиясынын коргоосунда болгон түрк уруулары малдарына жаңы жайыттарды издеп, батышка жыла башташкан. Бул миграциянын жаңы толкунун жараткан. Натыйжада Орто Азиянын тургундары Арал деңизине, Трансоксанияга, Хорезм жана Афганстанга сүрүлгөн (ДЛТ, 2005,19, З.А.).

X кылымдын ортосунда Аббасий халифаты мурунку административдик бүтүндүүлүгүн жана саясий стабилдүүлүгүн жоготот. Бийлик батыш Иранда жана

Иракта (Аббасийлер халифатынын борбору Багдадды кошо) 945-1055-жылдары – Буилер династиясынын колуна, чыгыш Иранда жана Трансоксанияда (999-жылга чейин) – Саманилердин, Афганистанда менен Хорасанда (1040-жылга чейин) – Газневилердин колуна өтөт (ДЛТ,2005,7, З.А.).

Х кылымда тарыхтын активдүү аракеттеги фигурасы катары көп этникалык мусулмандык суперэтнос чыкты, т.а.биринчи орунга Буилердин дейлем династиясы, экинчи орунга Фатимилердин антисистемасы жана Бахрейн карматтарынын талоончул республикасы, үчүнчү – Сириянын бедуиндик эмираттары, төртүнчү орунда ар тарабынан душмандашкан шииттер менен курчалган Багдаддагы сунниттик халиф чыкты. Мына ушундай абалда да шиит багытындагы исламды дейлемилер, ал эми суннит багытындагы исламды (960-ж.) карлуктар жана түрк уруусу ягмалар (1000-ж.) кабыл алышты (Л.Н.Гумилев,74).

Тоолук дейлемилер жана талаа-түркмөндөрү (степняки-туркмени) – мусулман маданиятынын алыс эле, бирок алар арабдардын ортосундагы ажырымды пайдаланышкан. Дейлемилер өздөрүнүн жарыбаган тоолуу өлкөсүн калтырып, Сасанилер хандыгын калыбына келтирүү идеясы менен Буя (буилер) деген таланттуу полководецтин башчылыгында Абассийлердин ээлиги болгон Иракты Хорасандан бөлүп, Иранга кирип келишет. Ушул жерден, ислам өлкөлөрүндө жеңишке жетишүү үчүн мусулман болуу керектигин түшүнүшөт. А.Мюллер белгилегендей, буилер жана алардын аскерлери ашыра эмес, орточо талаптагы шиизмди кабыл алышат. Бул аларга жеңишти камсыз кылат.⁵⁵ Алар бийликте 110 жыл турушкан.

⁵⁵ А.Мюллер. Аталган эмгекте, т.II, 262-б.

Түркмөн-селжуктар Буилерден үлгү алып, эң алыз партияны колдоп, алардын колдоосуна ээ болуп, жеңишке жетишет. 1025-жылы Селжуктардын башкаруусу астында огуздар Нишапурду (1037) ээлешет, Газневилерди (1040) жеңишет, Хорасанды башкарууга жетишет. Бул Селжук империясынын түзүлүшүнө алып келет.

Селжуктардын бийлиги Хорасандан Иранга чейин аралыкты ээлейт, алар өздөрүн исламдын султандары деп аташат. Кийинчерээк Арменияга, Азербайжанга, византиялык Анатолияга чейин барышат, византиялык императорду колго түшүрүп, натыйжада түрктөргө Кичи Азияны ачып беришет. Селжуктар Иракка, Месопотамияга чейин кирип келишет, территориясын Жер ортолук деңизге чейин кеңейтишет (2002,204). Халиф алардын союздашы болот. 1049-жылы шиит кварталын түрк аскерлери ээлейт (Г.Н.Гумилев,75).

1055-жылы Аббасийлик халифатин чакыруусу менен Тогрул-бек башында турган селжуктар⁵⁶ Багдадга келип, шаарды ээлешет. Тогрул-бек өзүн султан деп атайт. Халиф эми өкмөт башчысынын диний (духовный) жетекчиси катары кызмат аткарат.

Х кылымда Орто Азияда түрк урууларынын эң ири коалициясы түзүлө баштайт. Түрктөрдүн Жакынкы Чыгышка саясий жана маданий потенциалы менен келиши жаңы империялык элитаны түзүүгө алып келет. Түрктөрдүн Ислам *гәзини* кабылдашы менен чыгыш чек аралары ачылып, натыйжада Карахандар династиясына караштуу чыгыш-түрк

⁵⁶ Селжуктар – түрк-огуз уруусунун башчысы Селжуктун атын алып жүргөн түрк суннит династиясынын өкүлдөрү. Сунниттер азыркы бардык мусулмандардын 83% ин түзүшөт. Алар Сунналарды (Ыйык жазуу) карманышат, Мухаммед пайгамбардын Курандагы хадистери алардын жүрүм-турумунун негизин түзөт. Сунниттер Мухаммеддин төрт закондуу халифтерин таанышат. Алар 970-жылы ислам динин кабыл алышкан.

уруулары 992-жылы Бухараны, 999-жылы Самаркандды басып алышат. Карахандар Аббасийлер халифатынын жактоочулары катары исламды Трансоксанияда, Кашкарда, Тарим жээктеринде таратышат.

Түрк огуздар болсо мурунку Аббасийлер империясынын көпчүлүк бөлүгүн өзүнүн кол алдына бириктирет, ал эми түрк-карахандар Трансоксания менен Кашкарга бийлик жүргүзүшөт.

Селжуктар XI кылымда Персиянын бир бөлүгүн ээлешет. Багдаддан шииттердин (буилердин) династиясын кууп чыгышат. Селжуктардын тушунда Аббасийлердин халифатты башкаруусу улана берет, анткени селжуктар халифат титулун алууну көздөшкөн эмес. Алар өздөрүн султан деп аташкан. Султан – «бийликтин өкүлү» дегенди түшүндүрөт. Султан Алп-Арстандын тушунда (1063-1072) түрктөр Кичи Азияга кирип келишет (2002,214).

Ошентип, XI кылымдагы Карахандардын жана селжуктардын жеңиши менен Орто Азияда жана Жакынкы Чыгышта жаңы тарыхый доор башталат.

Аббасийлер халифаты кулагандан кийин жаңы мамлекеттик, коомдук жана диний институттардын түзүлүү борбору – Иран жана Ирак болуп калат. Аббасийлердин тушунда түзүлгөн башкаруу системасын Чыгыш Иранда жана Трансоксанияда Саманилер династиясы жарым кылым бою сактап турган эле. Аббасийлер сыяктуу эле Саманилер мусулман маданиятынын жактоочулары болушкан. X кылымда Бухара – биринчи жолу фарсы тилиндеги жаңы перс-мусулман адабиятынын өнүккөн борборуна айланат (2002,214).

Бирок Саманилердин мамлекети чындыгында X кылымда эле таркап жок болгон, алардын Хорасандагы

жана Афганстандагы ээлеген жерлерин Алптегиндин башкаруусу астындагы жалданма аскерлер жеңип алышкан. Алардын борбору – Газну шаары болгон. Газневилердин тушунда биринчи жолу мамлекетти башкарууда жалданма армия чечүүчү күчкө ээ болуп калган. Газневилердин тушунда мурунку эрксиз адамдардан башкаруучулар келип чыккан.

Газневилер саманилердин тушунда калыптанган административдик тартипти сактоо менен мусулмандардын диний жетекчилерин колдоп, мусулмандык билимдин жайылышына жана перс адабиятынын калыбына келүүсүнө (возрождение) шарт түзүшкөн. XI кылымдын ортосунда Газневилердин бийлиги Орто Азиядан келген жаңы күчкө орун бошоткон (ДЛТ, 2009, 18-19, 3.А.).

Ошентип, X кылымда чыгыш түрк уруулары исламды кабыл алышкан. Бул уруулар кийин Карахандар династиясынын негизин түзүшкөн. X кылымдын аягына бир аз жетпей Селжук династиясы менен байланышта болгон огуздар да ислам динин кабыл алышкан.

Карахандар жана Селжук мамлекеттери адегенде түрк каганатынын традицияларын улантышканы менен экономикалык жана социалдык жактан аларды кайталаган жок. Бул жерде Борбордук Азиядан маданий ориентациясы өзгөчөлөнгөн өзүнчө бир саясий система калыптанды. Карахандар мамлекетинин негизги территорияларында, т.а. Кашкарда, Жети-Сууда, Ферганада үч жарым кылым бою феодалдык мамлекетүүлүктүн акырындык менен калыптанышы, түрк урууларынын отурукташуусу, шаардык цивилизацияга тартылышы менен бирге эле бирдиктүү жазма маданияты, бирдиктүү жалпы колдонулуучу тили бар уруулардын этникалык

биримдиги түзүлгөн. Кийин бул биримдик Орто Азиянын чыгышындагы этникалык ситуацияны өзгөртүүгө алып келген монголдордун жапырыгынан улам жоюлуп кеткен.⁵⁷

Карахандар мамлекетинин келип чыгышы, ошол доордогу саясий абал, түрк урууларынын коомдогу орду ж.б.у.с. жана анын тушундагы кыргыздар тууралуу төмөндө сөз болот.

Орто Азиядагы саясий абал. Карахандардын бийликке келиши жана ошол доордогу кыргыздар

Таң империясы башкарган Орто Азияга карата арабдардын жортуулу биздин замандын 676-жылы башталган. Анвар Байтурдун маалыматы боюнча алар Таң империясынын башкаруусундагы Орто Азия, Памир тоолорунун батыш, батыш-түштүк тараптарын басып алышкан жана ал жерлерге ислам динин орнотушкан (1993,272).

Х кылымдын экинчи жарымында Орто Азия жана Тянь-Шандын батыш тарабындагы далай жерлерди ээлеген карлуктардын саясий бийлиги жылдан жылга алсызданып, ягма тайпаларынын таасири күчөгөн.

Тарыхый булактарда ягмалардын түрк уруусунун бири экендиги, алар IX-X кылымдарда Нарын суусунун түштүгүндө жана Кашкар райондорунда жашашкандыгы, Карахандар каганатынын түзүлүшүнө активдүү катышкандыктары айтылат.⁵⁸

М.Кашкаринин сөздүгүндө «Ягмалар Или бассейнине жакын жашашкан» (МК, III, 34) деген маалымат бар. Ө.Караев М.Кашкаринин картасында Или өзөнүн

⁵⁷ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского, Советская тюркология. № I, 1972, № 1, 21-б.

⁵⁸ Восточные авторы о кыргызах. Түзүүчү Ө.Караев. Бишкек, «Кыргызстан», 1994, 47-б.

жээктей ягма жана тухси уруулары (I,118, 387, 399) жайгашкандыгын белгилейт.⁵⁹

Анвар Байтур ягмалардын азыркы Ак-Суунун батыш, түндүк-батыш тараптары, Кашкардын түндүк тараптары, Ысык-Көлдүн түштүк тараптары сыяктуу жерлерде жашашкандыгын айтат. Кийинчерээк ягмалардын жерлери Кашкардын батыш тараптары, Памир тоолорунун чыгыш тараптарына чейин кеңейген (1993,275).

Гардизинин маалыматы боюнча мурун ягмалар тогуз-огуздардын бир бөлүгүн түзүшкөн, кийин алардан бөлүнүп, карлуктарга кошулушкан.⁶⁰ «Худуд ал аламда» түрк урууларынын ичинен ягмалардын өзгөчө орду белгиленет: «Правители Кашгара в прежнее время, как повествует указанное сочинение, были из халлухов и ягма» (Худуд ал-алам, 96). Ошентип, ягма уруусу Карахандар хандыгынын түзүлүшүндө активдүү рол ойногон уруулардан болгон.

Анвар Байтур Карахандар хандыгын түзгөн урууларга уйгурларды да кошот. Ал аны мындайча түшүндүрөт. Анвар Байтурдун маалыматы боюнча биздин замандын 840-жылы енисей кыргыз каганаты тарабынан куулган уйгурлар бул районго келип отурукташып, Карлук каганатына коркунуч туударган. 870-жылы уйгур жана ягма тайпаларынын башчылары биригип, Карлук каганатынын ордодугу укуктарын ээлеп алышкан. Өзгөчө Карлук каганатынын борборлору – Баласагун менен Талас шаарларынын негизги укуктары алардын башчылары Бархан (Базир Арсланхан) менен анын иниси Огулчак Кадыр ханга өткөн (1993, 273).

Бул заманда саманилер тайпасы (уруусу) күчүнө кирип турган эле. Алардын борбору – Орто Азиядагы Аму

⁵⁹ Ө.Караев. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари. Советская тюркология. 1972, № 1, 112-б.

⁶⁰ Гардизи, 84 (Караңыз: Записки АН, т. I, № 4, СПб.).

дарыясы менен Сыр дарыясынын аралыгындагы Бухара шаары болгон. 875-жылы бул хандык толугу менен ислам динине өтөт. Маал-маалы менен саманилер карлук урууларына кол салып турушкан. Мындай жортуулдардан кийин карлуктардын бир бөлүгү саманилерге багынып, ислам динин кабыл алышат. Ошентип, ислам дининин таасири Тянь-Шань аймагына чейин жетет (Анвар Байтур, 271).

890-жылы Саманилер хандыгы Талас шаарын тартып алат. Аны бийлеп турган Огулчак Кадыр хан Кашкарга келет. Баласагында каза тапкан (914-жылы) Бархандын баласы Сатык Текин да Кашкарга келип, Огулчак Кадыр хандын тарбиясына өтөт. 932-жылы Сатук Текин саманилер хандыгынан качып келген Абунасир Саманинин жардамы менен ислам динин кабыл алат. Бийликти өз колуна алуу үчүн, ал Огулчак Кадыр ханды үй-бүлөсү менен кошо жок кылат да, Карахандар хандыгын курап, өзүн «Сатук Бугра Кара хан» деп атайт. Тарыхый маалыматтарда ал «Султан Сатук Бугра Кара Хан Абдулкерим» деп аталат (Анвар Байтур, 274).

942-жылы Султан Сатук Бугра хан аскерлери менен Карлук каганатынын борбору Баласагынды басып алат. 766-жылы курулган Карлук каганаты жоюлуп, ал жерлерди Султан Сатук Бугра Кара хан курган Карахандар хандыгы ээлейт.

Анвар Байтур: «Караханилар хандыгы негизинен уйгур, ягма тайпалары тарабынан курулган бир хандык болсо да, бирок ал уйгурлардан башка жана бир канча он чоң түрк тайпаларын өз ичине алып, ошол түрк тайпаларынын салттык түзүмдөрү, коомдук эрекчеликтери жана башка тараптарынан үлгү алып, ошол түрк тайпаларына карата орток маңызга ээ болгон бир хандык

болуп эсептелет», – дейт.⁶¹ Ал бул тайпалардын ичинде Тянь-Шань, Памир тоолорунун этектери, Талас суусунун бойлору жана Ысык-Көлдүн жээктеринде жашаган кыргыз уруулары да бар экендигин белгилейт.

Жогоруда көрүнүп тургандай, Анвар Байтурдун Карахандар хандыгы уйгур, ягма тайпалары тарабынан түзүлгөн деген маалыматында уйгурлардын аталган хандыкты түзүүсү боюнча келтирген фактылары даректүү тарыхый булактар менен бекемделбейт. Ошондой эле бул тууралуу башка тарыхый маалыматтар эске алынбайт. Ошондуктан мындай пикир бир топ суроолорду жаратат.

Анын үстүнө Карахандар хандыгынын түзүлүшү тууралуу сөз болгондо, тарыхый булактарда негизинен карлук, чигил, ягма, тухси уруулары жөнүндө сөз болгондугун байкоого болот.

Анвар Байтурдун жогоркудай маалыматы окумуштуулардын каяшасын жаратты. Мисалы, Т.Чороев Анвар Байтурдун Караханийлер дөөлөтү «негизинен уйгур, ягма тайпалары (уруулары – Т.Ч.) тарабынан курулган» деген пикири колдоого арзырлык эмес дейт. Ал: «Биз Ө.Караев жана башка бир катар булак изилдөөчүлөр сыяктуу эле бул каганатты негиздегендер – чигилдер деп эсептейбиз. Албетте, аларды колдогон экинчи бир эл – Борбордук Теңир Тоону жердеген көчмөн эл ягма эли эле, бирок бул этносту «уйгурлар» катары кароо мүмкүн эмес», – дейт. Окумуштуу уйгурлардын IX-XIII кылымдардагы эң батыштагы мамлекети – Турпан өрөөнүндөгү Уйгур ыйык кут (ызык кут) өлкөсү экендигин, бул мамлекет менен караханийлер дайыма диний согуш жүргүзүп келгендигин Махмуд Кашкаринин (XI к.) маалыматтары өзгөчө ырастап тургандыгын белгилейт (1993,302).

⁶¹ Анвар Байтур. 274-б.

Карахандар хандыгын негиздөөчүлөр уйгурлар эмес экендигин башка окумуштуулар да белгилешет. Окумуштуу К.Артыкбаев «Орто кылымдагы тарыхый эстеликтерибиз жөнүндө» деген макаласында Махмуд Кашкари эмгегин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» деп атагандыгын, өзү кириш сөзүндө сөздөрүн чогултум деп санаган түрк урууларынын ичинде уйгур элинин аталбагандыгын белгилейт. Окумуштуу: «Анын үстүнө карахандыктардын династиясы мезгилинде ал мамлекет ээлеген аймактарда жалаң гана уйгурлар, же өзбектер, же казактар (өзбек, казак деген аталыштын ал учурда тарыхта жок экендигин эстейли) жашап турган деген аныктама да эч бир тарыхта жок», – дейт.

Демек, карахандыктардын мамлекетинде бир катар түрк уруулары, алардын ичинде биринчи кезекте кыргыздар жашап турушкандыгын эч качан унутпоого тийишпиз дейт окумуштуу.⁶²

Карахан каганаты түркий тилдеги урууларды өз кучагына камтыган өзүнчө бир конфедерация, же чоң кошуун болгон, бул кошуунда уйгурлар болгон эмес, анткени алар деги эле Чыгыш Түкстан аймагында жок болчу деген пикирди айтат Ө.Караев. Ал конфедерацияга ягма, тухси, чигил ж.б. киргендигин, чечүүчү ролду чигилдер ойногондугун маалымдоо менен, 840-жылы кыргыздар тарабынан талкаланган уйгурлардын эки-үч кылымдын ичинде саясий аренага чыга албай калгандыгын белгилейт.⁶³

Ушул жерден XI кылымдагы дастандардын тили жөнүндө окумуштуулардын ортосунда болгон талаш-тартыштарды эске сала кетүү орундуу болуп турат. Адегенде айрым окумуштуулар бул дастандардын тили уйгур

⁶² К.Артыкбаев. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө. Кыргызстан маданияты, 1990, № 38, 20-сентябрь.

⁶³ Ө.Караев. История караханидского каганата. Фрунзе, Илим, 1983, 55-86-бб.

тилинде болгон деген ойду айтышкан. Маселен, адегенде В.В.Радлов Ж.Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанын уйгур тилинде деп божомолдогон. Окумуштуунун мындай пикирге келишине уйгурлар жөнүндөгү кеңири маалыматтар жана дастан боюнча Герат кол жазмасынын уйгурлардын пайдалануусуна ылайыкталган көчүрмөсү түрткү болгон. Кийин бул пикиринен баш тартып: «Бул эмгек Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречие-синде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган», – деген жыйынтыкка келген. Ал: «1891-жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, «Кутадгу билиг» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирге элем, бирок «Кутадгу билигде» «уйгур» деген сөз бир дагы жолу кездешпейт», – дейт.⁶⁴

К.Артыкбаев айрым окумуштуулардын «Кутадгу билигди» да, Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» да өз элинин төл адабий эстелиги катары көрсөтүүгө далалаттангандарын белгилеп, Жусуп өз эмгегин түрк сөздөрү менен жазгандыгына өзгөчө басым жасап отурат жана кириш сөзүндө ошого чейин түрк сөзүндө мындай дастандын жаралгандыгын атайы эскертет дейт. Ушуга байланыштуу Махмуд Кашкаринин эмгегинин аталышында да чоң маани жаткандыгын белгилейт. Окумуштуу эмгегин «Уйгур сөздөрүнүн жыйнагы» деп атабастан, «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» («Дивани лугат-ат-түрк») деп атагандыгын, экинчиден, өзү кириш сөзүндө түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма, кыргыз урууларынын сөздөрүн чогулткандыгын эскерет.⁶⁵

⁶⁴ В.В.Радлов. «Кутадгу билигге» акыркы сөз. «Кыргызстан маданияты», 1969, 22-январь.

⁶⁵ К.Артыкбаев. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө. «Кыргызстан маданияты». 1990, №38, 20-сентябрь.

Чындыгында Махмуд Кашкаринин сөздүгү тууралуу К.Артыкбаевдин айткан пикирине таянуу менен, чындыгында эле аталган эмгек түрк сөздөрүнүн жыйнагы экендигин, анда автор тарабынан изилденген тилдердин ичинде уйгур тили аталбагандыгын дагы бир ирет эске салууга туура келет.

Бул тууралуу А.Н.Кононов да: «Дивану лугат ит-түрк» «...содержит 7500 слов, отражающих лексику тюрков (караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма и кыргызов» – деген.⁶⁶ Жогорудагы пикирди А.Н.Кононовдун бул маалыматы ырастап турат.

Ия Стеблева түрктөрдүн уйгур жазмасын эмес, араб жазмасын колдонушкандыгы тууралуу мындай деп айтканы бар: «Түрктөрдүн исламды кабыл тутушу менен уйгур жазма-чиймеси акырындап четке сүрүлүп чыга баштап, түрк элдерине араб жазмасы тарай баштаган.»⁶⁷

Сөздүктүн өзүнө кайрылсак, анда Махмуд Кашкари: «Мен алардын («түрктөрдүн» – Г.Ж.) шаарларын, чөлдөрүн, жайлоолорун баштан-аяк бүт кыдырып, түрк, түркмен-огуз, чигил, ягма, жана **кыргыздардын тилдеринин сөздөрүндөгү уйкаштуулуктарын аныктап, изилдеп чыктым**» (белгилеген мен – Г.Ж.), – дейт (МК, ТТС, 3, 5). Сөздүктүн дагы бир жеринде: «кыргыз, кыпчак, огуз, тохси, ягма, чигил, играк, жарук тилдери бүт бойдон түркчө» (ДЛТ, I, 66)⁶⁸ деп жазылган.

Жогоруда келтирилген фактылар Карахандар хандыгын түзгөндөрдүн катарында уйгурлардын жоктугун

⁶⁶ А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-түрк». Советская тюркология, 1972, № 1, 12-б.

⁶⁷ Ия Стеблева. Түрк тилиндеги байыркы маданият. Китепте: Кыргыздар. II т., Бишкек, «Кыргызстан», 410-б.

⁶⁸ Мисал Анвар Байтурдун эмгегинен алынды. Караңыз: Анвар Байтур. Аталган эмгек, 288-б.

жана Махмуд Кашкаринин «Диванына» да уйгур тилинин тиешеси жок экендигин далилдеп турат.

«Диванда» кыргыз тили орто кылымдардагы түрк тилдеринин ичиндеги «негизги» тилдердин катарында дайыма аталат, ал атактуу аалым тарабынан изилденип, үйрөнүлүп, «хакан» тили катары мүнөздөлөт, анын кайсы тилдерге жакын экендиги ж.б. айтылат. Тактап айтканда, кыргыз эли, тили тууралуу баалуу материал топтолуп, сөздүккө киргизилгендиги – кыргыз элинин тарыхы жана тили үчүн баа жеткис байлык.

Дастандардын тили жөнүндө В.В.Бартольддун төмөнкүдөй пикири көптөгөн талаш-тартыштарга чекит койгондой болду: Карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт.«Куттуу билим» дастаны уйгур тилинде жазылган эмес.⁶⁹

Ошентип, Карахандар хандыгын түзгөн урууларга уйгурлардын кирбегендигин ишенимдүү эле айтууга болот.

Карахандар хандыгын түзүүдө карлуктардын ролу чоң. В.В.Бартольд Карахандар мамлекети үч уруудан – чигилдер, карлуктар, ягмалардан түзүлгөн десе, С.Г.Кляшторный чигил, ягма, ошондой эле тухси уруусу да карлук уруусунун конфедерациясына киргендигин айтып, алардын тарыхы бири-бири менен ажырагыс байланышта дейт.⁷⁰

Көпчүлүк окумуштуулар Карахандар хандыгынын түзүлүшүндө чигилдердин чечүүчү ролду ойногондугун белгилешет. Мисалы, Д.М.Насилов чигили уруусунун Карахандар хандыгында көрүнүктүү роль ойногондугун айтса,⁷¹ Ө.Караев Борбордук Тянь-Шандык чигилдер

⁶⁹ В.Бартольд.Избранные произведения. Т.5, 114 б.

⁷⁰ С.Г.Кляшторный. Аталган эмгекте, 1972, №1, 20-б.

⁷¹ Д.М.Насилов. «Диван» Махмуда Кашгарского и сравнительно-историческая грамматика тюркских языков». Эл аралык конференция: «Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты жана тарыхы». Бишкек, 2007, 26-апрель, 22-б.

Или суу өрөөнүндөгү жана Таластагы мекендештерине таянып, Караханид мамлекетин түзүшкөн деп эсептейт.⁷²

Тарыхый булактар боюнча 940-жылдарда түштүктөн келген түрк-бутпарастар (кийин Карахандар династиясын түзүшкөн деген божомол бар) Чүй суусунун боюнда жайгашкан Баласагун шаарын басып алышкан. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү айрым фактылар бул түрк-бутпарастардын башында чигил уруусу тургандыгын маалымдайт (Ө.К., 1972,111).

Ал эми Ханзу жазмаларында чигилдер карлуктардын бир уруусу катары берилген.

С.Муталлибовдун пикири боюнча көптөгөн түрк диалектилерин бириктирип турган тил – чигил тили болгон (ДЛТ, I, 11).

Ошентип, чигилдер өз учурунда өтө таасирдүү, кадыр-барктуу, Карахандар хандыгын түзгөн негизги уруулардан болгон.

Карахандардын келип чыгышы жөнүндө З.Эралиев өзүнүн төмөнкүдөй божомолун (версиясын) берет. Ал тарыхый булактардын негизинде Карахандар хандыгынын негиздөөчүсү Арсланхан Базардын уулу Абдыкерим Сатылган деп эсептейт. Окумуштуу ислам дининин салты боюнча ага Абдыкерим же Абд аль Керим деген ат берилгенин, Абдыкерим Сатылган атасынан (Арсланхан Базардан) эрте жетим калып, чоң атасы Кадыр уулчанын колунда кичинесинен ислам динине берилип чоңойгондугун кабарлайт. Ал эр жеткенде чоң атасына айтпай аң уулоо шылтоосу менен Артышка кетет. Ошол жерден миңден ашуун жоокер жыйнап, миң башы болот. Окумуштуу кыргыздарда миң аскер башчысын буура дешээрин, ошондуктан ал Буура деген атка ээ болго-

⁷² Ө.Караев. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашкари. Советская тюркология. 1992, №1, 111-б.

нун, ушундан баштап ал Абдыкерим Буура деп атала баштагандыгын айтат. Окумуштуу: «Демек, Бууракан да өз теги боюнча кыргыз элине гана таандык», – деген жыйынтыкка келет.⁷³

З.Эралиев В.Бартольддун эмгегине таянып, Абдыкерим Буура андан ары Борбордук Теңир Тоого (Тянь-Шанга) өтүп, Ат-Башы чебине келип, ал жерди ээлегендигин, ал жердеги Кошой Коргон чеби ошол учурдан калгандыгын баяндайт. Окумуштуунун маалыматында «бул жерде ал аскерин үч миңден ашуун болгон, тоолук кыргыздарды өз тарабына тартып, айрым аскер отряддары Чүй өрөөнүнө чейин, Ысык-Көлдүн айланасын каратып, анан өз чоң атасына каршы күрөш жүргүзүп, Кашкарды да каратып алгандыгы» баяндалат (З.Эралиев. 12-б.).

З.Эралиев Ө.Караевдин мусулман авторлорунун жана чыгыш илимпоздорунун эмгектерин талдап чыгып, бул мамлекетти кургандар чигилдер⁷⁴ деген тыянагына кошулат. Ошондой эле, З.Эралиев академик Ж.Жамгырчиновдун чигилдер же жигилдер, тахсулар, ягмалар ж.б. уруулары кыргыздардын орто кылымдардагы ата-бабасынын чоң бөлүгү болгон⁷⁵ деген көз карашын мисалга келтирип, тилекке каршы ушундай илимий көз караш өз учурундагы замандын кысымынан улам улантылбай, көмүскөдө кала бергендигин эскерет.

З.Эралиев орто кылымдарда түзүлгөн Карахандыктардын мамлекети бул кыргыздардын дөөлөтү, алардын мамлекеттүүлүгүндөгү чоң баскычы болуп саналат деп

⁷³ З.Эралиев. Жусуп Баласагын. Окуу куралы. Бишкек, 2000, 11-12-бб.

⁷⁴ Окумуштуу бул маалыматты айтууда төмөнкү авторлорго таянат (8-бетти караңыз): Ө.Караев. История Караханидского каганата. Бишкек, 1993, 75-76-бб.; Чоротегин Т. К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивани лугат ит-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077), «Кыргызстан», 1997, 23-б.

⁷⁵ Караңыз: Заман, № 46, 1994, 7-б.

эсептейт. Окумуштуу: «Албетте, бул мамлекетти чындоо үчүн **кыргыз уруусу болгон чигилдер** (белгилеген мен – Г.Ж.) башка урууларды да өз тегерегине баш коштурушкан, айрыкча тектеш, бир бутакташ чыккан урууларды» – дейт (2000,7).

Бул мисалдан автордун чигилдер менен кыргыз урууларын бир уруу катары карагандыгы көрүнүп турат. Албетте, мындай пикирлердин негизи бар, бирок бул келечекте дагы илимий жактан изилдене турган, тактала турган маселелерден деп ойлобуз.

3.Эралиев 840-жылы кыргыздар тарабынын уйгурлар талкалангандан кийин, аман калган уйгурлар үч бөлүккө бөлүнүп, бири Тибетке, башчысы Төрө 15 аймактуу уйгур Жунгарияга, 13 аймактуу уйгурлар Кытайды көздөй кетишкенин маалымдайт.⁷⁶ Мындай маалыматтар уйгурлардын ар кайсы жерлерге тарап кеткендигинен кабар берип турат.

С. Г. Кляшторный Карахандар хандыгынын келип чыгышы тууралуу жети гипотеза бар экендигин белгилейт. Ал буга чейин эсептелип келгендей, Карахандыктар жөн эле жерден пайда болбогондугун, алар байыркы түрк мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн табигый натыйжасы болуп саналарын жана бул байыркы түрк мамлекеттүүлүгүнүн алып жүрүүчүлөрү (носители) карлуктар экендигин белгилейт (1972,20).

Жогоруда белгиленгендей, В.В.Бартольд карахандардын үч уруудан: карлук, ягма, чигилден түзүлгөнүн айтса, С.Г.Кляшторный чигил, ягма менен кошо эле тухсилердин да карлук конфедерациясына киргендигин

⁷⁶ З.Эралиев. Аталган эмгекте, 9-10-б. Окумуштуу бул маалыматтарды берүүдө Н.Я.Бичуриндин (Собрание сочинений т.1, с.355,369) жана Н.Гумилевдин (Древние тюрки. М., 1993, с.425,335,369) эмгектерине таянат.

белгилейт.⁷⁷ Махмуд Кашкари «Диванда» Или дарыясын бойлой жайгашкан тухси уруусун тухси-чигилдер деп атайт (ДЛТ, I, 11-б.).

Ушул фактылар чигилдер менен кошо тухсилердин да карлук конфедерациясына кирип, Карахандардын курамын түзгөндүгүн кабарлап турат. Бирок бул жерде уйгур уруусу жөнүндө сөз жок. Ал эми О.Караев Борбордук Тянь-Шандан (Теңир Тоодон) чыккан көчмөн уруулар чигилдер, карлуктар, ягма, тухсилер ж.б. биримдигине таянып, Карахандыктар өз мамлекетин түзүшкөн дейт.⁷⁸

Бирок В.В.Бартольд Карахандар өздөрүн түрктөр жана Афрасиаб үйү (домом Афрасиаба) деп аташканын жана түрк элдеринин (народность) бири да алардын мамлекетинде үстөмдүк кылбагандыгын, бир да булак аталган династиянын кайсы элдерден (народность) чыккандыгын айтпагандыгын белгилейт.⁷⁹ Бул көз караш боюнча, карахандар династиясын түрк урууларынын **биримдиги** (белгилеген мен – Г.Ж.), жалпы түрк элдерине орток маңызга ээ болгон хандык катары кароого болот.

Т.Чороев Махмуд Кашкаринин сөздүгү тууралуу сөз кылып жатып, анын өзгөчөлүктөрүнүн бири – кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, уйгур, чигил сыяктуу өз алдынча түркий этносторду «уруу», «урук» термини менен белгилешинде турат дейт. Себеби Махмуд Кашкаринин жана башка мусулман аалымдарынын басымдуу бөлүгүнүн түшүнүгүндө араб, перс, кытай, урум (византиялык гректер), франк (кресттүүлөр жортуулуна катышкан француз ж.б. европалык калктар), саклаб (славяндар) сыяктуу эле

⁷⁷ С.Г.Кляшторный. Аталган эмгекте, 20-б.

⁷⁸ Ө.Караев. История караханидского каганата. Фрунзе, «Илим», 1983,14,15-б.

⁷⁹ В.В.Бартольд. Лекции по истории турецких народов Средней Азии. Сочинения, М., 1968, 93-б.

түрктөр да көптөгөн урууларга жиктелген **бирдиктүү «түрк эли»** (белгилеген мен – Г.Ж.) катары элестелген.⁸⁰

Ал эми кыргыздардын жана анын тилинин карахандар династиясындагы орду кандай эле?

Махмуд Кашкари өзүнүн «Диванында» «түрк тилдери» деп жалпы эле атайт да, түрк урууларынын жыйырмага бөлүнгөнүн, ар бир уруунун бир канчадан майда уруулары бар экендигин айтып келип: «Мен булардын ичинен **эң негизгисин** (белгилеген мен – Г.Ж.) жана эне тукумундагы урууларын жаздым. Майда, таркаган урууларды таштадым. Мейли мусулман болсун, же болбосо Урум өлкөсү жагынан күн чыгышка карай созулган бардык түрк урууларынын жайгашкан жайларын катары менен, тартиби боюнча атап өттүм»,⁸¹ – деп, алардын катарында Кытайга жакын жайгашкан урууларды «... йасмыл, кай, ябаку, анан татар, анан **кыргыз** (белгилеген мен – Г.Ж.)» – деп атайт (МК, ТТС, I, 85).

Мындай маалымат кыргыздардын түрк урууларынын ичиндеги негизги уруулардан экендигин айтып турат.

Ал эми К.Артыкбаев бул тууралуу мындай дейт: «Татар уруусунан кийин кыргыздар жашаарын айткан кезде Махмуд кыргыздардын Кытайга жакын турушарын да атайы баса көрсөткөн, тагыраак айтканда, Махмуддун көрсөтүүсү боюнча орто кылымда эле кыргыздардын азыркы территориясында жана Чыгыш Түркстан аймагында жашап турушкандыгын түшүнүү анча кыйындыкты туудурбайт»(Кырг.мад., №38).

Махмуд Кашкари Карахандар хандыгындагы чыгыш түрктөрүн кыпчак, огуздардан айырмалоо үчүн, аларды

⁸⁰ Т. Чороев. Махмуд Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы.» Китепте: Кыргыздар, II, 1993, 435-б.

⁸¹ Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Кыргызча котормосу. Которгондор: Т. Токоев, К.Кошмоков. Бишкек, 2011, 83-б. Мындан ары МК, ТТС, I жана бети көрсөтүлөт.

«хакандык түрктөр» деп атаган. Т.Чороев «Хакандык түрктөр» деген «...жалпы этникалык саясий ысым менен чигил, ягма, тухси, **кыргыз** (белгилеген – Г.Ж.), аргу, кенжек ж.б. элдер жана анын уруулары **биригип** (белгилеген – Г.Ж.) айтылган» дейт (Т.Чороев,435). Бул тууралуу С.Г.Кляшторный: «...он (Махмуд Кашкари – Г.Ж.) противопоставляет государственный язык, называемый им «хаканийским», иным племенным языкам, «речь тюрок» – речи туркмен, огузов, чигилей, ягма, кыркызов», – деген.⁸²

Демек, кыргыздардын Карахандар хандыгын түзгөн негизги уруулар менен катар коюлушу жана кыргыз тилинин ошол учурдагы «хакан тилине кириши» – кыргыздардын ошол доордогу алдыңкы катарда турган негизги уруулардан болгондугун жана алардын тилинин активдүү колдонулгандыгын далилдеп турат.

Карахандар династиясында официалдуу тилдин кайсы тил болгондугу жөнүндөгү пикирлер бирдей эмес. Маселен, Т.Чороев алардын официалдуу адабий тили чигил тили болгон деген окумуштуулардын (Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев) пикирлерин туура деп эсептейт. Ал: «Кийинки элдерди (чыгыш түрктөрүн) огуздар жалпысынан «чигилдер» деп атагандыгын Махмуд Кашкари «Диванында» эскерет жана бул катачылык деп эсептейт»,⁸³ – деген маалымат берет.

Анвар Байтур сөздүктөгү караханилер доорунда «эң жеңил тил огуз тили, эң туура жана сылык тил болсо ягма, тохси тайпаларынын тили жана Иле, Эртыш, Ямал, Этил (Волга) суусунун бойлорунан «уйгур шаарларына чейин болгон жерлерде жашаган элдердин тили»

⁸² С.Г.Кляшторный. Аталган китепте, 20 б.

⁸³ Караңыз: Т.Чороев. Махмуд Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». Китепте. Кыргыздар. 2 т., 1993, 435-б.

(көрсөткөн булагы – «Дивану лугат-ит-түрк», 1 т., 66-б.) деген мисалды келтирип, бул маалымат боюнча караханилер жана андан кийинки бир канча заман ичинде ягма, тохси тили түрк тайпаларынын адабий тили болгон деген жыйынтыкка келет.

Ал эми «Дивану лугат-ит-түрктүн» бир жеринде «кыргыз, кыпчак, огуз, тохси, ягма, чигил, играк, жарук тилдери бүт бойдон түркчө»(көрсөткөн булагы – «Диван лугатит түрк», 1-т., 66-б.) деген мисалды келтирип, «Демек, Махмуд Кашкари кыргыз тилин ошол доордогу негизги адабий тил менен бир орунга койгон» деген тыянак чыгарат. Окумуштуу: «Махмуд Кашкаринин кыргыз тилин ошол доордогу адабий тил – ягма жана тохси тилдери менен бир орунга коюшу анын узак мезгил текшерештеринин натыйжасы»,⁸⁴ – дейт. Биз бул Кытайдагы кыргыздардын ичинен чыккан илимпоз тарыхчынын айткан пикирин туура жана баалуу пикир деп эсептейбиз.

Ошентип, кыргыздар Карахандар заманынын тушунда бир канча түрк урууларын бириктирген хандыктын ичинде болгон. Жогорку маалыматтардын бардыгы Карахандар каганатында кыргыздар түрк урууларынын ичиндеги «хакандык түрктөр» деген жалпы этникалык саясий ысым менен аталган негизги, белгилүү уруулардан болгондугу, кыргыздардын тили адабий тил катары эсептелген – ягма жана тохси тилдери менен бир катарга коюлгандыгы – орто кылымдардагы кыргыз эли жана анын тили тууралуу абдан баалуу маалыматтардын ажатын ачып турат. Мындай маалыматтарды ушул эле сөздүктөн издөө, кыргыз элине жана тилине тиешелүү тарыхый баалуу маалыматтарды таап чыгып, аларды

⁸⁴ Анван Байтур. Аталган эмгекте, 288-б.

изилдөө жана чечмелеп берүү – кыргыз тарыхчыларынын, түркологдорунун алдында турган чоң милдет.

Карахандар хандыгынын саясий жактан күчтүү каганатка айланышы кандайча ишке ашкан?

Анвар Байтур тарыхый булактарга (Вамири. Бухара тарыхы, 72-б.) таянып, Сатук Бугра хандын доорунда Памирдин чыгыш тараптары, Тянь-Шандын түштүк жана түндүк тараптарындагы «миңдеген, түмөндөгөн буддисттер жана христиандар ислам динин кабылдагандыгын» маалымдайт.

Жаңы эранын 955-жылы Султан Сатук Бугра хан каза таап, анын ордуна бийликке чоң уулу Муса Бугра хан келет. Анын тушунда Карахандар хандыгы күчөгөн мезгил болот. Алардын ээлеген аймагы кеңейе берет. Жаңы замандын 992-жылдан баштап карахандардын ханы Арун Бугра хан бийликке келет, ал мамлекетте «ихтар»(укукту бөлүп берүү) деген түзүмдү киргизет. 998-жылы өлөөрдүн алдында өзүнүн чоң уулу Жусуп Кадыр ханга «Тамгач Бугра хан» деген атак берип, Кашкар шаарын башкаруу укугун, ал эми Муса Бугра хандын экинчи уулуна (Аалы Текинге) «Илик хан» деген атак берип, Сыр, Аму дарыяларынын аралыгындагы Мавераннахрды башкаруу укугун берет (1993, 275).

Анвар Байтурдун маалыматы боюнча, 999-жылы Карахандардын ханы Ахмет бинни Аалы Тууган хан Бухара шаарын басып алат, натыйжада 875-жылы курулган саманилер хандыгы жоюлат. 1007-жылы карахандардын ханы Жусуп Кадыр хан Хотен шаарын ээлейт, ал жерге да ислам дини орнойт. Карахандардын ээлеген жерлери батышта Каспий деңизи, Чыгышта Кенгиттин (Кара шаар) батыш тарабындагы Тарым ойдуңу, Түндүктө Балкаш

көлүнүн түштүк тараптары, түштүктө Тарым ойдуңунун түштүгүндөгү Кара-Корум тоолоруна жакын болгон кең райондорду өз ичине алат.

1042-жылы Жусуп Кадыр хан менен Аалы Текиндин уулдарынын ортосундагы карама-каршылыктар күчөп отуруп, Карахандар мамлекети экиге бөлүнөт. Анын батыш тарабы «Илек ханлор мамлекети» деп аталып, борбору – Самаркан шаары, чыгыш тарабы мурункудай эле «Карахандар мамлекети» деп аталып, борбору – Кашкар жана Баласагун шаарлары эсептелет. Бул хандык эң байыркы жаңы эранын 12-кылымынын алдыңкы жарымына чейин өкүм сүргөн (Анвар Байтур, 1993, I, 275).

Ошентип, Карахандар династиясы түзүлөт. Аябагандай чоң аймак Карахандар хандыгы деп аталган бирдиктүү каганатка биригет.

Ө.Караевдин эмгегинде Карахандар кагандыгынын X кылымдын экинчи жарымында Теңир Тоо, Памир-Алай, Жети-Суу, Фергана, Чыгыш Түркстан чөлкөмдөрүнүн чек арасында пайда болгондугу, бул конфедерацияга аталган аймактарда жашаган түркий элдери, тактап айтканда карлуктардын ягма, тухси, чигил ж.б. уруулары киргендиги айтылат. Ө.Караевдин пикири боюнча бул мамлекетти бийлөөдө чечүүчү роль чигилдерге таандык болгон.⁸⁵

Т.Чороев X кылымдын 40-жылдарында Теңир Тоонун саясий картасында көчмөн калктардын жаңы мамлекети пайда болгондугун, аны бийлеген башкаруучулардын кеңири таралган аталышынан улам ал Карахандар мамлекети деп аталып калгандыгын белгилейт.⁸⁶

Ушул мезгилде Теңир Тоо аймагындагы Баласагун, Кашкар, Өзгөн шаарлары, айрым дубандык борбор ка-

⁸⁵ Ө.Караев. История Караханидского каганата. Ф., Илим, 1983, 55-86-бб.

⁸⁶ Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари жана анын «Дивани лугат ит-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077), Бишкек, «Кыргызстан», 1997, 23-б.

тары Шаш (Ташкент), Тараз (Жамбыл), Барскан (Барскоон), Хотан ж.б. шаарлары абдан кеңири белгилүү болгон (Т. Чороев.1993, I, 429).

Карахандардын тушунда жаралган Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө кыргыздардын Енисей өзөнүнүн бойлорунда (ДЛТ, I, 28) жана ягма тайпасынын жанында (ДЛТ, I, 28) жайгашкандыгы айтылат. Ал эми ягма тайпалары азыркы Ак-Суунун батыш, батыш-түндүк, Кашкардын түндүк, Ысык-Көлдүн түштүк тараптарында жашашкан.

Араб тил илими жана анын «Диванга» тийгизген таасири

X кылымда араб халифатынын территориясында араб лингвистикасы өзүнүн туруктуу ордун ээлеген болчу. Орто кылымдардагы араб тилдүү окумуштуулардын эмгектеринде иран, түрк жана араб тилдери чагылдырылып, алардын тилдик өзгөчөлүктөрү талданып, ал түгүл тилдер аралык изилдөөлөрдө салыштырма (сравнительно-сопоставительный) метод эмпирикалык ыкма менен айкалышкан. Араб илимпоздорунун мындай тажрыйбалары башка тилдерди сыпаттоодо колдонулган.

Махмуд Кашкари «Диванды» жазууда араб тил илиминдеги жогорудагыдай бай тажрыйбага таянгандыгы шексиз. Төмөндө сөз мына ушулар тууралуу болмокчу.

632-жылы аскердик-теократтык Халифат мамлекетине негиз салынган. Арабдардын салтанаттуу жеңиштери аларга тездик менен өзүлөрүнүн территорияларын кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн. Чыгыш теги жагынан ар түрдүү, ар кандай коомдук түзүлүштөгү жана өнүгүү деңгээли бирдей эмес элдер араб тилдүү маданияттын

өнүгүү процессине катышкан. Жеңилген жерлердеги элдерге, албетте, арабдардын күчтүү таасири тийген. Биринчи кезекте араб тилинин ролу өскөн.

Тарыхый булактарда да орто кылымдарда илимий тармактардын ичинен араб тилин үйрөнүү биринчи орунда тургандыгы айтылат. Окумуштуулардын арасында филология ардактуу кесипке айланат.

Араб уламыштары боюнча араб тилинин грамматикасын түзүү демилгеси халиф Алиге (656-661) таандык экендиги белгиленип келет. Курандын араб тилинде экендиги – араб тилинин маанилүүлүгүн арттырган. Араб тилинин башка тилдерден артыкчылыгы жөнүндөгү теория пайда болгон. Башка тилдер Курандын аруулугун (божественность) толук бер албайт деген ой менен Куранды башка тилдерге которууга тыюу салынган.⁸⁷

Эң биринчи араб тилин изилдөөчү халиф Алинин замандашы Абу л-Асуда ад-Ду 'Али деп эсептелет. Аны өзгөчө Куранды окуганда адамдардын көп каталарды кетиришкендиги түйшөлткөн, бул Курандын маанисинин бурмаланышына жол бермек. Ошондуктан ал төмөнкүдөй тил маселелерин: 1) сөз түркүмдөрүн атооч, этиш жана бөлүкчөлөргө бөлгөн; 2) орфографиянын айрым маселелерин (кыска үндүүлөр үчүн биринчи белгилерди); 3) флексия маселелерин иштеп чыккан (1981,54).

Араб грамматикасын анын окуучулары Яхия ибн Яа 'мар жана 'Анбаса ибн Ма 'дан ал-Фихри улантышкан. Алардын ичинен Абу 'Амр 'Иса ибн 'Умар ас-Сакафи өзгөчө бөлүнүп турат. Ал араб тилинин грамматикасы боюнча бир нече эмгектерди жазган, ошондой эле белгилүү окумуштуу Халил Ахмад Ал-Фарахидинин, араб тилинин толук грамматикасын түзгөн окумуштуу Сибаваихинин окутуучусу болгон.

⁸⁷ История лингвистических учений. Средневековый Восток.Л., «Наука», 1981,54-б.

Ошентип, VII-X кылымдарда араб тили жана анын лексикасы, морфологиялык жана фонетикалык негиздери тууралуу эмгектер жазылган.

Окумуштуулар VIII-XIII кылымдарды орто кылымдардагы араб тил илиминин өнүгүшүндөгү маанилүү этап деп эсептешет. Ушул мезгилде араб тил илиминдеги эң мыкты эмгектер жаралган.

Араб тил илиминин өнүгүшү менен Араб халифатында бир нече агымдар пайда болгон. Алар – Басралык, Куфалык жана Багдаддык мектептер.

Булар негизинен араб тил илимин өнүктүрүүгө чоң салым кошушкан. Бирок алардын ортосунда араб грамматикасынын ар кандай маселелери боюнча талаш-тартыштар болуп турган. Маселен, Басралыктар классикалык тилдин нормаларын, Курандын тилинин, поэзия тилинин нормаларын так сакташкан, нормадан четтөө тилдин бузулушуна алып келет деп эсептешкен. Ал эми куфалыктар, негизинен синтаксис боюнча өзүлөрүнүн жоболорун оозеки кепке карай негиздешкен, араб тилинин адабий нормаларына эркин мамиле жасашкан жана адабий тилдин нормаларынан четке чыгууга жол беришкен.

Багдад негизделип (762-жылы) жана Аббасийлер халифатынын борбору катары жарыяланган соң, бардык маданий турмуш ошол жерде топтоло баштаган. Ушул жерде араб тил илиминин жаңы борбору пайда болгон.

Арабдардын эң алгачкы ири грамматисттеринин бири – Халил ибн Ахмад ал-Фарахиди (791-жылы кайтыш болгон). Ал – араб лексикографиясынын негиздөөчүсү, араб тилинин мыкты түшүндүрмө сөздүгү болуп эсептелген «Китаб ал-‘айн» («Книга ‘айна») аттуу эмгектин автору болгон. Аалымдын

аталган эмгеги филологдордун колунан түшпөгөн китепке айланган.

Араб тилинин грамматикасы боюнча бизге жеткен эмгек – басралык Сибаваихинин (794-жылы каза болгон) «Ал-Китаб» деген эмгеги. Аталган китепте араб грамматикасынын бардык маселелери – синтаксис, морфология, сөз жасоо жана фонетика бөлүмдөрү кеңири жана деталдуу сыпатталган. Бул эмгек кийинки тил илимин изилдөөчүлөр үчүн үлгү болгон, анткени окумуштуу аны окуу куралы катары жазган эмес. Ал илимий чөйрө тарабынан араб адабий тилинин структурасы боюнча жазылган эң ири илимий эмгек катары бааланган.

Сибаваихи өзүнүн грамматикасын жазууда мурунку окумуштуулардын, биринчи кезекте Халил ибн Ахмад ал-Фарахидинин колдонгон жоболорун пайдалангандыгы анын трактаттарынан ачык көрүнөт. Сибаваихинин эмгектеринде келтирилген цитаталар боюнча немец окумуштуусу В.Ройшель араб тилинин морфология жана синтаксисинин негизги маселелери боюнча Халилдин концепцияларын калыбына келтирген.⁸⁸ Эмгекте дагы көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринен цитаталар келтирилген. Бул, биринчиден, Сибаваихиге чейин эле араб тили боюнча лингвистикалык эмгектердин болгондугун билдирсе, экинчиден, араб тил илиминин калыптанышына чейин араб тили татаал жана узак жолду басып өткөндүгүн айтып турат.

Ошентип, араб лингвистикасы, окумуштуулар белгилегендей, VIII кылымда эле калыптанган. Араб тил илиминин жаралышына Индия, батышында Жер Ортолук деңиз жээктериндеги маданий очоктор, алар менен болгон тыгыз маданий жана илимий байланыштар

⁸⁸ Маалыматтар «История лингвистических учений» деген эмгектен алынды, 56-57-бб.

түрткү болгон. Араб халифатынын доорунда араб тил илиминин кыртышын грек, латын, сириялык, индиялык тил илимдеринин жетишкендиктери түзгөндүгү шексиз. Натыйжада, араб лингвистикасы өз заманындагы эң алдыңкы орундагы илимге айланып, алардын илимий салты кийин иран, түрк илимдерине, ал түгүл европалык чыгыш таанууга да таасирин тийгизген.

Абу Ыбрайым Исхак ибн Ибрайым ал-Фарабинин (961-962-жылы каза болгон) «Диван аль араб» эмгегинде («Адеп жыйнагы» же «Орошон билимдүүлүктүн сөз жыйнагы») өз доорунун билимдүү, тектүү катмары үчүн зарыл болгон араб тилинин лексикасы жана морфологиясы камтылган. Бул – 4 томдон турган, 24 миңдей лексикалык бирдик топтолгон зор эмгек. 1974-1979-жылдары Каирде Ахмад Мухтар Омар тарабынан жарыяланган.

Аталган жыйнакта сөздөрдүн арабча түшүндүрмөсү эле берилбестен, көбүнчө аларга иллюстрациялык материалдар да берилген. Сөздөрдү жайгаштыруу тартиби жаңы ыкмада жүргүзүлгөн, сөз, уңгулук консонанттар (сөз уңгусундагы үнсүз тыбыштар) алфавиттик тартип боюнча ырааттуу жайгаштырылып, эң башкысы, сөздөгү акыркы үнсүз тамганын алфавиттик өзгөрүшү, анын артынан экинчиси, үчүнчүсү, андан соң кийинкиси эсепке алынып отурган.

Ошентип, X кылымда араб халифатынын территориясында араб лингвистикасы өзүнүн туруктуу ордун ээлеген. Араб грамматисттери эне тилинин фонетикасын сыпаттоонун оригиналдуу ыкмаларын, морфология менен синтаксисттик өзгөчөлүктөрдү мүнөздөөнүн адекваттуу системасын иштеп чыгышкан, алфавиттик тематикалык сөздүктөрдү түзүшүп, полисемия жана синонимия маселелерине кызыгышкан, тилдин нормативдүүлүгүн, кеп-

тин «таза» жана «бузулган» түрлөрүн салыштырышкан, адабий, сүйлөшүү жана диалектилик кептерди ажыратышкан, араб тилиндеги ар түрдүү диалектилерди жана говорлорду чогултушкан, диалектилик өзгөчөлүктөрдү белгилешкен, башка тилдерден келген сөздөрдү ажыратып, сөздөрдүн этимологиясын беришкен.⁸⁹

Араб тили официалдуу тил болгон, мына ушул тилде буйруктар берилген, закондор жазылган, араб тили мамлекеттик аппараттын, диндин жана ар түрдүү мазмундагы адабияттын тили болгон (1981, 149).

IX кылымда араб халифатынын алсызданышы жана Тахирилердин, Саманилердин династиясынын пайда болушу менен араб тили тарыхый жана географиялык адабият тармагынан акырындык менен сүрүлүп, анын ордун жергиликтүү тажик диалектилери ээлейт.

Саманилердин тушунда араб тили адабий тил болуудан калат, ал негизинен диндин тили болот, ошондой эле бир далайга чейин илимдин тили боюнча да кала берет. Анткени ушул мезгилде окумуштуулар эмгектерин араб тилинде жазууну улантышкан. IX-X кылымдарда бүткүл дүйнөгө белгилүү Ибн Сина (Авиценна), ал-Хорезми, ал-Фараби, ал-Замахшари, ал-Фергани сыяктуу тажик жана түрктөрдөн чыккан адамдардын гениалдуу эмгектери араб тилинде жарыкка чыккан.

Саманилер династиясын кулаткан Карахандардын, ошондой эле Селжуктардын бийликке келиши менен Орто Азияда түрк тилдүү элдердин саны тажик тилдүүлөргө караганда көбөйгөн эле.

Орто кылымдардагы араб тилдүү окумуштуулар эмгектеринде иран, түрк жана араб тилдерин чагылдырып

⁸⁹ Д.М. Насилов. Аталган эмгекте, Эл аралык конференция: «Кашкарлык Махмут жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты». Бишкек, 2007, «Кыргызстан», 26-апрель, 22-б.

гана тим болбостон, алардын тилдик өзгөчөлүктөрүн талдашкан. Тилдер аралык изилдөөлөрдө салыштырма метод колдонулуп, ал эмпирикалык ыкма менен айкалышкан. Араб аалымдарынын грамматикалык иштелмелери башка тилдерди сыпаттоодо колдонулган.

Махмуд Кашкаринин убагында эң ири маданий борбор катары калыптанган Кашкар шаары түркүн тилдерде сүйлөп, түрдүү жазмаларды колдонгон илимпоздорго бай эле. Кашкарда, Баласагында, Барсканда, Өзгөндө ж.б. түрк шаарларында күчтүү илимпоздор, өз алдынча Курандын сүрөөлөрүн талкуулоо укугуна ээ диниятчылар жетиштүү болчу.

Махмуд Кашкари «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүн жазууда араб тилинин традициялык лингвистикасындагы эң алдыңкы жетишкендиктерге таянган. Мындай маалыматты аалымдын сөздүгүнөн алууга болот. Мисалы, Махмуд Кашкари китепти атоочтор жана этиштер деп атап, атоочторду башында, андан кийин этиштерди бергендигин, этиштерди бап-бапка бөлүп, аларды өз ирети боюнча бирин кийин, бирин тартиби менен жазгандыгын баяндайт. Ал: «Көп адамдардын билгендигин эсима алып отуруп, баптардын аталыштарында араб тилинин грамматикасында колдонулган терминдерди пайдаландым» – дейт (МК, ТТС, I, 39).

Жогорку мисалдан Махмуд Кашкаринин өз заманындагы эң мыкты билимге ээ аалым катары араб тил илиминдеги жетишкендиктерди терең изилдеп үйрөнгөндүгү жана түрк тилиндеги биринчи сөздүктү түзүүдө араб лексикографиясы боюнча топтолгон бай тажрыйбага таянгандыгы көрүнүп турат.

Бул тууралуу А.Н.Кононов да: «Показательным примером применения этих достижений к материалу языков отличных от арабского, является замечательный труд первого из известных в истории науки тюркологов – средневекового ученого Махмуда Кашгарского»,⁹⁰ – деген.

Немец ориенталисти Г.Бергштрассердин Лейпцигге чыгуучу «Ориенталистише литературцайтунг» газетасында 1921-жылы жарыяланган «М. Кашгаринин «Дивану лугат-ит-түрк» эмгеги үчүн үлгү» деген макаласында Махмуд Кашкаринин сөздүгү үчүн Ибрахим Исхак ибн Ибрахим ал-Фарабинин (хижранын 350-жылы, – б.з. 961-жылы каза болгон) «Диван ал адаб фи байан лугат ал-араб» – «Собрание литературных произведений в изложении на языке арабов» деген эмгеги үлгү болгондугу жазылган. Г.Бергштрассердин пикири боюнча Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн архитектурникасы ал-Фарабинин эмгегинин архитектурникасын эске салат, мунун өзү Махмуд Кашкаринин абдан кеңири эрудициясын, өз убагындагы лексикографиялык терең билимин көрсөтүп турат.⁹¹

Ошентип, Махмуд Кашкари эмгекти жазууда ага чейинки илимий жетишкендиктерди эске алган. Бирок түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрүнө карай өзүнүн жеке жоболорун, эрежелерин иштеп чыккан.

Мисалы, Махмуд Кашкари «Диванды» түзүүдө араб лингвисти Халил ибн Ахмад ал-Фарахидинин эң биринчи лексикографиялык эмгеги «Китаб ал-ъайн» аттуу эмгегинин лексикографиялык схемасына таянууну көздөгөн. Мындай маалыматты да «Дивандан» алабыз. Аалым «Дивандын» кириш бөлүгүндө сөздүктүн сегиз китептен

⁹⁰ А.Н.Кононов, Х.Г.Нигматов. Махмуд Кашгарский о тюркских языках//История лингвистических учений: Средневековый Восток. 130-142-бб.

⁹¹ Караңыз:Маалымат А.Н.Кононовдун эмгегинен алынды: А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат-ит түрк». Советская тюркология. 1972, №1, 11-б.

турарын айтып, бул эмгектин жана бөлүмдөрдүн аталыштарын араб тилинен алгандыгын, адамдарга тааныш терминдер менен атагандыгын белгилеп: «Түркий тилдер Араб тили менен байгеге жарышкан эки күлүк өңдүү арыш таштап, калышпай бара жаткандыгын көрсөтүү үчүн Халилдин «Китабуль айн» деген китебинде түзгөн ыкманы (колдонулуучу жана колдонуудан чыккан бардык сөздөрдү) колдоноюн деп көңүлдөндүм эле, себеби көптөгөн сөздөр кирмек», – дейт (МК, ТТС, I, 39).

Бирок, Д.М.Насилов белгилегендей, сөздүктө түрк тилинин түзүлүшүнө ылайык автор өзүнүн өзгөчө эрежелерин ишке ашырган. Бул тууралуу Махмуд Кашкари мындай деген: «Бирок сөздөрдүн оңой табылышын жана адамдардын кызыгуусун эске алып отуруп, колдонуудан чыккан сөздөрдү таштап, же талабына карап кыскача келтирип, колдонулуучу сөздөрдү туруктуу кылып бекемдедим. Менин бул ыкмам туура жана түзүк» (МК, ТТС, I, 39).

Махмуд Кашкари араб тилиндеги жоболорду түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрүнө карай өзгөрткөн, түрк тилдери боюнча өзүнүн көрсөтмөлөрүн, эрежелерин иштеп чыккан. Ал «Диванда»: «Китебим талапка ылайык келип, колдонуучулардын купулуна толо турган, бир баага татыктуу болуп, чыгармалардын үлгүсү болушун көздөп, бир канча жаңы эрежелерди, жаңы көрсөтмөлөрдү түздүм, сөздөрдүн илдеттүү, бүдөмүктөрүнө түшүндүрмө бердим, бир канча жаңы өлчөмдөрдү киргиздим» (МК, ТТС, I, 39); «Талапка жараша жеңилдетип жана кыска-нуска дегендей, кыска түрдө жаздым. Мындай китепти менден мурда эч ким колдонбогон жана эч кимге маалым болбогон, өзгөчө бир тартип менен түздүм» , – дейт (МК, ТТС, I, 41).

Ошентип, Махмуд Кашкари араб тил илиминдеги жетишкендиктерге таянган, бирок өз эмгегин түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен ишке ашырган.

Махмуд Кашкари бул сөздүктү жазуу үчүн абдан көп эмгектенген. «Диванда» бул тууралуу: «Талапкерлер, үйрөнүүчүлөр жана бул тилге ашыгып кызыккандар керектүү сөздөрдү оңой-олтоң табышы үчүн бир нече жылдар бою аябай машакаттуу эмгектенип, бүдөмүк, татаал, оор сөздөрдүн маани-маңызын ачык-айкын берип, жеңилдеттим, кээ бирлеринин түпкү маңызын түшүндүрдүм, тереңдигин баяндадым», – деп айтылат (МК, ТТС, I, 37). Ошондой эле аалым: «**Ар биринин** (түрк урууларынын – Г.Ж.) **тилдериндеги сөздөрдүн маани-маңызы мага жат эмес эле** (белгилеген мен – Г.Ж.), тескерисинче, алар **менин дилимде бекем орун** (белгилеген мен – Г.Ж.) **алган**. Мен аларды укмуш иретке келтирип, жөнөкөй жеткиликтүү тартипке салдым», – деп жазат (МК, ТТС, I, 35).

Бул мисалдан Махмуд Кашкариге түрк урууларынын тилдери, анын ичинде өзү сөздүктө атап көрсөткөн, өзү материал чогултуп, изилдедим деген уруулардын тилдери жат эмес, тескерисинче өзүнүн дилиндеги, өзү жакшы билген тилдер экендиги ачык-айкын көрүнүп турат.

«Диванда» түрк тилдеринин бардык маселелери боюнча баалуу материалдар топтолгон.

Махмуд Кашкаринин түрк тилдери боюнча алгачкы грамматиканы жазган биринчи түрк аалымы болгондугу да маалым.

А.Н.Кононов Махмуд Кашкари түрк тилинин синтаксиси боюнча «Китаб-и/ джавахир ан-нахв фи луғат ат-түрк» («Книга драгоценностей синтаксиса тюркских языков») аттуу эмгек жазып, бирок аталган эмгек табыл-

бай калгандыгын эскерет (1972, №1,3). Бул тууралуу «Диванда» да айтылат. Махмуд Кашкари сөздүктүн түзүлүш тартиби, тамгалардын жайгашуу тартиби, ошондой эле кыймыл-аракетти билдирүүчү сөздөрдүн жасалуу жолдору, анын маанилери жөнүндө айтып жатып, алардын «жекелик, көптүк, күчөтмө, салыштырма, кичирейте салыштыруу жана жакталыш маанилери айтылбады. Анткени алар үчүн өзүнчө бир китеп жазып, ага «Жавохирун нахви фи лугатит ат-түрк» – «Түрк тилдердин грамматикасынын каухарлары китеби» деп ат койдум», – дейт (МК, ТТС, 77).

Бул маалымат Махмуд Кашкаринин түрк тилдери боюнча алгачкы грамматиканы жазган биринчи аалым экендигин далилдеп турат. Эмгектин жоголуп кеткендиги өкүнүчтүү.

Махмуд Кашкари – эң биринчи түрк тилдеринин сөздөрүн жыйнап, биринчи китепке түшүргөн түрк элдеринин ичинен чыккан биринчи аалым. Махмуд Кашкаринин бизге калтырган баа жеткис мурасы «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгү – орто кылымдардагы түрк дүйнөсү, т.а. түрк элдери, алардын уруулары жана алардын аталыштары, бири-бири менен карым-катышы, жайгашкан жерлери, коңшу-колондору, жерлеринин аттары, жашоо турмушу, каада-салты, колдонгон тилдери, уруулар арасындагы тилдеринин өзгөчөлүктөрү, ырлары, макал-лакаптары ж.б. жөнүндөгү маалыматтар топтолгон энциклопедиялык эмгек.

Махмуд Кашкари – энциклопедиялык масштабдагы түрк аалымы.

Ислам өлкөлөрүндө араб тили привилегияга ээ болуп, авторитеттүү лингвистикалык традиция араб тили болуп турган заманда Махмуд Кашкаринин түрк

тилдери боюнча грамматика жазган, ошондой эле түрк тилдеринин сөздүгүн түзүп, бул фундаменталдуу эмгеги аркылуу дүйнө элдерине түрк дүйнөсүн ачып берген.

Илимий чөйрөдө араб тилинин колдонулушу традиция болуп калыптанып калгандыктан, Махмуд Кашкари өзүнүн эмгегин араб филологиялык мектептери үчүн түшүнүктүү, концептуалдык манерада араб тилинде жазган. Баарына түшүнүктүү араб тили аркылуу түрк тили менен таанышуу жана аны үйрөнүү жеңил болмок. Аалым сөздүктү түзүүдө мына ушуну эске алгандыгы көрүнүп турат. Мына ушундай максаттан улам ал түрк тилдеринин өтө бай лексикалык материалын андан таптакыр айырмаланган араб тилинде кагазга түшүргөн.

Ошентип, IX-XII кылымдарда Орто Азияда жана жалпы эле Ортоңку Чыгышта илим менен маданият гүлдөп турган. Теңир-Тоолук мусулман түрктөр араб, фарсы тилдерин өздөштүрүп, Фараби, Хорезми, Беруни, Ибн-Сина сыяктуу ойчулдардын жана аалымдардын эмгектерин өздөштүрүшкөн жана алардан таалим алышкан (Т. Чороев. 1993, II, 429). Ушундай шартта түрк тилдүү элдердин өкүлү болгон энциклопедиялык масштабдагы аалымдар Махмуд Кашкари жана Жусуп Баласагын өздөрүнүн өлбөс-өчпөс эмгектерин жаратышкан. В.А.Звегинцев Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит түрк» сөздүгү «чыныгы түрк энциклопедиясы, аны түзүүдө биринчилерден болуп салыштырып изилдөө ыкмасы аң-сезимдүү пайдаланылган. Тил кубулуштарын сүрөттөө жана бай материалдарды чогултуп, жыйноо жагынан бул эмгек өзгөчө орунда турат. Ошондой эле эмгек түрк урууларынын тарыхы,

фольклору, мифологиясы жана этнографиясы боюнча бай маалыматтарды камтыган», – дейт.⁹²

Махмуд Кашкаринин аталган эмгеги – кыргыз элинин да тили, тарыхы, географиясы, фольклору, этнографиясы боюнча баалуу факты-материалдарды камтыган казына. Аны ар тараптан изилдөө – кыргыз окумуштууларынын алдындагы чоң милдет.

Махмуд Кашкаринин ата-теги

Өз доорунун өкүлү Махмуд Кашкаринин ата-теги ортодоксалдык исламдын тарапкери болгон Карахандар хандыгын түзүүгө активдүү катышкан феодал-төбөлдөр болгон. Бул болсо Махмуд Кашкаринин алган билимине, тарбиясына, жашоо образына, дүйнөгө болгон көз карашына түздөн-түз таасирин тийгизгендиги шексиз.

Махмуд Кашкари – орто кылымдардагы Чыгыш Түркстандын (азыркы Өзбекстан, Жети-Суу, Кыргызстан, КЭРдин Синьцзян-Уйгур автоном району кирген аймактын) түрк калктарынын көрүнүктүү уулу. Махмуд Кашкари жалпы эле Кара кагандык түркий элдердин өкүлү.⁹³ Ал жашаган доор өндүргүч күчтөрдүн Түркстанда жаңы негизде өнүгүшү, феодалдык мамилелердин толук калыптанышы, көчмөн калктардын отурукташуу процессинин кеңейиши, кол өнөрчүлүктүн, соода карым-катнаштарынын, шаарлардын өнүгүшү менен мүнөздөлөт.

Махмуд Кашкари – XI кылымда түрк элдеринин ичинен чыккан биринчи аалым. Анын түрк элдерине калтырган мурасы – «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгү болуп саналат.

⁹² В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. I бөлүк, 3-бас., М., 1964, 21-б.

⁹³ Т. Чороев. Аталган китепте, II т., 430 б.

Махмуд Кашкари жөнүндөгү даректүү маалыматтарды анын өзүнүн сөздүгүнөн алууга болот. «Дивандын» кириш бөлүгүнүн биринчи бетинде өзүнүн толук аты берилет: Махмуд ибн аль-Хусайн ибн Мухаммед (МК, ТТС, I, 31). Махмуд Кашкари ислам динин туткан түрк хандыгында, ортодоксалдык мусулман, феодал-төбөлдүн үй-бүлөсүндө туулган. Омелян Прицактын маалыматы боюнча анын атасы Хусайн ибн Мухаммед 40-50-жылдары Барсган (Барскан) шаарын бийлеген бек (эмир) болгон.

Махмуд Кашкаринин «Диванында» өзү жөнүндө да маалымат бар. Аалым сөздүктү жазуу үчүн түрк урууларынын (аларды санайт) жашаган жерлерин бүт кыдырып, алардын сөздөрүндөгү уйкаштуулуктарын аныктап, изилдеп чыккандыгын айтып, «себеби мен алардын (түрктөрдүн – Г.Ж.) сөзмөр чечендеринин, ойду даана айткан, жеткире баяндоочуларынын, эр жүрөк азаматтарынын бири катары жана атактуу, түпкү урууларынан чыккан, көзгө атар мерген катары да белгилүү болгондугуман» – дейт (МК, ТТС, I, 35).

Бул маалымат аалымдын өз доорундагы эң билимдүү, чечен жана өтө машыккан мерген адам экендигин, ал эми ата-тегинин түрк урууларынын ичиндеги ак сөөктөрдөн чыккандыгын айтып турат.

Махмуд Кашкаринин бабалары (аалым атын да атайт – Эмир Бухра Тегин) тууралуу да «Диванда» мындай деп ачык-айкын эле жазылган: «Өгүздөр (огуздар – Г.Ж.) «емир» деп айталбай «а(алиф)» арибин «х» арибине алмаштырып «хемир» дешет. Биздин бабабыз Эмир Бухра Тегин түрк элине караштуу жерлерди Саманийлерден кайра тартып алган, анын аты да Эмир болгон» (МК, ТТС, I, 35). «Дивандагы» бул маалымат Махмуд Кашка-

ринин ата-тегинин Карахандар династиясына түздөн-түз тиешеси бар экендигин далилдеп турат.

Омелян Прицактын пикири боюнча да сөздүктөгү бул цитата атактуу аалымдын Карахандар династиясына тиешелүү экендигин билдирип турат.⁹⁴ А.Н.Кононов Махмуд Кашкаринин Караханиддер династиясынан экендиги эч күмөн туудурбайт дейт. Анын тектүү үй-бүлөдөн чыккандыгы ага эң мыкты билим жана тарбия алууга шарт түзгөн (1972,4).

Ал кезде ислам тараган аймактарда, анын ичинде Кашкарда да араб тилинин грамматикасы, башталгыч арифметика, Куран жана хадис окутулчу. Андан тышкары аалым Бухара, Нишапура, Мерва жана Багдаддын медреселеринде билим алган. Бул шаарларда эң мыкты окумуштуулар топтолгон жана оригиналдуу грамматикалык эмгектер, сөздүктөр түзүлгөн (Д.М.Насилов, 2007, 22-23).

Ал эми сөздүктөгү «емир»дегенди айталбай «а (алиф)» арибин «х» арибине алмаштырып «хемир» дешет» деген маалыматтан улам Махмуд Кашкаринин бабалары огуздар жайгашкан вилаеттерди (область) башкарган же алардын командасындагы аскерлер огуздардан турган деген божомол келип чыккан (А.Н.Кононов,1972,3).

А.Н.Кононов эгерде аалымдын атасынын Караханилер династиясына таандык экендиги чындык болсо, анда атасы Барсхандын/Барсгандын башкаруучусу болушу мүмкүн дейт. Анын атасы Хусайн Барскандан экендигин Махмуд Кашкари да сөздүктө белгилейт.

К.Кляшторный карахандык уламыштарга таянып, Карахандар династиясынын биринчи башкаруучусу

⁹⁴ О.Прицак. Mahmud Kasgari kimdir? – «Turkiyat Mesmuasi»,cilet x.Istanbul, 1953, 243-244-66.

Бильге Кюль Кадыр каган болгон деп эсептейт. Ал Саманилердин эмири Нух ибн Асадга каршы согушкан. Гардизинин маалыматы боюнча, ушул жылы карлуктардын ябгусу деген титул алган. 840-жылы Карахандар династиясынын бирден бир негиздөөчүсү, мурунку карлуктардын ябгусу Бильге Кюль Кадыр каган жападан жалгыз «каган» деген титулга татыктуу болгон.⁹⁵ Ал эми Махмуддун бабаларынын бири Мавераннахрды биринчи жеңип алган жана саманилердин борбору Бухараны (б.з. 992-ж.) багынтып Богра-хан титулун алып жүргөн Харун (ал-Хасан)⁹⁶, же П.К.Жузенин версиясы боюнча б.з.999-жылы Саманилерден бүткүл Орто Азияны тартып алып, Карахандардын же илек-хандардын (борбору Кашкар шаары менен кошо) жаңы династиясын негиздеген Наср бин Али (б.з.1012-1013-жж. каза тапкан) болгон⁹⁷ деген жоромол бар.

О.Прицак тарыхый булактарга таянып, Махмуд Кашкаринин атасы Хусейн бин Мухаммед – Барсхандын эмири, Мавераннахрдын биринчи жеңүүчүсүнүн небереси деген жыйынтыкка келет (1953, 243-244).

Т.Чороев О.Прицактын жана Ө.Караевдин Махмуд Кашкаринин чоң атасы хижранын 449-жылы (азыркы жыл эсеби боюнча 1057-58-жж.) Улук каган болуп, ошол эле жылы опат тапкан Мухаммед ибн Жусуп Кадыр-хандын өзү деген божомолун мисалга келтирет.⁹⁸

Ошентип, Махмуд Кашкаринин атасы Барсканда эмир, ал эми бабалары Карахандар династиясын түзүүгө

⁹⁵ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского / Советская тюркология. 1972, № 1, 20-б.

⁹⁶ Кара: А.Н. Кононов. Махмуд Кашкарский и его «Дивану лугат-ит турк». Советская тюркология. 1972, №1, 4-б.

⁹⁷ П.К.Жузе. Thesaurus Linguarum Turcorum.—«Известия Восточного факультета Азербайджанского государственного университета», т. II, 1927, 29-б.

⁹⁸ Караңыз: Т.Чороев. Аталган эмгекте. 430-б.

жана анын күчтүү каганат болушуна чоң салым кошкон түптүү уруудан, тектүү ак сөөктөрдөн болушкан.

Окумуштуулар арасында Махмуд Кашкаринин кайсы уруудан экендиги жөнүндө бирдиктүү пикир жок. Муну С.Г.Кляшторный да белгилейт.

Д.М.Насилов аалымдын атактуу түрк уруусунан чыккандыгын белгилейт. Тагыраак айтканда, ал аалымдын бабалары чигил уруусунан болуу керек деп болжолдойт.⁹⁹

С.Г.Кляшторный В.В.Бартольддун Карахандар өздөрүн түрктөр жана Афрасиаб үйү («Дом Афрасиаба») деп гана аташкан, жашаган түрк элдеринин бири да алардын мамлекетинде үстөмдүк кылган эмес жана династиянын кайсы элден чыкканын бир дагы булак айткан эмес деген (В.В. Бартольд, 1968,7,74) пикирин мисалга келтирип, «Означает ли сказанное В.В.Бартольдом полную детрибализацию караханидского общества и усвоение им не племенной, а какой-то иной государственно-правовой традиции?» – деген суроо коет (1972, 19).

Г.Кляшторный Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» материалдар ал мезгилде ар бир уруулук бөлүнүш реалдуу түрдө сакталганы менен уруулар территориялык жактан чачкын жана бытыранды жайгашкандыктан, алардын ар бири өз алдынча кандайдыр бир саясий же маданий-идеологиялык жалпылыкты (общность) түзбөгөндүгүн айтып турат дейт. Маселен, чигилдердин эки группасын алардын чыгыш тегинен башка эч нерсе байланыштырбайт: «Диванда» бири «көчмөн уруулар» деп берилсе, экинчисинин өкүлдөрү Таразга жакын шаардын жашоочулары катары айтылат (1972,19).

Демек, мунун өзү Карахандар хандыгын түрк урууларынын биримдиги түзгөндүгүн, анда тигил же бул

⁹⁹ Д.М.Насилов.Аталган эмгекте, 22-б.

урууга артыкчылык берилбегендигин дагы бир жолу далилдеп турат.

Ошондой болсо да Махмуд Кашкаринин кайсы уруудан экендиги жөнүндө жоромол-пикирлер окумуштуулардын арасында жок эмес. Карахандар хандыгын түптөгөн урууларга чигил уруусунун киргендигин (жогоруда бул тууралуу айтылган), Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев, Т.Чороев сыяктуу окумуштуулардын «хакандык түрктөргө» кирген уруулардын адабий тили – чигил тили деп эсептешкендигин, айрым окумуштуулардын Махмуд Кашкаринин чигил уруусунан болгон деген жоромолун жана карахандар жашаган жерлерде чигилдердин жайгашкандыгын ж.б.у.с. фактылардан улам, чындыгында эле бул версия чындыкка жакын болуш керек деген ой келет.

Чигилдер Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде (БА, I, 4-б., СМ, I, 44-б.) жашашкан. Орто кылымдагы авторлордун маалыматтары боюнча чигилдер Ысык-Көлдүн аймагында, т.а. Махмуд Кашкаринин атасы жашаган аймакта, ошондой эле Таразга жакын турган Чигил шаарында, Кашкардын жанындагы бир нече кыштактарда жайгашкан. «Диванда» Иле деген сөзгө түшүндүрмө берип жатып, Махмуд Кашкари: «Иле – Бир дарыянын аты. Бул дарыя түрк элдеринин Жейхуну. Анын жээктеринде түрк урууларынын ягма, тохсы жана бир бөлүк Чыгылдар жашайт», – дейт (МК, ТТС, I, 197).

Ал эми В.В.Бартольд өзүнүн эмгегинде перс вазири Низам аль-Мульктун Султан Аликшахтын Самаркандда жүрүшүндө мындай деп айтканын мисалга келтирет: «Узгенд (1089-1090), в котором чигили представлены как народ, населяющий земли Мавераннахра».¹⁰⁰

Ө. Караев чигилдердин Талас өрөөнүндө турушканын маалымдайт. Окумуштуунун маалыматы боюнча

¹⁰⁰ В.В.Бартольд. Туркстан в эпоху Монгольского нашествия. ч. III, 74-б.

Талас өрөөнүндөгү чигилдер огуздар менен коңшу жашашкан (Бул тууралуу жогоруда айтылган эле). Алар бири-бири менен каршылашып, душмандашып турушкан.¹⁰¹ Айрым орто кылымдагы авторлор да карахандар Талас өрөөнүндө жайгашкан огуздар менен душмандашып турушкандыгын белгилешет. Ө.Караев бул маалыматтар карахандарды чигилдер менен окшотууга негиз берет дейт: «Как будто есть основание отождествлять караханидов с чигилями».¹⁰²

С.Муталлибов көптөгөн түрк диалектилерин бириктирип турган тил – чигили тили болгондугун белгилесе (ДЛТ, I, 11 б.), Ө.Караев «Дивандагы» фактылардын (ДЛТ, III, 49) негизинде хакандык указдар, буйруктар да чигил сөзүнөн («ярлыг») тургандыгын маалымдайт (Аталган эмгек, 111).

Ошентип, көптөгөн тарыхый булактар чигил уруусу өз учурунда өтө кадыр-барктуу, таасирдүү уруу болгондугун кабарлашат.

Махмуд Кашкаринин түпкү мекени

Махмуд Кашкаринин туулган жери боюнча көз караштар бирдей эмес. Бир катар окумуштуулар анын Кашкар шаарында туулгандыгын (А.Н.Кононов, Д.М.Насилов, З.А.Ауэзова, М.Ш.Үлкүташыр, Ө.Караев ж.б.), айрымдары Махмуддун туулган жери катары Ысык-Көлдүн Барсканын (Р.Данкофф, Ж.Келли, С.Өмүрзаков, А.Б.Халидов, Т.Чороев ж.б.) эсептешет. Окумуштуулардын пикири боюнча Махмуддун атасы – Хусейн ибн Мухаммед Барскан шаарында туулган (БА, III 417-418, СМ, III, 424).

¹⁰¹ Ө.Караев. Историко-географические данные, сообщаемые Махмудом Кашгари. Советская тюркология, 1972, №1, 111-б.

¹⁰² Аталган эмгекте, 111-б.

К.Артыкбаев: «Махмуд Кашкаринин түпкү мекени жөнүндөгү маселеге келе турган болсок, ал өзүнүн «Дивани лугат-ат-түрк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») аттуу улуу эмгегинде «Барсган» (Ысык-Көлдөгү Барскоон) деген сөзгө түшүнүк берип отуруп: «Махмуднинг отаси шу шахардандир» (М.Кашгарий. Дивани Лугатат түрк. III том. Ташкент: Издательство АН узб.ССР, 1963, 424-бет)—деп атайы баса белгилеп көрсөткөн»,¹⁰³ – дейт.

Бул боюнча окумуштуулардын пикирлери дээрлик бирдей. Махмуд Кашкаринин атасы Хусейн бин Мухаммед Барскан шаарынын эмири болгондугу да окумуштууларда күмөн туудурбайт¹⁰⁴.

К.Артыкбаев:«Эмне үчүн Баласагын менен Махмуд Кашкарды өзүбүздүн бабаларыбыз дейбиз?» – деген суроо коюп, ага: «Биринчиден, кыргыз топурагынан чыкканы үчүн», – деп жооп берет. Окумуштуу бул улуу чындыкты бизди талаштырбай, күмөн санаттырбай тургандай кылып, эки бабабыз өз эмгектеринде апачык эле жазып кетишкендигин белгилейт (2004, 114).

Ө.Караевдин маалыматы боюнча, негизинен түрк уруулары жайгашкан территория Тянь-Шань жана Жети-Суу райондору. Айрым географиялык аттардын азыркы күнгө чейин сакталып калгандыгын Ө.Караев «Дивандан» мисалдар келтирүү менен далилдейт (113.)

А.Н.Кононов ушул күнгө чейин Махмуд Кашкаринин туулган жылынын, каза болгон жылынын так датасы белгисиз, өзүнүн атактуу «Диванын» каерде жазгандыгы

¹⁰³ Жусуп Баласагын тууралуу баян. Китепти түзгөн К.Артыкбаев. «АРХИ» инновациялык борбору, Бишкек, 2004,114-б.

¹⁰⁴ О.Прицак. Mahmud Kasgari kimdir? – «Turkiyat Mesmuasi»,cilet x.Istambul, 1953, 243-244-бб.

тууралуу да так маалыматтар жок дейт, ал эми ал боюнча берилип жүргөн маалыматтар гипотеза гана (О.Прицак, 246). О.Прицактын санак эсеби боюнча Махмуддун туулган жылы – б.з.1029-1038-жылдардын аралыгы, 40-50-жылдары атасы Барсканды бийлеп турган. «Диванды» болсо б.з. 1072-жылы баштап, 1078-жылы жазып бүткөн (О.Прицак, 246).

Махмуд Кашкаринин ныспасы

Мусулман авторлорунун ысымдарында ныспалар¹⁰⁵ кездешет. Алар – негизинен жер-сууга байланыштуу ныспалар. Мусулман авторлорунун ныспалары автордун төрөлгөн жерине, мурунку же кийинки турагына же көбүрөөк жашаган жерине байланыштуу берилген. Т.Чороев мындай ныспаларды экиге бөлөт: 1) автор төрөлгөн жайды аныкташ үчүн (мисалы, Мухаммед-ал Хорезми – Хорезм шаарынан, Жусуп Баласагун – азыркы Бурананын ордундагы Баласагун шаарынан); 2) автордун мурунку же кийинки турагын, көбүрөөк жашап калган чөлкөмүн аныкташы мүмкүн (мисалы, ирандык Саве шаарынан чыккан Мухаммед ибн абу Бакр ас-Сави кийин Дамаскиге кетет да, ад-Дамашкы ныспасын алат, ушу жерде 1266-жылы Махмуд Кашкаринин эмгегин көчүрүп чыккан ж.б.).¹⁰⁶

Окумуштуулар тарабынан Махмуддун үй-бүлөсү кийинчерээк Кашкарга көчүп келгендиги белгиленет, бирок мунун так себеби да белгисиз. Т.Чороев: «Махмуддун «Барскани» же кыскача «Барсахи» сыяктуу

¹⁰⁵ Ныспа – кайсы бир жердин атын тигил же бул адамга таандык кылып, шарттуу түрдө берилген энчилүү ат.

¹⁰⁶ Т.Чороев. Махмуд Кашгари жана анын «Туркий тилдер сөз жыйнагы». Китепте: Кыргыздар. II т., 1993, 430-б.

атайын ныспага ээ болгонун болжош кыйын», – дейт. Окумуштуунун пикири боюнча, «ал-Кашгари» ныспасы Махмуддун илимпоздук жана инсандык турпаты толук калыптанган калааны айгинелеп турат. Ал: «Махмуддун үй-бүлөсү саясий окуялардан улам Барскандан Кашкарга көчкөнүн, ал эми эмгегин Багдадда аяктаганын жадыбызга алсак, Барсканга караганда административдик, маданий жана илимий башкалаа катары Кашкар шаарынын атын ныспа кылуусу автобиографиялык шартына деле ылайык болгондой»(1993,430) – дейт.

Махмуд Кашкаринин «ал-Кашгари» ныспасы¹⁰⁷, Р.Данкофф менен Ж.Келли белгилегендей, аалымдын бизге чейин сакталган көчүрмөсүнүн эң сыртында (титулдук баракта) гана бир жолу жазылган экен. Демек, Махмуд Кашкариге анын билим алып, аалым катары калыптанган Кашкар шаарынын аты ныспа катары алынган.

Махмуд Кашкаринин эмгекти каерден жазгандыгы тууралуу эки башка пикир бар. В.В.Бартольд жана башка изилдөөчүлөр «Диван» Багдад шаарында жазылган деген пикирде.¹⁰⁸ Ал эми П.К.Жузе жана окумуштуу Х.Х.Хасановдор Махмуд Кашкари «Диванды Кашкар шаарында жазган дешет.¹⁰⁹ Н.Кононов акыркы пикирди законченемдүү деп эсептейт, анткени Махмуд Кашкари эмгекте ар түрдүү географиялык жана этнографиялык маалыматтарды берет, бирок бир да жерде Багдад эскерилбейт.

¹⁰⁷ Ал-Кашгари ныспасындагы «к» тыбышы «кеф» тамгасы менен, «г» болсо «гайн» тамгасы менен жазылган.

¹⁰⁸ В.В.Бартольд. Сочинения, т. V, 83-б; БА, I, XV б.; В.И.Беляев. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX-XIII вв. – В сб. «Материалы по истории туркмен и Туркмении», т. Iб, Л., 1938, 31-б.; И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения, т. IV, 268-б. ж.б.

¹⁰⁹ П.К.Жузе. *Thp̄furus Linguarum Turcorum*. – «Известия Восточного факультета Азербайджанского университета», т. II, 1927, 29-31-бб.; Х.Хасанов. Махмуд Кошгарий. Тошкент, 1963, 8-10-бб.

П.К.Жузе Махмуддун Кашкар шаарында билим алып, андан соң билимин жогорулатуу үчүн Бухара ж.б. шаарларда болгондугун, билимин аяктоо үчүн Багдадга барып, ошол жерден сөздүктү түзүү идеясы жаралганын баяндайт. Ушул максат менен ал түрк жерлерин кыдырып, керектүү материал чогултуп, анан Кашкарга, үйүнө келет. Махмуд сөздүгүн жазып бүткөндөн кийин, эмгекти халифтин «ыйык адамына» өз колу менен берүү үчүн экинчи жолу Багдадга барат (К.П.Жузе,29,31).

Д.М.Насиловдун маалыматы боюнча Махмуд Кашкари «Диванды» 1072-жылдын 25-январынан 1082-жылдын 27-октябрына чейин түзгөн. Сөздүктүн сакталган копиясында 1266-жылдын 1-августу көрсөтүлөт. Ал эми аткарылган жери жазылган эмес.

Махмуд Кашкаринин доорунда Кашкар шаары Карахандар хандыгынын борборлорунун бири катары илимдин, билимдин очогу болгон. Ал өз мезгилинде жетишилген илимий деңгээлди мыкты өздөштүрүп, түрк, фарсы, араб тилдерин илимпоз катары жогорку деңгээлде үйрөнгөн. Анын энциклопедиялык билим алышына жана түрк элдеринин ичинен чыккан биринчи аалым катары калыптанышында Кашкар шаарынын ролу чоң.

«Диванды» түзүүнүн максаты

Махмуд Кашкаринин убагында араб тили илимий чөйрөдөгү өнүккөн жана активдүү колдонулган лидер тил болгон. Араб тилдүү окумуштуулар араб тили минин өнүгүшүнө абдан чоң салым кошушкан. Ал эми эң ири маданий борбор катары калыптанган Кашкар шаарында түркүн тилдерде сүйлөп, түрдүү жазмаларды колдонгон илимпоздор көп эле. Мына ушундай шартта Махмуд Кашкари түрк тилин ошол мезгилде лидер тил

болгон араб тилинин деңгээлине көтөрүү жана башка тилдүүлөргө түрк тилдерин тааныштыруу, алардын бул тилди үйрөнүүсүнө шарт түзүү максатында өзүнүн «Диванын» жазган. Бекеринен Махмуд Кашкари: «Вначале, желая показать, **что тюркские наречия идут наравне с арабским языком, подобно двум коням на скачках** (белгилеген мен – Г.Ж.), я намеревался построить этот труд также как, ал-Халил построил «Китаб ал-Айн» – деген эместир (МК, ДЛТ, 55, 3.А.).

Д.М.Насилов да Махмуд Кашкаринин «Диванды» жазуудагы негизги максаты – биринчиден, өзүнүн эне тилин жана ага тектеш келген башка тилдерди окумуштуулар дүйнөсүнө тааныштыруу жана аны үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүү болгон дейт.¹¹⁰

Махмуд Кашкари араб окумуштуулары сыяктуу араб тилин эч бир кемтиксиз, мыкты тил катары өзгөчө бөлүп көрсөтпөйт. Анткени Махмуд Кашкаринин доорунда, Халифаттын ордунда пайда болгон мамлекеттин ичинде жергиликтүү иран жана түрк тилдери жетектөөчү ролдо болгон өз маданияты калыптана баштаган, ал эми араб тили дин жана илимдин сферасы менен чектелип калган. Экинчиден, Махмуд Кашкари: «решал и такую сложную задачу, каким образом грамматические представления об арабском языке приспособить к языкам иной типологии, как применить терминологию одной системы к явлениям другой, принципиально отличной (эта задача была сродни задачам арабских грамматистов, впервые разработавших грамматику своего родного языка), как записать средствами одной (арабской) графики более, чем в арабском, богатый звуковой состав другого языка» (Д.М.Насилов, 2007, 25).

¹¹⁰ Д.М.Насилов. Аталган эмгекте, 25-б.

Махмуд Кашкари түрк кебин араб тамгасы менен берүүдө уйгур жазуусунун белгилүү транслитерациясын колдонгон, ага кошумча белгилерди киргизген. Түрк фонетикасынын түшүндүрмөсүн берүүдө анын араб тилиндеги аналогдорун издеген (Д.М.Насилов,25).

Ал эми Махмуддун доорунда түрк тилдерин үйрөнүүнүн кандай зарылдыгы бар эле?

Бул тууралуу Махмуд өзүнүн «Диванынын» баш сөзүндө мындай деп жазат: «Мен Алла Тааланын жарык күнүн түрк өлкөлөрүнө, ай асманды да алар ээлеген жердин бетине айландырып койгонун көрдүм. Аларга «түрк» деген наам берип жана ага бийлик бергенин, аларды доордун падышалары кылганын, заман ээлеринин тизгинин алардын колуна карматканын, аларды инсандарга жетекчи кылып, акыйкат иштерде аларды колдогонун, аларга кошулуп, бир сапта туруп күрөшкөндөрдү кадырлап жана түрктөрдүн шарапаты менен, бардык тилектерин орундатуу менен бирге эле бузуктардын залалынан сактаганына күбө болдум. Ар бир акыл ээси өзүн түрктөрдүн огунан сактап калыш үчүн алардын жолун жолдоо тиешелүү иш болуп калгандыгын, ички дартын айтып жана аларга жагыш үчүн түрк тилинде сүйлөө зарылчылыгы күч алгандыгын байкап турдум», – дейт (МК, ТТС, I, 2011, 33-б.).

Махмуд Кашкаринин бул маалыматы ошол доордо болгон ислам дүйнөсүндөгү эң ири саясий бурулушту чагылдырып турат. Биз жогоруда белгилегендей, ислам халифаты түзүлгөндөн баштап, мусулмандар тарабынан аябагандай зор аймактар ээленген, ал эми сөздүк түзүлө баштаган мезгилде, И.В.Кормушин белгилегендей, Алп Арстан жана Мелик шахтын бийлиги астында селжуктардын үстөмдүгүнүн күчөп турган кези эле. Бул кезде алар Орто Азиянын көпчүлүк бөлүгүн, Иран, Азербайжан,

ж.б. өлкөлөрдү багындырышкан. Ал эми 1071-жылдагы Манцикерттеги жеңиш Кичи Азияны багынтууга жол ачкан.¹¹¹

Мындай саясий абал өлкөдөгү тил ситуациясына да таасирин тийгизген. IX-X кылымдарда фарсы тили эң биринчиден поэзия жана искусствонун тили болгон жана ал араб тилинин деңгээлине чейин көтөрүлгөн. И.В.Кормушиндин маалыматы боюнча, ушул эле мезгилде Чыгыш Түркстанда манихеизм жана буддизмдин акыл-ой салымын сиңирген, тохар, кытай ж.б. башка тилдеги (иноязычный) жазмалардан таасирленген, өтүкендик (Борбордук Азиялык) жазма традицияны уланткан байыркы уйгурлардын адабий чыгармачылыгынын бир кыйла көтөрүлүшү байкалат.

X кылымдын ортосунда исламдын кириши менен өтүкендик-түркстандык чыгармачылык традиция токтобостон улана берет, бирок өзүнө араб жана перс тилдеринин таасирин сиңирет. Мына ушундан баштап исламды кабыл алган өлкөлөрдө, мындай жаңы жана эң маанилүү трансформациядан кийин, орто кылымдагы түрк адабиятынын жана жазма адабий тилдеринин доору башталат. Бул тууралуу И.В.Кормушин мындай дейт: «После этой новой, уже весьма существенной трансформации, в истории многих тюркских и письменно литературных языков – эпоха значительная и по охвату народов, и по продолжительности – почти везде практически до 19 в., и по числу литературных опусов» (2007,48).

Ошентип, мурун түрк-уйгур-карлук-кыпчак урууларынын тилдик группаларына (булгар урууларынын тилдик группаларынан башкасына) жалпы энчи болгон

¹¹¹ И.В.Кормушин. К проблеме историко-лингвистического контекста труда Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк»(ДЛТ). Эл аралык конференция, Бишкек, Кыргызстан, 2007, 47-б.

түрк адабий-жазма тили селжуктардын саясий жактан көтөрүлүүсүнүн башталышында (XI кылымдын башы) бир топ өнүккөн, абдан узак, төрт кылымдык чыгармачылык практикадан өткөн, ал эми акыркы жүз жылдыкта араб-перс модернизациясын бир кыйла башынан өткөргөн тил катары көрүндү.

Мына ушундай факторлордун негизинде, т.а. биринчиден, коомдук керектөөнү туя билгендиктен, экинчиден, түрк тилинин көркөм потенциалын эң мыкты билип жана колдоно алгандыктан Махмуд Кашкари өзүнүн алдына төмөнкүдөй милдет коет: түрк тилинин ролун исламдын маданий жана илимий дүйнөсүнө таанылган араб жана перс лидер тилдеринин деңгээлине көтөрүү жана түрк тилинин мына ушундай ролго даяр экендигин практикалык жана теориялык жактан далилдөө (2007, 48).

Махмуд Кашкари «Дивандын» баш сөзүндө эмгекти ал-Муктади (1075-1094) аттуу аббасий халифине арнагандыгын айтат. Ал-Муктади – мусулмандардын ичинде кадыр-барктуу киши болгон. Халиф Муктади би Амрулло Багдадда 1075–1094-жылдарда аббасийлердин халифи болуп турган.

Махмуд Кашкаринин «Диваны»

Махмуд Кашкаринин «Түркий тилдер сөз жыйнагы» хижранын 464-жылынан (1072-ж. 25-январдан) баштап жазыла баштайт, хижранын 469-жылы («жылан жылы», ж.а. 1077-ж. 9-январда) жазылып бүткөрүлөт.¹¹²

Сөздүктүн түп нускасы сакталган эмес, бизге анын араб тилиндеги түп нускадан ирандык Мухаммед ибн Абул-Фатх ас-Сави ад-Димашки тарабынан көчүрүлгөн копиясы жеткен жана ал азыр Стамбулдагы Улуттук

¹¹² Т.Чороев. Аталган эмгекте, 434-б.

китепкананын фондунда сакталуу турат. Сөздүк жазылгандан кийин 200 жылдан кийин түп нускадан көчүрүлгөндүгү маалым болгон, түрк сөздөрүнүн, ошондой эле араб сөздөрүнүн жазылышында так эместиктер кездешкендиктен, аны түрк тилдерин жеткиликтүү билбеген адам көчүргөн болуш керек деген пикир бар.¹¹³

Көчүрүлгөн кол жазма 638 беттен турган бир томдук болгон. Ага түстүү карта да тиркелген. Анын негизинде Килисли Рифат Билге (1915–1917) даярдаган кол жазма эң биринчи араб тилинде Стамбулдан үч томдук болуп жарык көргөн.

Сөздүк толугу менен түрк тилине Б.Аталай тарабынан которулган жана жарык көргөн (I т. – 1939-жылы, II т. – 1940 жылы, III т. – 1941-жылы). 1945-жылы бул сөздүктөрдүн негизинде Бесим Аталай индекс түзгөн. Ибрахим Мути, Имин Турсун аталган эмгектин уйгурча котормосун (1981-1984-жж.), С.Муталлибов «Дивандын» өзбекче котормосун (1960,1961,1963 жж.) ишке ашырышкан. Сөздүк казак тилине (1997) Аскар Егеубай, орус тилине (2005) Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова тарабынан которулду. Ал эми 2011-жылы «Дивандын» I тому Т.Токоев, К.Кошмоковдордун котормосунда кыргыз тилинде жарык көрдү.

Сөздүк эң биринчи К.Брокельман тарабынан изилденген, 1928-жылы «Дивандан» тандалып алынган түрк сөздөрүнүн бир томдугун жарыялаган. Бирок бул эмгекте сөздүктүн материалы толук берилген эмес.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгү XI кылымдагы түрк тилдеринин лексикасын жана диалектилерин камтыйт. Э.А.Наджиптин маалыматы боюнча сөздүктө иллюстрациялык материал катары 291

¹¹³ Э.А.Наджип. Махмуд Кашгари и его словарь «Дивану-лугат ит-турк». Китепте: Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., М., «Наука», 1989, 32-б.

макал-лакаптар, 300 дөй ар кандай мазмундагы ырлардан үзүндүлөр жана төрт саптан турган ырлар берилген. Махмуд Кашкари түрк сөздөрүнө диакритикалык белгилерди койгон, бул белгилер сөздөрдүн туура окулушуна жана сөздөрдү туура түшүнүүгө жардам берет. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө түрк тилдеринин -д-з группасынын жана й группасынын лексикасы такталган. Диалектилик сөздөр белгиленген (1989, 32) .

Махмуд Кашкаринин «Диваны» муундук система боюнча түзүлгөн. Ошондуктан: «без соответствующего ключа им пользоваться невозможно», – дейт Э.А.Наджиб (1989,32-33).

«Диван» кириш бөлүм менен башталат. Анда өзүнүн ата тегинин ким экендиги, түрк тилин үйрөнүүнүн зарылдыгы, эмгектин кимге арналгандыгы, сөздүктү түзүүдө материалдарды кандайча жыйнап, кандайча ишке ашыргандыгы, аны сөздүккө жайгаштыруудагы ыкмалары, уруулардын, уруктардын аттары, алардын тили, жашаган аймактары ж.б. маалыматтар орун алган.

Маселен, Махмуд Кашкари сөздүктү түзүү үчүн: «Мен алардын (түрктөрдүн – Г.Ж.) шаарларын, чөлдөрүн, жайлоолорун баштан-аяк бүт кыдырып, түрк, түркмөн, өгүз (огуз – Г.Ж.), чыгыл, ягма жана кыргыздардын тилдеринин сөздөрүндөгү уйкаштуулуктарды аныктап, изилдеп чыктым», – дейт (МК,ТТС,І,35).

«Дивандын» негизги бөлүгү сөздүк тартибинде берилген. Сөздүк сегиз баптан турат. Түркчө сөздөр уңгусунун алфавиттик ырааты боюнча өз-өз уяларына жайгаштырылган. Эмгекте иллюстрациялык материалдар катары ылайыгына жараша макал-лакаптар, ырлардан үзүндүлөр, кошок ырлары, элдик баатырдык дасандардан үзүндүлөр, жашоодогу баалуулуктар, сүйүү,

жаз ж.б. жөнүндөгү ырлар, географиялык маалыматтар колдонулган.

Бул тууралуу Махмуд Кашкари «Диванда»: «Элдин башынан кечирген жашоо-турмушун чагылдырган ырларынан кээ бир саптарын, керез, осуят сөздөрүнөн, ошондой эле өткөргөн кайгы-мундуу, оор, же жеңил, ырахат, жыргал күндөрүндө айтылган терең маанилүү макал-лакаптарынан, учкул сөздөрүнөн, тамсилдеринен мисалдарды келтирдим», – дейт (МК, ТТС, I, 43).

Ошондой эле аалым «Диванда»: «Мен бул китепти накыл сөздөр, кара сөз менен жазылган көркөм чыгармалар, макал-лакаптар, арткы тамгасы уйкашып келген ырлар, тамсилдер – ушулардын баарысынын үзүндүлөрү менен кооздоп, сөздүктөгү алиппе (алфавит) тартиби боюнча түздүм», – деп жазат (МК, ТТС, I, 37).

Т.Чороев «Диванда» түркологиялык тил илиминдеги бир катар грамматикалык мыйзамченемдүүлүктөр жана көрүнүштөр айкындалгандыгын айтат, айрым сөздөрдүн диалектилик чөйрөдө гана орун алгандыгын, бир катар топонимдердин жана түркий калктардын жайгашкан орду такталгандыгын белгилейт (Т.Чороев, 1993, 434).

Академик А.Н.Кононов Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгү тууралуу: «...бир катар түркий тилдердин фонетикасы, грамматикасы жана лексикасын өтө дилгир жана өтө кылдат байкоолорунун сөздүн толук маанисиндеги алтын бүртүкчөлөрүнөн болуп, ошондой эле хакандык (кара кагандык) түрктөр, түркмөндөр, огуз, йагма, чигил, кыргыздар тууралуу баа жеткис лингвистикалык, этнографиялык, фольклордук, географиялык, тарыхый маалыматтарды биздин заманга жеткирип берген бирден-бир турпатка ээ чыгарма болуп эсептелет», – деген.¹¹⁴

¹¹⁴ А.Н.Кононов.Советская түркология. 1972,№ I, 16-17-бб.

Корутунду

(I бөлүм боюнча)

Азыркы учурда кыргыз элинин, ошондой эле эне тилибиздин тарыхына болгон кызыгуу күн санап өсүүдө. Байыркы түрк жазма эстеликтерине кайрылуу, анын азыркы кыргыз тили менен болгон байланышын аныктоо, тигил же бул тилдик категориялар боюнча салыштырып изилдөө иштери жайбаракаттык менен болсо да колго алынууда. Бул эмгекте биз орто кылымдардагы жазма эстеликтерге кайрылдык.

Биздин изилдөө объектибиз – Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөздүгү» болду. Биз изилдөөбүздү эки багытта жүргүздүк. Биринчиси Махмуд Кашкари жашаган доор жана анын «Диваны»деп аталып, ал мына ушул бөлүмдө каралды.

1. Карлуктардын Карахандар хандыгынын түптөлүшүндө ролу чоң. Түргөштөр саясий аренадан кеткен соң, анын ордуна карлуктар Карлук каганатын түзүүгө жетишишти. Алар 766-жылы бийликке келишкен. Орто Азияда бир жарым кылымдан ашык карлук каганаты үстөмдүк кылган. Алардын Түрк каганатынын (551-744) уруулук союзунун бири катары Жети-Суу, андан соң Кашкар жана Фергананын бир бөлүгүн ээлеп, Махмуд Кашкаринин тушунда аталган территорияда жайгашып жана үстөмдүк кылып турганына 300 жыл болгон (С.Г.Кляшторный, 1972,20). Карлуктардын борбор шаарлары катары Баласагын, Талас эсептелген. Алардын тушунда кыргыздар жашаган коом, өзгөчө Баласагын, Талас тез темп менен өнүккөн. Башка уруулар менен катар эле кыргыз урууларынын маданияты күндөн-күнгө жогору баскычка карай жүргөн.

2. Биздин замандын 840-жылы уйгур каганатын кулаткан енисей кыргыздарынын айрым топтору Теңир Тоого кирип келип туруп калышкан. Алар жергиликтүү кыргыз уруулары менен тыгыз карым-катышта болушкан. Бул доордо көчмөн кыргыздар мал чарбачылык менен тиричилик кылган. Кээ бир кыргыз уруулары дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк менен турмуш өткөргөн. Бул мезгилде Тянь-Шандагы кыргыз уруулары мурункудан бир кыйла көбөйгөн жана жашаган территориясы бир топ кеңейген.

3. VII кылымда пайда болгон ислам дини тездик менен жайыла баштаган. Эрте орто кылым – жаңы дүйнөлүк диндин пайда болушу, анын маданий жана саясий жеңиштери менен таң калтырган. X кылымда Орто Азияда түрк урууларынын эң ири коалициясы түзүлө баштаган. Түрк огуздар мурунку Аббасий империясынын көпчүлүк бөлүгүн ээлеген, ал эми түрк-карахандар Трансоксания менен Кашкарга бийлик жүргүзүшкөн. X кылымда чыгыш түрк уруулары исламды кабыл алышкан. Бул уруулар кийин Карахандар династиясынын негизин түзүшкөн. Ошентип, XI кылымда Карахандардын жана Селжуктардын жеңишке ээ болуулары менен Орто Азияда жана Жакынкы Чыгышта жаңы тарыхый доор башталган. Албетте, араб халифатынын жаралышы, араб этносунун пайда болушу жана анын суперэтностко айланышы, ислам дининин идеологиялык саясий күчкө ээ болушу, түрктөрдүн саясий аренада аброюнун өсүшү, түрк тилинин алдыңкы планга чыгышы – Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөздүгүнүн» жаралышын шарттады.

4. Карахандар хандыгынын келип чыгышы тууралуу окумуштуулардын пикирлерин талдоо – алардын бирдей

эмес экендигин көрсөттү. Илимпоздордун ойлору, аргументтери келтирилди. Окумуштуулардын Карахандарды башка уруулар менен кошо эле уйгур тайпасы түзгөн деген пикирдин негизсиз экендиги берилди. Кыргыздардын Карахандар хандыгында аны негиздеген чигил, ягма тухси уруулары менен катар турган негизги уруулардан экендиги, кыргыз тилинин «хакан» тилинин курамына кирген «таза» тил экендиги белгиленди.

5. Араб тил илими VIII кылымда эле калыптанган. Араб тил илиминин жаралышына Индия, батышында Жер Ортолук деңиз жээктериндеги маданий очоктор, алар менен болгон тыгыз илимий жана маданий байланыштар түрткү болгон. Араб халифатынын доорунда араб тил илиминин кыртышын грек, латын, сириялык, индиялык тил илимдеринин жетишкендиктери түзгөн. Натыйжада, араб лингвистикасы өз заманындагы алдыңкы орундагы илимге айланып, анын илимий салты кийин иран, түрк илимдерине, ал түгүл европалык чыгыш таанууга да таасирин тийгизген. С.Бергштрассердин пикири боюнча Махмуд Кашкаринин сөздүгүнүн архитектуралыгы ал-Фарабинин эмгегинин архитектуралыгын эске салат. Ал араб тил илиминдеги жетишкендиктерди терең изилдеп үйрөнүп туруп, анан өз эмгегин түрк тилдеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашырган.

6. Махмуд Кашкаринин ата теги – Карахандар династиясын негиздөөчүлөрдөн. Ал тектүү үй-бүлөдөн чыккан, бул ага өз доорундагы эң алдыңкы билимди алууга кеңири шарт түзгөн. Махмуд Кашкаринин кайсы уруудан экендиги тууралуу так маалымат жок. Айрым окумуштуулар анын чигил уруусунан экендигин белгилешет. Бирок ал доордо уруулук бөлүнүш сакталганы менен уруулар территориялык жактан чачкын жана батыранды жай-

гашкандыктан, алар саясий же маданий-идеологиялык биримдикти түзгөн эмес. Карахандар өздөрүн түрктөр жана Афрасиаб үйү деп аташкан.

7. Махмуд Кашкаринин түпкү мекени – Ысык Көлдүн жээгиндеги Барскан. Анын атасы Хусейн бин Мухаммед – Барскан шаарынын эмири болгон.

8. Махмуд Кашкариге анын билим алып, аалым катары калыптанган Кашкар шаары ныспа катары берилген.

9. Махмуд Кашкаринин «Диванды» жазуудагы негизги максаты – түрк тилдерин окумуштуулар дүйнөсүнө, ошондой эле башка элдерге тааныштыруу жана аны үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк түзүү болгон.

10. «Диван» хижранын 464-жылынан (1072-ж.25-январдан) жазыла баштайт, хижранын 469-жылы («жылан» жылы, ж.а. 1077-ж. 9-январда) жазылып бүткөрүлөт. Кириш бөлүмүндө өзүнүн ата теги жөнүндө, түрк тилин үйрөнүүнүн зарылдыгы, эмгектин кимге арналгандыгы, сөздүктөгү материалдарды кандайча жыйнап, кандайча ишке ашыргандыгы ж.б. маалыматтар орун алган. Негизги бөлүк сөздүк тартибинде берилген. Сөздүк сегиз баптан турат. Эмгекте түркчө сөздөр уңгусунун алфавиттик ырааты менен өз өз уяларына жайгаштырылган. Сөздөрдүн түшүндүрмөсү иллюстрациялык материалдар менен жабдылган. Ылайыгына жараша макалдар, ырлардан үзүндүлөр, географиялык маалыматтар ж.б. кеңири берилген.

II БӨЛҮМ

Баяндоочтун трансформацияланган формалары «Диванда» жана кыргыз тилинде

Түрк жазма эстеликтеринин тилинин синтаксистик жактан изилдениши (жөнөкөй сүйлөм боюнча)

Түркология илиминде байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилин азыркы түрк тилдеринин материалдары менен салыштырып иликтеген эмгектер бир топ болсо дагы, синтаксис бөлүмүн салыштырма-тарыхый планда анализге алуу али да болсо жолго коюла элек. Н.З.Гаджиева салыштырма-тарыхый синтаксистин жаралышы үчүн төмөнкүдөй кыйынчылыктар бар экендигин белгилейт: 1) Бир катар түрк тилдери боюнча тарыхый грамматиканын иштелбегендиги; 2) Көптөгөн тилдерде (алтай, карачай-балкар, ногой ж.б.) байыркы жазма эстеликтердин жоктугу; 3) Кээ бир байыркы түрк эстеликтери менен азыркы тилдердин ортосундагы ордун басуучулук (преемственность) байланыштын айкын эместиги; 4) Эстеликтердин тилинин жанры боюнча ар түрдүүлүгү; 5) Салыштырма-тарыхый синтаксис боюнча изилдөөнүн методдорунун, ыкмаларынын иштелип чыкпагандыгы; 6) Негизги синтаксистик категориялардын ар түрдүү түшүндүрүлүшү¹¹⁵.

Албетте, байыркы түрк эстеликтери боюнча окумуштуулардын (С.Е.Малов, К.А.Боровков, А.Н.Кононов, И.А.Батманов, А.А.Зайончковский, А.Габэн ж.б.) эмгектери жарыяланды. Айрым сейрек учураган түрк тилдери жана анын диалектилери (лобнор, тофалар, салар, сибир татарлары ж.б.) грамматикалык жактан изилденди. Аталган иликтөөлөрдү байыркы түрк эстеликтеринин тилин системалык баяндаган эмгектер толуктады. Маселен, мындай эмгектерге енисей эстеликтериндеги байыркы

¹¹⁵ Н.З.Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Изд. «Наука», М., 1973, 9-12-бб.

түрк жазмасынын тилин изилдөө; VIII кылымдагы Кутлуг-кагандын эстелигинин, Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүнүн, байыркы кыпчак эстеликтеринин, Чыгыш Түркстандык түрк тексттеринин, байыркы уйгур, эски өзбек эстеликтеринин жазмасынын тилдери, Абул-Газинин эмгектери, XII-XIII кылымдардагы «Орто Азиялык тефсирлердин» лексикасы, ошондой эле айрым бир конкреттүү эстеликтердин тилдери боюнча изилдөөлөр кирет (1973,6).

Эң алгачкы түрк жазма эстеликтеринин тилин системалык сыпаттоо чет өлкөдө да (С.Брокельман, Х. Вамбери, А. Габэн, Н. Кислинг, О. Прицак ж.б.) өнүктү.

Ошентип, байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилин системалык түрдө баяндап изилдөө жакшы жолго коюлду. Эстеликтердин тилин грамматикалык жактан баяндап жазуу (описание) – түркологиядагы негизги багыттардын бири болуп калды. Жогоруда аталган эмгектер, сөзсүз, тигил же бул айрым алынган түрк тилдерин тарыхый планда иликтөөгө жакшы шарт түзүп берди.

Кийинки жылдарда түрк тилдери, т.а. азербайжан, башкыр, түркмөн, өзбек, чуваш тилдери боюнча тарыхый очерктер жазылды, түрк тилдери боюнча синхрондуу планда иштелген эмгектер жарык көрдү. Синтаксис маселесине келсек, азербайжан тилинде¹¹⁶, башкыр тилинде¹¹⁷, казак тилинде¹¹⁸, ошондой эле эски түрк синтаксиси боюнча¹¹⁹ тарыхый өңүттө аткарылган эмгектер жарыя-

¹¹⁶ Р. Магеррамова, М. Джангиров. Материалы по истории синтаксису азербайжанского языка. Баку, 1962; Хады Мирза-заде. Очерки по исторической грамматике азербайжанского языка (синтаксис). Баку, 1956; Хады Мирза-заде. Исторический синтаксис азербайжанского языка (Уч. пособие для вузов). Баку, 1968; Г.А. Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI в.), М., 1967.

¹¹⁷ Х. Халикова. Синтаксические особенности языка башкирских документов XVIII вв. «Уч. зап. Стерлитамакского пед. ин-та», Серия филол., 1963, вып. 12, №2.

¹¹⁸ Т.Р. Кордобаев. Синтаксис казахского языка на материале XVI-XX вв., Алма-Ата, 1967.

¹¹⁹ Г.А. Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI в.), М., 1967.

ланды. Конкреттүү эстеликтердин материалында тарыхый синтаксис Г.Абдурахманов, Е.Агманов, Г.Айдаров, А.С.Аманжолов, В.И. Асланов, А.М. Ислямов, Г. Кари-мов, В.Г. Кондратьев, Д.М. Насилов ж.б. эмгектеринде чагылдырылды.

Мына ушундай аткарылган иштерге карабастан, байыркы түрк эстеликтеринин тилинин синтаксистик курулушун салыштырма-тарыхый багытта иликтөө – лингвистикадагы өтө талылуу маселе боюнча калууда.

Тил илиминде көпкө чейин эле тарыхый синтаксис - грамматикалык форма маанилеринин тарыхы катары (синтаксистик бирдиктердин – т.а сөз айкашынын жана сүйлөмдүн тарыхы катары эмес) эсептелинип келген. Ошондуктан мындай изилдөөлөр принципалдуу синтаксис маселелерин козгогон эмес. Кийинчирээк бул башка багыт менен алмашты, б.а. тарыхый синтаксис-тин негизги милдети – азыркы конкреттүү тилдин синтаксисин анын мурунку мезгилдеги синтаксиси менен салыштыруу болуп калды.¹²⁰

Албетте, байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилин же диалектилерин азыркы түрк тилдеринин фактылары менен салыштырып изилдөө – алардын ортосундагы жалпы белгилерди табууга ыңгайлуу шарт түзөт.

Тарыхый эстеликтери бар тигил же бул тилдин тарыхый синтаксисин изилдөө «эмне болгон - эмне болду» формуласы менен ишке ашып келет. Ушул принцип менен А. Майе эски перс тилинин грамматикасын, В.И.Борковский байыркы орус кат-сабат синтаксисин (синтаксис древнерусских грамот) изилдеген.

Ошондой эле азыркы түрк тилинин материалдарын байыркы түрк же анын диалектилеринин туура кел-

¹²⁰ Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренников. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, М., «Наука», 1986, 16-б.

ген фактылары менен салыштырып изилдөө түркмөн, өзбек¹²¹, ж.б. тилдеринде да кездешет. Н.З. Гаджиева жана Серебренниковдун пикири боюнча, бул метод жашоого укуктуу. Бирок ал үчүн бир гана шарт керек: азыркы тил менен анын мурунку мезгилдегисинин ортосунда (маселен, байыркы орус тили менен азыркы орус тилинин ортосундагыдай, латын менен азыркы роман тилдеринин ортосундагыдай) тарыхый ордун басуучулук (преемственность) реалдуу түрдө далилдениши керек (1986,17). Ал эми айрым алынган түрк тилинин тарыхый синтаксисине арналган эмгектерде мындай негизги шарт дайыма эле сактала бербейт.

Түркологдордун арасында байыркы түрк эстеликтеринин жазуусунун синтаксистик өзгөчөлүктөрү эң эле архаикалык деген идеалдашкан түшүнүк бар. Ушул себептүү казак, өзбек, кыргыз жана эрте түрк тилдеринин синтаксистик тарыхын изилдөөчүлөр Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн, орхон эстеликтеринен ж.б. мисалдарды келтирүүнү өздөрүнүн милдети деп эсептешет. Бул эстеликтердин тили, априори (негизи, уңгусу) азыркы кайсы түрк тили болбосун алардын мурдагы тарыхый тили деп эсептелинип келет. Н.З.Гаджиева жана Серебренников азыркы конкреттүү тил менен эстеликтин ортосундагы ордун басуучулук байланыш фактылык жактан далилденбесе, мындай методдун эффективдүүлүгү күмөн деп эсептешет.

Е.В.Севортян да ушундай эле пикирде, б.а. мындай ыкма азыркы түрк тилдери, анын диалектилери менен байыркы түрк тилдеринин фактыларынын (енисей-орхон жазуулары, байыркы уйгур дидактикалык жана

¹²¹ М. Н. Хыдыров. Түркмөн дилинин тарыхындан материаллар. «А.М. Горький ад-к түркмөн дөвлөт ун-ниң ылмы язгылары», XVI, Ашгабат, 1959; С. Ахаллы. Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмөн дили. Ашгабат, 1958; С. Муталибов. Категория глогола в письменных памятниках XI в.. Ташкент. 1955. ж.б.

диний чыгармалары, Махмуд Кашгаринин сөздүгү ж.б.) ортосундагы тарыхый байланыштар анык болсо гана толук закондуу жана эффективдүү болот, ал эми мындай тарыхый байланыштар ачык-айкын болбосо, аларды айрым алынган белгилери боюнча салыштыруу методу ишенерлик күчкө ээ боло албайт.

Бул өзгөчө тили турпатташ эмес, тили ар кыл, аралашма эстеликтерге мүнөздүү. Е.В.Севортян буга мисал катары Махмуд Кашкаринин сөздүгүн келтирет, анда автордун тили менен катар эле ар түрдүү уруулардын сөздөрү жана сөз формалары берилген.¹²²

Дегеле эстеликтердин тилинин жанры боюнча бирдей эместигин, енисей-орхон эстеликтеринин доорунда эле түрк тилдеринин дифференциалуулугун, байыркы түрк эстеликтеринде диалектилик белгилер бар экендигин И.А.Батманов да белгилеген.¹²³ Албетте, байыркы түрк эстеликтеринде камтылган архаизмдерди этибарга албай коюуга болбойт. Бирок алардын илимий баалуулугу башка методдор менен аныкталат (1986,17).

Азыркы тигил же бул конкретүү түрк тили менен жазма эстеликтердин тилинин ортосундагы ордун басуучулук байланыш так айкындала электигинен улам, азыркы түрк тилдерин синтаксистик жактан салыштырма тарыхый планда изилдеген эмгектер көп эмес. Дегеле аталган маселелердин синтаксистик өнүттө изилдениши жетишсиз.

И.А.Батманов орхон-енисей жазма эстеликтери тууралуу сөз кылганда, анын тилин башка түрк тилдери өнүгүп чыккан баба тил (праязык) деп эсептөөгө

¹²² Е.В. Севортян. Современное состояние и некоторые вопросы исторического изучения тюркских языков в СССР. «Вопросы методов изучения тюркских языков.» 18-б.

¹²³ И.А. Батманов. Источники формирования языков Южной Сибири и Средней Азии. Фрунзе, 1966, 12-бет.

болбойт деген. Ал азыркы түрк тилдерин бири-биринен өзгөчөлөп турган мүнөздүү белгилери орхон-енисей жазма эстеликтери (V-VIII кк.) пайда болгонго чейин эле калыптана баштагандыгын белгилейт.¹²⁴ Экинчиден, бул кептин өкүлдөрү VI-VIII кылымдарда бирдиктүү бир элди түзүшкөн эмес. Окумуштуунун пикиринде, орхон-енисей эстеликтеринде жазмага түшпөгөн диалектилери, наречиялары¹²⁵ жана тилдери бар бир топ уруулардын ичиндеги анча чоң эмес активдүү уруу тобунун кеби (речь) чагылдырылган.

Ошону менен бирге эле И.А.Батманов тилдик материалдарды иликтөөлөрдүн жыйынтыгы енисей эстеликтеринин базасында кыргыз, тува, шор, хакас тилдери, ал эми огуз эстеликтеринин негизинде түркмөн, азербайжан тилдери өнүгүп чыккандыгын көрсөттү дейт (1966, 12).

Көрүнүктүү лингвисттер С.Е.Малов, И.А.Батманов, А.Н.Баскаков, А.Н.Кононовдор енисей рун эстеликтеринин тили – байыркы кыргыздардын тили деп эсептешет. Ал эми А.Н.Бернштам кыргыздардын байыркы мезгилдерде жазуусу гана эмес, жазма адабияты да болгондугун белгилейт.¹²⁶ Бирок орто кылымдагы эстеликтердин тилинин азыркы кыргыз тили менен тарыхый байланышын жана алардын ортосундагы ордун басуучулук катышын синтаксистик багытта иликтөө иштери али алдыда.

Ошентип, эстеликтердин тилинин жанр боюнча ар түрдүүлүгү жана ошол доордо эле түрк тилдеринин дифференциялуулугу – салыштырма-тарыхый синтаксистин жаралышы үчүн кыйынчылыктарды жаратты.

¹²⁴ И.А.Батманов. Следы говоров в языке памятников Орхон-енисейской письменности. «Проблемы тюркологии и истории востоковедения». Казань, 1964.

¹²⁵ **НАРЕЧИЕ** I *ср.лингв.* наречие (бир улуттун элдик тилинин ичиндеги майда бутагы). Кара: К.К.Юдахин. Русско-киргизский словарь. М., 1957, 395-б.

¹²⁶ А.Н.Бернштам. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI-VII веков. Восточно-тюркский каганат и киргизы. М.–Л., 1946, 79-б.

Н.И.Ашмарин чуваш тилин, Н.Ф.Катанов урянхай тилин иликтөөдө салыштыруу методун колдонушкан. Е.Д.Поливанов «Тил илимине киришүү» деген эмгегинде (1928) «синтаксистик историология» деген термин келтирген, бул – бардык тилдер үчүн жарай турган синтаксистик эволюциянын принциптери жана себептери жөнүндөгү окуу.¹²⁷ Бирок автордун бул идеясы конкреттүү тилдин материалында ишке ашкан эмес.

Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренников «Түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы» деген эмгекте салыштырма-тарыхый изилдөөнүн методдорунун, ыкмаларынын иштелип чыкпагандыгын, окумуштуу К.Гренбектин эмгегинде да синтаксистик бирдиктердин реконструкциясы берилбегендигин маалымдашат (1986,14).

Кыргыз тилинде байыркы жана орто кылымдардагы жазма эстеликтер боюнча К.Ашыралиев, Ү.Үсөналиев, С.Сыдыков, Ч.Жумагулов, Л.Жусупакматов, М.Толубаев, Д.Сатаркуловдор ж.б. иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн.¹²⁸ К.Ашыралиевдин «Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр» деген эмгегинде түп уңгулар сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүлүп, түрк тилдери боюнча беш тилге салыштырылат. Түп уңгулардын Орто Азиядагы түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилине жакыныраак экендиги байкалган.¹²⁹ К.Ашыралиевдин, Ү.Асаналиевдин авторлугунда

¹²⁷ Е.Д.Поливанов. Введение в языкознание. Л.,1928, 30, 47-б.

¹²⁸ К.Ашыралиев. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр.Ф.,1963; К.Ашыралиев, С.Үсөналиев. «Кут билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. Ф., 1965; С.Сыдыков. Монгольские-тюркские языковые параллели. Ф., «Илим», 1983; С.Сыдыков., К.Конкобаев. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар), Бишкек, КТМУ, 2001; Ч.Жумагулов. Эпиграфика Киргизии. Фрунзе, «Илим», 1982; Л. Жусупакматов. Саймалы-Таш сүрөт – жазма сырлары. Бишкек, «Илим», 1999, (I,II т.); Ошол эле: Древние картосхемы земли в пиктографии петроглифов юга Кыргызстана. Ош, 2006; М.Толубаев, С.Карагаева. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар. Бишкек, 2010 ж.б.

¹²⁹ К.Ашыралиев. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр.Ф.,1963.

«Кут Билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгек 1965-жылы жарык көрөт. С.Сыдыковдун «Монгольские-тюркские языковые параллели» (1983), Ч.Жумагуловдун «Эпиграфика Киргизии (1982), Л.Жусупакматовдун «Саймалы-Таш сүрөт жазма сырлары» (1999), «Древние картосхемы земли в пиктографии петроглифов юга Кыргызстана» (2006), М.Толубаев, С.Каратаеванын «Махмуд Кашкаринин «Диванындагы макал-лакаптар» деген ж.б. эмгектер азыркы кыргыз тилинин жазма эстеликтерге болгон катышын иликтеп, кыргыз тилинин байыркы тил экендиги тууралуу даректүү илимий маалыматтарды берет. З.Мусабаева «Махмуд Кашкаринин «Диван лугат-ит-түркүндөгү омонимдер» деген темадагы кандидаттык диссертациясын 1975-жылы коргойт.

Коллектив тарабынан иштелген «Кыргыз тилинин өнүгүш жана функцияланыш маселелери» аттуу эмгекте кыргыз тилинин тарыхын иликтөөдө көп ыкмалар менен бирге (мисалы, сыпаттама, салыштырма, статистикалык, компоненттик ж.б.) салыштырма-тарыхый методду колдонуу да оң жыйынтыктарды берери, муну индоевропалык тилдерди изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндүгү белгиленет. Бул жагдайда, түрк элдеринин тарыхын жана тилдерин таануу илиминде да кийинки кездерде бир топ маанилүү иштер жүргүзүлгөндүгү жана мындан ары да жүргүзүлөрү айтылат: «түрк тилдеринин (анын ичинде кыргыз тилинин да) фонетикасынын, грамматикасынын жана лексикасынын түрдүү өзгөчөлүктөрүн элдин тарыхы, этнографиясы, адабияты, саясаты, экономикасы менен бирге кароо менен алардын байыркы, орто, жакынкы кылымдардагы өнүгүү жана

өзгөрүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана сыпаттоо боюнча бир топ баалуу эмгектер жаралды жана жаралмакчы». ¹³⁰

Мындай алгылыктуу иштер жаралганына карабастан, жазма эстеликтердин тилин азыркы кыргыз тилинин синтаксиси менен тарыхый жактан салыштырып изилдеген эмгектер али жок экендигин моюнга алуу керек. Синтаксис маселеси гана эмес, «кыргыз тилинин тарыхын, анын семантикалык, функционалдык, структуралык каражаттарынын жаралыш жана өнүгүш процесстерин, алардагы ички жана сырткы закон ченемдүүлүктөрдү изилдөө сыяктуу көп иштер али да болсо алдыда» экендигин кыргыз окумуштуулары да белгилешет (2009, 16).

Азыр кыргыз түркологдорунун алдындагы чоң милдет – байыркы түрк эстеликтеринин тилин реконструкциялоо, анын азыркы кыргыз тили менен болгон байланышын салыштырма-тарыхый планда анализге алуу болуп эсептелет.

Тарыхый синтаксисти изилдөө (жөнөкөй сүйлөм боюнча)

Түрк тилдеринде жөнөкөй сүйлөмдү изилдөөдө эң негизги критерий катары морфологиялык принцип колдонулуп келген, б.а. түрк тилдерин изилдөөнүн алгачкы этаптарында атоочтук жана этиштик конструкциялардын өз ара катышы окумуштуулардын кызыгуусун туудурган.

Түрк тилдериндеги сүйлөмдү сыпаттоодо дат окумуштуусу К.Грөнбек аларды атоочтук (Nominalsätze) жана этиштик (Verbalsätze) деп экиге бөлгөн. Атоочтук жана этиштик конструкцияларды окшоштуруу Ж.Денинин (Ж.Дени, 1921) эмгегинде да чагылдырылган. К.Грөнбектин түрк тилдеринин грамматикасы үчүн

¹³⁰ Ж.К.Сыдыков, Т.К.Акматов, М.Т.Толубаев, З.П.Акжолова. Кыргыз тилинин өнүгүш жана функцияланыш маселелери. Бишкек, 2009, 15-б.

«субъект» жана «объект» шарттуу, сүйлөмдүн курулушу группалардын уюшулуу принцибине таянат деген жобосу түрк синтаксисиндеги теориянын негизи катары алынган (Grönbech, 1936,134).

Бул теория боюнча бардык түрк синтаксиси – аныктамалардын системасы (система определений) катары каралат. Аталган теориянын автору Манди түрк тилдеринин синтаксистик структурасынын негизи – төрчүл аныктамалардын принциби (принцип предшествующих определений) деген көз карашта болгон. Ал ар түрдүү синтаксистик бирдиктердин ортосундагы айырмачылыктарды таап чыгууну максат кылбайт. Манди тарабынан түрк тилдери үчүн бирдиктүү структуралык принцип аныкталган (Манди,1955,305). Манди кайсы синтаксистик комбинация болбосун (эң эле жөнөкөйдөн татаалга чейин) анын негизинен төрчүл квалификаторлор принцибин («принцип предшествующих квалификаторов») көрөт.

Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» материалдарды карап көрсөк, автор сөздүктү сегиз бапка бөлөт, ар бир бап атоочтордон жана этиштерден турат. Ал адегенде атоочторду, андан кийин этиштерди берет. Атоочтор эки түрдүү: бири уңгу атооч, экинчиси жасалма атооч деп бөлүнөт. Этиштен жасалган атоочтор этиштин аягына он эки тамганын бирин улоо менен жасалат. Сөздүктө алардын ар бири сыпатталат (МК, ТТС,1,49).

Махмуд Кашкари этиштер эки, үч, төрт, беш, алты тамгадан кураларын, этиштерге кошумча, жалгана улануучу (мүчөлөрдүн) саны он экендигин белгилеп, алардын ар бирине токтолот (МК, ТТС,1,65).

Ушундан улам түрк тилдериндеги атоочтук жана этиштик конструкциялар, түрк тилдеринин синтаксисин-

деги төрчүл квалификаторлор принцибинин («принцип предшествующих квалификаторов») теориялык негизи жазма эстеликтерде жатат деп эсептөөгө толук негиз бар.

Түрк синтаксисиндеги «ээ - баяндооч», «объект - этиш» ж.б. мамилелери «сын атооч - зат атооч» өз ара катышына параллель болуп эсептелет. Чындыгында, аныкталуучу сөздүн кайсы грамматикалык разрядга киргендиги маанилүү эмес, багынуу мамилеси маанилүү, квалификаторлор аркылуу таралган опордук база маанилүү (1986,5).

Түрк тилинин атоочтук түзүлүшү боюнча изилдөөлөрдө предикаттык мамилелер атрибуттук мамиледен келип чыккан деген жобо өнүгүүгө ээ болгон. В.Севортян предикаттык мамилелер тарыхый жактан атрибуттук мамиледен келип чыккан, бул өнүгүү азыр да бар деп эсептейт. Ушул көз караштан алганда атрибуттук айкалыш ээ жана баяндоочко (*мен алганым бар* 'я брал' *мениң алганым бар* дегенден келип чыккан) бөлүнөт. Ал эми «*ишчимен*» ('я рабочий') деген форма түзүлүшүн тарыхый жактан оозеки сөз группаларынын принципалдуу түрдө предикаттык жана атрибуттук деп бөлүнө элек мезгили боюнча синтаксистик синкретүү¹³¹ деп түшүндүрүүгө болот.¹³²

Атрибуттук мамиленин биринчи экендигин Н.А.Баскаков да тааныйт. Ал предикаттык жана атрибуттук синтагмалар бирдей, окшош корреляцияга ээ, б.а. предикаттык синтагмалар жаратылышы боюнча ошол эле атрибуттук синтагмалар деп эсептейт. Ал: «*Мениң атам*

¹³¹ **СИНКРЕТИЗМ** (греч. *Synkretismos* 'соединение') – слитность, нерасчлененность, характеризующие какие-либо языковые явления. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008, 445-446-бб.

¹³² Э.В.Севортян. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. Китепте. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: Синтаксис. М., 1961, т.III, 8-б.

awulya baryan ‘Мой отец ушел в деревню’ байыркы убакта сөзсүз *Мениң атам awulya baryan ol* болмок, «... иначе в сказуемом не получится атрибутивной группы *baryan ol* ‘ушедший он’», – дейт. Н.А.Баскаковдун бул концепциясы К.Грэнбектин атрибуттук жана предикаттык группалардын жакындыгы жөнүндөгү теориясына негизделген¹³³.

Түрк тилдеринде баяндоочтун субстантивдик¹³⁴ элементи жоюлууга дуушар болгон. Азыркы түрк тилдеринде субстантивдик элемент 1-жана 2-жактардын жекелик жана көптүк түрүндөгү жак аффикстерине трансформацияланган. 3-жакта *ol* субстантивдик элементи түшүп калган. Азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө 3-жак – нөл формасында, айрым гана түрк тилдеринде (3-жакта) *ol* субстантивдик элементинин сакталгандыгы байкалат.

С.Кудайбергенов кыргыз тили атоочтук баяндоочтун жак менен өзгөрүшү боюнча кээ бир түрк тилдеринен айырмаланарын белгилейт. Кыргыз, хакас, шор, казак ж.б. тилдерде атоочтук баяндооч болуп түшкөн сөз үчүнчү жактын жекелик түрүндө эч кандай морфологиялык оформлениесиз (жак мүчөсүз) колдонулат, ал эми башкыр тилинде үчүнчү жактын жекелик түрүнүн мүчөсү катары «ул» (кырг. *ал*) келет. Мисалы, *Хасан языучы ул*.

С.Кудайбергенов мындай учурда «ул» мүчө сыяктуу эмес, өзүнчө сөз катарында сезилерин айтып, ал сингармонизмге баш ийбейт дейт (Бул жерде субстантивдик элемент *ol* («ул»)) тууралуу сөз болуп жатат – Г.Ж.). Окумуштуу өзбек, турция тилдеринде анын ордуна «тур»

¹³³ Н.А.Баскаков. Предложения с развернутыми членами в каракалпакском языке. Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. М., 1961, т. III, 36-б.

¹³⁴ **СУБСТАНТИВ** то же, что **СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ**. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008, 627-б.

деген этиштин атоочтук формасы *турур* дан кыскарган – *дир* колдонуларын (мисалы: өзб.: *мен согман, сэн согсан, у согдир* ж.б.) маалымдайт,¹³⁵ бирок анын колдонулуш тарыхына токтолбойт.

Н.А.Баскаков түрк тилдеринде көптөгөн этиштик формалар мурунку бир кездерде атоочтуктар (причастия) болгон, атоочтуктар предикатта аныкталуучусу жок болбойт, ал эми аныкталуучу сөзсүз түрдө кандайдыр бир субстантивдик элемент же ат атоочтун ордуна келүүчү нерсе («его местоименный заменитель»), – деген жыйынтыкка келген (1961,34).

Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебрянников бул пикирди туура деп эсептешет. Ырас эле, предикаттын тутумунда ат атооч кездешет. Мисалы: татар.: *ул: Хасан язучы ул.* ‘Хасан писатель’ (букв. ‘Хасан – писатель он’). Бирок, аталган окумуштуулар ат атоочу бар мындай конструкцияларды түрк тилдеринин өнүгүшүндө өзүнчө бир стадия катары кароого болбойт деп эсептешет. Ат атоочтордун предикатта пайда болушун башкача түшүндүрүүгө болот. Маселен, татар тилинде *ул ‘он’* ат атоочунун предикаттын тутумунда болушу, биринчиден, бул ат атоочтун эмфаза каражаты катары колдонулушунда. Мында *ул* жазуучунун башка бирөө эмес, Хасан гана экендигин өзгөчө белгилөө үчүн колдонулду. Экинчиден, татар тилинде этиштик элементти («связканы») пайдалануу тенденциясы орун алган. Ошондуктан *Хасан язучы ул* дегенди ‘Хасан есть писатель’ деп түшүндүрүү керек. Бул учурда «связка» сүйлөмдү кошумча мүчөдөн («приложениеден»)¹³⁶ айырмалоо үчүн керек (1986,6,7).

¹³⁵ С.Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүүчү мүчөлөр. Кыргызокуупедмамбас,1957, 40-б.

¹³⁶ **ПРИЛОЖЕНИЕ 5.** *грам.* кошумча мүчө (өзүнүн аныкталгычына кошумча ат берүүчү аныктоочтун бир бөлүгү; Мис. Кабылан Манас, баатыр учкуч, окуучу Асан ж.б.) К.К.Юдахин. Орусча-кыргызча сөздүк. М., 1957,642-б.

Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдор айрым түркологдор тарабынан постулатталган¹³⁷ байыркы түрк предикатынын «аныктоочу-аныкталуучу» («определение-определяемое») структурасы тарыхый чындыктын фактыларына туура келбейт деген пикирди айтышат. Аталган окумуштуулар дүйнө тилдеринин тарыхында этиштин жак формасы атоочтуктан (причастие) келип чыккан учурлар көп кездешээрин айтып, анын өнүгүшүндөгү эки фазаны белгилешет: 1) Атоочтук адегенде этиш-связка менен кошулат: ‘написавший есмь’, ‘пишущий есмь’ ж.б. Мындай учурда этиш-связка атоочтукка карата аныкталуучу роль аткара албайт. Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдун пикиринде: «Др. русск. *писал есмь* некогда означала «написавший есмь». 2) Мындай айкалыштар *verbum finitum* га айланышат. Азыркы учурдагы *он написал* эч бир ‘он писавший’ дегенди билдирбейт (1986, 7).

Бул тууралуу С.Кудайбергеновдун пикири төмөнкүдөй. Кыргыз тили (жана башка түрк тилдери) атоочтук баяндоочтун учур чагынын оформлениеси боюнча башка тилдерден (орус, немец) айырмаланат. Түрк тилдеринде атоочтук баяндоочтордун учур чагы баяндоочтук позициядагы атоочко толук формадагы жак мүчөнү кошуу аркылуу синтетикалык жол менен жасалат.

Мисалы: *мен кыргызмын, сен кыргызсың, сиз кыргызсыз, ал кыргыз, силер кыргызсыңар, алар кыргыз* ж.б.

Мында «*кыргыз*» деген сөзгө (баяндоочко) «*мен*», «*сен*» деген тарыхый жагынан ат атооч болгон сөздөр мүчө катарында жалганып, беттеме ат атоочтордон болгон ээси айтылбаса да, баяндоочтун жагын, санын көрсөтүп турат (1957,41).

¹³⁷ ПОСТУЛАТ м постулат (далилсиз эле негиз кылып алынган жобо же принцип). Карань: К.К.Юдахин. Орусча-кыргызча сөздүк, М., 1957, 616-б.

Булар орусча айтылганда «*есм*», немецче *sein* (быть) деген связкалык жардамчы сөздөрдүн кошулушу аркылуу уюштурулгандай аналитикалык жол менен берилет да, баяндоочтун алдына тиешелүү беттеме ат атоочтор коюлат. Мисалы: *кыргызмын*, орусча *я есм киргиз*, немецче *ich bin kirgiz*.

Түрк тилдериндеги жак мүчө, бир жагынан жалганган сөздүн жагын, санын көргөзсө, экинчи жагынан, баяндоочтун грамматикалык оформлениеси боюнча синтаксистик милдет да аткарат. Ошентип, С.Кудайбергенов, түрк тилдеринде грамматикалык бир эле форма – жак мүчө эки түрдүү кызматты аткарат дейт (1957,41).

Н.З.Гаджива, Б.А.Серебренниковдун пикирлери боюнча, эң алгач түрк тилдериндеги атооч түзүлүшүнүн (именной строй) басымдуулугу жөнүндөгү теория менен түркологдор арасында кенири тараган «аракеттин субъектисинин активдешүүсү» («концепция активизации субъекта действия») концепциясы байланышта.

Сүйлөмдүн посессивдик структурасы окумуштуулардын эмгектеринде каралып келе жатат. Бул теориянын негизи И.И.Мещаниновдун жана А.П.Поцелуевскийдин эмгектеринде берилген. К.Е.Майтинская жактама ат атоочтор сөз өзгөртүүчү аффикстердин – жак жана посессивдик – калыптанышында чоң роль ойногондугун белгилейт.¹³⁸ Мына ушул идеяга байланыштуу айрым окумуштуулар түрк посессивдик форманттарын жактама ат атоочторго алып барып такашат (*män 'я', sän 'мы'* ж.б.), айрымдары алардан ортодогу звенолорду көрүшөт (акыркылары эстеликтерде да, диалектилерде да кездешпейт).

В.В.Радлов өзүнүн 1897-жылы жарык көргөн эмгегинде: «Эти притяжательные аффиксы, очевидно,

¹³⁸ К.Е.Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, 210-б.

представляют собой искаженные формы самостоятельных местоимений», – деген¹³⁹. Ал: «1-жактын жекелик түрүнүн аффикси *-m* – *män* деген ат атоочтун кыскарган түрү, ал эми 1-жактын көптүк саны *miz* – предикаттык аффикске туура келет, бул, балким, аталган ат атоочтун эски формасы болуу керек», – деген оюн айтат. Ал эми 2-жактын *-n* аффикси, *sän* – *säniŋ* деген илик жөндөмөдөгү өз алдынча ат атоочтун кыскарышынан улам келип чыккан болуу керек дейт (СПб, 1897, 1969, 72, 210).

Н.К.Дмитриев жекелик жана көптүк түрдөгү 1-жана 2-жактын аффикстеринин жактама ат атоочторго катышы бар экендигин айтат, муну ал жекелик жана көптүк түрдөгү ат атоочтордун өз ара катыш принциби аркылуу түшүндүрөт: «*сен* ‘ты’ относится к *сиз* ‘вы’, как *мен* ‘я’ относится к *биз*. А так как значение ‘*мы*’, встречается только с вариантом *б*, то первоначально и ед. число должно было иметь *б*, т.е. древнейший вариант личного местоимения был *бен*»¹⁴⁰.

А.П.Дульзон Н.К.Дмитриевдин бул пикирине карата мындай дейт: «Маселени чечилди деп айтууга болбойт, анткени көптүк түрдө эмне үчүн *б* сакталып, ал эми жекелик түрдө айрым түрк тилдеринде сакталат да, айрымдарында *м* га өтөт».¹⁴¹

Э.В.Севортян: «Из посессивных аффиксов более ясен по своему составу афф. 1-го лица мн. ч. *myz* / *byz*, восходящий вместе с аффиксом сказуемости того же лица и числа к личным местоимениям *biz* / *miz* ‘мы’», – дейт¹⁴². Ал эми калган таандык мүчөлөрдүн келип чыгышы, окумуштуунун пикири боюнча, ачык эмес боюнча калууда.

¹³⁹ W.Radloff. Die alturkische inschriften der Mongolie. СПб, 1897, 73-б.

¹⁴⁰ Н.К.Дмитриев. Категория принадлежности. ИСГТЯ, II, М., 1956, 32-б.

¹⁴¹ А.П.Дульзон. Пратюркские форманты глагольного лица. Китепте: Тюркологические исследования. «Наука», М., 1976, 126-б.

¹⁴² Э.В.Севортян. Категория принадлежности. ИСГТЯ, II, М., 1956, 42-б.

Посессивдик аффикстердин жактама ат атоочтук жаратылышы Г.И.Рамстедттин, А.Н.Кононовдун, А.М.Щербактын, В.Котвичтин ж.б. эмгектеринде каралган¹⁴³. Бул тууралуу маалыматтар В.В.Радлов, Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян, К.Э. Майтинскаялардын эмгектеринде да орун алган.¹⁴⁴

Ш.Х.Акбаевдин пикири боюнча, түрк тилдеринде посессивдик аффикстер жактама ат атоочтордун илик жөндөмөсүндө гана турат. Ал: «этим, вероятно объясняется аффикс 2-го лица – *y* (или другое его реализации), не имеющий ничего общего с личным местоимением *sān*», – дейт.¹⁴⁵

С.Кудайбергенов түркологдордун арасында таандык мүчөлөр чыгышы жагынан ат атооч менен байланышат деп көрсөтүлгөнү менен, анын кандайча болуп мүчөгө айланганы көрсөтүлбөгөндүгүн белгилейт. С.Кудайбергеновдун пикиринде, турция тилинде (С.Кудайбергеновдо ушундай, т.а. «турция тилинде» дегени өзгөртүүсүз алынды – Г.Ж.) жак мүчө ат атоочтук баштапкы формасынан өзгөрүп, биздин таандык мүчөгө окшоп калганы сыяктуу фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизинде азыркы формага келиши мүмкүн.

С.Кудайбергенов ат атоочтун жак мүчөгө айланышы жөнүндөгү А.Н.Кононовдун пикирин мисалга келтирет: «Биринчи жактын жекелик түрүнү мүчөсү -(*y*) *im*, (*y*)...*im*

¹⁴³ Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, 71-72-бб.; А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, 87-б.; А.М.Щербак. Грамматический очерк тюркских текстов X-XIII в. из Восточного Туркестана. М., 1961, 98-б.; В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 167-б.

¹⁴⁴ Н.К.Дмитриев. Категория принадлежности. – ИСГТЯ, II, М., 1956, 32-б.; Э.В.Севортян. Категория принадлежности. – ИСГТЯ, II, М., 1956, 42-б.; К.Е.Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, 210-б.

¹⁴⁵ Ш.Х.Акбаев. К вопросу о происхождении посессивных аффиксов в тюркских языках. Китепте:Тюркологическое исследование. Изд-во «Наука», М., 1976, 7-б.

беттеме ат атооч «бен» (мен)ден төмөнкүчө жол менен келип чыккан: башкы үнсүз $\bar{b} < v > w > y$.¹⁴⁶

С.Кудайбергеновдун пикири боюнча, мында орто тилчил жумшак спирант (у) үндүү менен бүткөн негизге жалганган учурда сакталат, ал эми үнсүз негиздерге жалганган учурда түшүп калат. Андан кийин учул-эринчил уяң «н» дин тарыхый жактан алганда эринчил оглассовкасынын (С.Кудайбергеновдо «оглассовка» деп берилгени өзгөртүүсүз алынды –Г.Ж.) басымдуулук кылышынын натыйжасында «н» эрин-мурунчул спирант «м»ге өткөн.

Мындай кубулуш алтай жана шор тилдеринде кездешет. Буларда ат атоочтук жак мүчөнүн (-*мын*) башкы «м» тыбышынын таасири менен анын аягындагы «н» эрин-эринчил *м'*ге өтүп (полганмын), анан жак мүчөнүн башкы «м» тыбышы түшүп (полганым), формалдык жагынан таандык мүчөгө окшоп калган (1957,98).

2-жактын аффикси тууралуу пикирлер бир түрдүү эмес. Бул тууралуу Г.И.Рамстедт мындай дейт: «Возможно, что здесь перед нами сокращение местоимения *sän* 'ты', чтонибудь вроде *sän > sn > hn >*».¹⁴⁷ А.М.Щербак *s* башка үнсүзгө (в результате столкновения с другим согласным) туш келгенде түшүп калган дейт (1961, 98), ал эми Э.В.Севортян *n* нын *η* га өтүшү мүмкүн эмес деп эсептейт (1956, 42). Г.И.Рамстедт да ушундай пикирде (1957, 71-72).

В.В.Радлов жана К.Брокелман *η* аффиксинин келип чыгуу булагы катары илик жөндөмөдөгү 2-жактагы жактама ат атоочту эсептешет, бирок алар ат атоочтун грамматикалашуу жолун көрсөтүшкөн эмес. В.Котвичтин пикири боюнча атооч аффикстеринин (именные аф-

¹⁴⁶ А.Н.Кононов. Грамматика турецкого языка. 1956, М. Л., 44-б.

¹⁴⁷ Г.И.Рамстедт. Введение в алтайского языкознание. М., 1957, 71-б.

фиксы) чындыгында эле илик жөндөмөсүнөн өнүгүп чыккандыгы так эмес маселе боюнча калат.¹⁴⁸ 2-жактын аффикстери боюнча мындай ар түрдүү пикирлер анын этимологиялык жактан ачык-айкын эместигин көрсөтүп турат.

С.Кудайбергенов кыргыз жана кээ бир түрк тилдеринде биринчи жана экинчи жактын жекелик жана көптүк жагынын жак мүчөлөрү баштапкы атоочтук формасынан көп алыстабагандыгын айтат. Бул тилдерди изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча *-һыз*, *-син* – экинчи жактын жекелик түрүнүн өзгөргөн формасы. Ал эми *-ыз*, *-из* байыркы убактагы көптүктү билдирүүчү мүчө болуп эсептелет.

Окумуштуунун пикири боюнча, кээ бир түрк тилдеринде экинчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү *-һыз* (башкырча) жана *-синиз* (турция) болуп, фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурап, дагы кошумча элементтерди кабыл алган. Бул формалар кыргыз адабий тили үчүн мүнөздүү эмес. Чүй өрөөнүндө *-сыңыз* формасы (сиз алгансыңыз) говордук өзгөчөлүк катары кездешип калышы мүмкүн. Булар морфологиялык составы жагынан жогоруда айтылган *-һыз* жана *-синиз* турган элементтерден тургандыгында шек жок. Жогорку тилдерде *сиз* экинчи жактын көптүк түрү деп эсептелип, *-һыз* жана *-синиз* да ал жактын көптүк мүчөсү катары колдонулат. Бирок, алар кыргыз тилинде көптүк форма эмес, экинчи жактын жекелик, сылык формасы катарында келет. Экинчиден, *-синиз* деги *-ыз* элементи байыркы убакта көптүк маанини билдирүүчү формант болгону менен, азыркы кыргыз тилинде көптүктү билдирбейт (1957, 33).

Кыргыз тилинде «н»дын «ң»га өтүшүн С.Кудайбергенов жактама ат атоочторго байланыштуу

¹⁴⁸ В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 167-б.

карайт. Окумуштуунун пикири боюнча азыркы жак мүчөлөрүнүн ордуна, т.а. баяндоочтун артына келүүчү беттеме (жактама) ат атооч өзүнөн мурун келүүчү сөздүн үндүүсүн ээрчип, акырындык менен баштапкы өз алдынчалыгын жоготуп, жак мүчөгө айланган, кээ бир тилдерде экинчи жактын «н» тыбышы «ң» га өтүп, кээ бири «н» боюнча сакталып калган (1957, 32).

Бул теория М.Б.Балакаевдин эмгектеринде (1948) каралган. Сүйлөмдүн субъектисинин илик жана негизги жөндөмөдөгү эки тибин талдоо менен, М.Б.Балакаев сүйлөмдүн активдүү тиби пассивдүү тибин сүрүп чыгарат деген жыйынтыкка келген.¹⁴⁹ Айрым окумуштуулар да ушундай пикирде.

К.Кудайбергенов түркологиялык адабияттарда кыскартылган мүчөлөр жөнүндө бирдиктүү пикир жок экендигин айтып, көпчүлүк түркологдор жак мүчө деп эсептелүүчү мүчөлөрдү (-м, -ң: *барды+м, барса+м* ж.б.) таандык мүчөлөр (-м, -ң: *ата+м, эне+ң* ж.б.) менен болгон сырткы окшоштугуна карап, аларды таандык мүчөлөрдөн чыккан деп эсептешет дейт (1957, 33).

Бирок байыркы жана азыркы түрк тилдеринин фактылары башка маалыматтарды берет. С.Кудайбергеновдун пикири боюнча атооч баяндооч болушу үчүн жак мүчөнү талап кылат деген жобо тактоону талап кылат. Сүйлөмдүн ээси шилтеме ат атоочтордон болсо, андай учурда атоочтук баяндоочтун алдына илик жөндөмөсүндөгү аныктоочтук милдеттеги сөз коюлат да, баяндоочко жак мүчө эмес, таандык мүчө жалганат. Мындай учурда баяндооч жак боюнча ээ менен ээрчишпестен, өзүнүн алдындагы аныктооч менен ээрчишет. Мисалы: *бул менин китебим, тигил сенин китебиң* ж.б. (1957, 35).

¹⁴⁹ М.Б.Балакаев. Активизация субъекта в казахском языке. – Изв. АН Каз. ССР. Сер. Линг. Алма-Ата, 1948, вып. 5, 27-б.

Ээси беттеме (жактама – Г.Ж.) ат атоочтордон болгон сүйлөмдөрдө гана атооч сөздөрдүн баяндооч болушу үчүн жак мүчөлөрдүн жалганышы мүнөздүү жана чечүүчү нерсе болуп эсептелет. Баяндооч болуучу сөз атоочтон болуп, үч жактын бирине тиешелүү болуп айтылганда, алар үч жак боюнча жекелик жана көптүк формада болуп, дайыма жак мүчөнүн толук формасы боюнча өзгөрөт. С.Кудайбергенов толук формада этиштин кээ бирөөлөрү гана өзгөрөөрүн, этишке жалганган жак мүчө да (толук жана кыска формасы), атоочко жалганган жак мүчө да чыгышы жагынан ат атооч менен байланыштуу болуп, атоочко да жалганарын маалымдайт (1957, 36).

А.З.Абдуллаев – *-ан/-ган, -дыг* ж.б. формадагы этиштик түрмөктөр башынан эле посессивдик мааниге ээ болгон – алардын субъектилери илик жөндөмөдө туруп, атоочтук жана кыймыл атоочтор менен айкашып келип, сөз айкашын түзүшкөн, убакыттын өтүшү менен биринчи компонент илик жөндөмөсүнүн аффиксин, экинчиси – таандык аффиксти жоготкон деген пикирде.¹⁵⁰

Азыркы түрк тилдеринде жактама ат атоочтордун (жана башка сөздөрдүн) таандык формалары илик жөндөмөсүнүн формалары аркылуу берилет. Т.А.Бертагаев алтай тилдеринде посессивдик аффикстер менен жактама ат атоочтордун илик жөндөмөдөгү формаларынын биринчи үнсүз тамгалары бири-бирине дал келишет, бирок атооч жөндөмөсүнүн формасы, мисалы: бур., калм. *bi* ‘я’ (биринчи жактын атооч жөндөмөсү), *mini*, *mini* ‘мой’ (илик жөндөмө), ушул эле жактагы жана сандагы посессивдик аффикстен (*-m, mni*) айырмаланат дейт.¹⁵¹

¹⁵⁰ А.З.Абдуллаев. К эволюции синтаксического строя тюркских языков. Ученые зап. Азерб. Гос. ун-та. Сер. яз. и лит., 1967, №1, 14-б.

¹⁵¹ Т.А.Бертагаев, Бурятский язык. «Языки народов СССР», т. V, Л., 1968, 20-б.

Ш.Х.Акбаевдин божомолу боюнча, баба тилдин белгилүү бир өнүгүү этабында төмөнкүдөй көрүнүштөр байкалат: «...для выполнении двух различных функций были сформулированы специализированные средства в виде словосочетаний: 1) действие-действитель: *kel - män* ‘я есмь пришел’, иду’; 2) предмет обладания-обладатель: *ata- mäniñ* ‘мой отец’, где *män* потенциально личный, *a mäniñ* - посессивный аффиксы»(1976,7).

К.Е.Майтинская посессивдик аффикстер таандык атоочтору бар тилдерде ушу акыркылардан түзүлөт, ал эми мындай атоочтору жок болсо, посессивдик аффикстер жактама атоочторго айланат деген пикирин айтат (1969,212).

Ушундай пикирлерден улам Ш.Х.Акбаев түрк тилдеринде посессивдик аффикстер жактама атоочтордун илик жөндөмөсүнүн формаларынан келип чыккан деген жыйынтыкка келет, *-sän* жактама атоочуна эч кандай тиешеси жок 2-жактын *ñ* аффикси (жана анын башка реализациялары) мына ушуну менен түшүндүрүлүшү мүмкүн (1976,11).

Ш.Х.Акбаев түрк тилдеринде посессивдик аффикстердин 1-жана 2-жактагы жекелик түрү илик жөндөмөдөгү жекелик санда турган жактама атоочтордун *-m<-mäniñ, -ñ (-n, -γ) - < säniñ* формаларынан, ал эми көптүк түрдүн аффикстери – атооч жөндөмөдөгү *biz, siz* атооч формаларынын жекелик сандагы формаларга кошулушунан келип чыккандыгы фонетикалык деңгээлде аныкталгандыгын белгилейт (1976,11).

Жогоруда келтирилген окумуштуулардын пикирлери бул маселе боюнча бирдиктүү пикирдин жоктугун көрсөтүп турат. Каралган маселелер боюнча биз С.Кудайбергеновдун пикирлерине кошулабыз. Бирок

аталган маселелерди илимий жактан иликтөө кыргыз тилчилеринин алдындагы зарыл иштерден экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Э.В.Севортян *мениң алганым бар, мен алганым бар* тибиндеги конструкцияларын грамматикалык жактан кайтадан түшүндүрүп жатып, түрк тилдери эң байыртадан бери, азыркы өлүү тилдер, же структурасы көбүнчө архаикалык мүнөздө болгон жана узак жазма традициясы бар азыркы өнүккөн тилдер структуралык жактан номинативдик түзүлүштөгү сүйлөмгө кирет деп эсептейт.¹⁵²

Айрым окумуштуулар түрк тилдеринин синтаксистик структурасынын өнүгүшүн посессивдик түзүлүштөн номинативдик түзүлүшкө өтүү процесси менен байланыштырат. Н.З.Гаджиева менен Б.А.Серебренниковдун маалыматы боюнча түрк тилдеринин синтаксистик структурасынын өнүгүш процессин посессивдик түзүлүштүн номинативдик түзүлүшкө кайра курулушу деп эсептөөгө болбойт, синтаксистик структураны түрк тилдеринин материалында анализдөө илик жөндөмөдөгү конструкциянын (белгилүүлүк – белгисиздик категориялары сыяктуу эле) байыркы мезгилде болгондугун көрсөттү (1986,7).

В.Бётлингк түрк тилдеринде илик жөндөмөсү түрк биримдигинен («общность») якут тили бөлүнүп чыккандан кийин пайда болгондугун (анткени якут тилинде анын белгилери жок) маалымдайт (Бётлингк, 1851).

Белгилүүлүк («определенность») категориясы менен байланышкан илик жөндөмөнүн өнүгүшү В.В.Котвичтин эмгегинде каралат. Азыркы түрк тилдеринин абалында, морфология артыкчылык кылып турганда, туруктуу семантикалык категория катары эски белгисиздик («не-

¹⁵² Э.В.Севортян. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. 1961,5-6-бб.

определенность») категориясы сакталып турат жана сөздөрдүн орун тартиби менен кошо сүйлөмдүн структурасына таасирин тийгизет.¹⁵³

Түркологдор хронологиялык жактан эң алгач жөнөкөй сүйлөмдүн болгондугун белгилешет. Бул тууралуу К.Брокельмандын түрк тилдеринде биринчи байламталарсыз биринин артынан бири келген жөнөкөй гана сүйлөмдөр болгон деген пикири Н.З.Гаджиева менен Б.А.Серебренниковдун эмгегинде берилет.¹⁵⁴ Мындай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн орто кылымдардагы жазма эстеликтерде абдан көп колдонулгандыгы да айтылат. Чындыгында эле Махмуд Кашкаринин «Дивану лугатит-түрк сөздүгүндө» жөнөкөй сүйлөмдөр көп кездешет.

Түрк тилдеринде тарыхый синтаксис боюнча иликтенүүгө муктаж маселелер арбын. Ошого карабастан тарыхый синтаксис боюнча иликтөөлөр татаал сүйлөмдөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөрдөн келип чыккандыгын, адегенде түрк тилдеринде жөнөкөй сүйлөм гана жашагандыгын, этиштин жак мүчөсү атоочтук, кыймыл атоочтук жана этиштик-атооч (глагольно-именная форма) формаларына кайра курула аларын, байыркы мезгилде түрк тилдеринде этиштин учур чагынын *-ä* этиш-связкасы жашагандыгын ж.б. көрсөттү (1986,13). Бирок, азырынча, тарыхый синтаксис боюнча илимий эмгектер кыргыз тилинде дээрлик жокко эсе.

¹⁵³ В.Котвич. 1962, 341-б.

¹⁵⁴ Караңыз: Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренников. Аталган эмгекте, 10-б.

Синтаксистик бирдиктерди реконструкциялоо

Синтаксистик реконструкциянын ыкмалары Н.З.Гаджиева жана Б.А.Серебренников тарабынан «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» деген эмгегинде берилген. Бул ыкма боюнча адегенде тандалып алынган синтаксистик конструкциянын семантикалык тиби аныкталат. Ал сөз айкашы, жөнөкөй же татаал сүйлөм, же татаал сүйлөмдүн кайсы бир тиби болушу мүмкүн. Ал аны түзгөн сөз түркүмдөрүнүн семантикасын эске алуу менен аныкталат. Мисалы, «сын атооч+зат атооч», «атоочтук+зат атооч», «ат атооч+зат атооч», «табыш жөндөмөдөгү зат атооч+этишик форма», «барыш жөндөмөдөгү зат атооч+этишик форма», атоочтук (именное) жөнөкөй сүйлөм (связкасы менен), байламта аркылуу байланышкан багыныңкы сүйлөм ж.б. Тандалып алынган синтаксистик конструкциянын семантикалык тибин аныктоо – бул эң баштапкы этап болуп эсептелет.

Экинчи этабында тандалып алынган семантикалык типтин (морфологиялык таянычын эске алуу менен) конкреттүү структуралык модели белгиленет. Мисалы, «относительное прилагательное с афф. -лы/ -ли + существительное: *güçlü adam*; тат. *көчле кеше* ‘сильный человек’; -ган аффиксиндеги атоочтук + зат атооч: тат. *килгән кеше* ‘приехавший человек’ ж.б (1986, 20). Кыргыз тилинде жогорку мисалдар – *күчтүү адам, келген киши* болот.

Бирок синтаксистик бирдиктин тарыхын изилдөөдө конкреттүү морфологиялык таяныч менен аныкталган конкреттүү структуралык моделди таап коюу менен эле чектелүүгө болбойт, анткени ал тандалып алынган синтаксистик бирдиктин тарыхы жөнүндө эч нерсе

билдире албайт. Анын тарыхын изилдөөдө синтаксистик архетипти таап, тандалып алынган моделдин синтаксистик архетипке болгон байланышын аныктоо зарыл. Н.З.Гаджиева жана Б.А.Серебренниковдун эмгегинде тандалып алынган моделдин өзү архетип болушу мүмкүн же андан мурунку, тарыхый өзгөрүүгө учураган архетиптин жыйынтыгы болушу мүмкүн деп айтылат (1986,20).

Албетте, биринчи кезекте тандалып алынган моделдин территориялык жактан таралышын тактоо зарыл, т.а. ал тектеш тилдерди бүт камтыйбы же бир-эки тилде гана жолугабы – бул да чоң мааниге ээ.

Тектеш тилдердин рамкасында синтаксистик бирдиктердин тарыхын иликтөөдө белгилүү бир ачык-айкын методдор, ыкмалар жок. Ал эми конкреттүү бир тилдин тарыхый синтаксисинин теориялык негизин түзүү – тил илиминдеги өтө татаал маселе болуп эсептелет. Эң эле кыйынчылыкты жараткан проблема – синтаксистик архетипти түзүү.

Тектеш тилдерде материалдык түрдө жашаган тектеш сөздөрдүн группасынын болушу жана алардын тыбыштык жактан бири-бирине туура келиши аркылуу архетипти табуу толук мүмкүн. Бирок, сөз айкашы менен сүйлөмдүн архетибин табуу өтө кыйын, мындай реконструкциянын татаалдыгы – сөз айкашы менен сүйлөмдүн моделдери туруктуу лексикалык составга ээ эмес экендигинде. Алардын составы өзгөрүлмөлүү. Бул учурда алардын синтаксистик архетибин кандайча табууга болот?

Синтаксистик архетипте белгилүү бир таянычты табуу аракетин Б.Дельбрюкка таандык. Окумуштуу синтаксистик архетип – синтаксистин бирдиктин жалпы типтүү модели боло ала тургандыгын, ал эми типтүү

модель өзүн мүнөздөөчү формалдык таянычка ээ боло аларын мисалдар менен көрсөткөн. Мисалы: «...местоименная основа *io* фактически является формальной опорой определенного типа синтаксической единицы – относительного придаточного предложения»¹⁵⁵. Мына ушундан улам, Б.Дельбрюк синтаксистик архетип модель гана боло алат, болгондо да жөнөкөй модель эмес, белгилүү бир морфологиялык таянычка ээ модель болуп эсептелет деген тыянак чыгарат.

Б.Дельбрюктун бул илимий жаңылыгы тарыхый синтаксисте жаңы концепцияны түзүүгө негиз болду. Н.З.Гаджиева жана Б.А.Серебренников П.Дельбрюктун илимий ачылышына таянып, тектеш тилдердин тарыхый синтаксисинин концепциясын сунушташат. Бул концепция боюнча изилдөөнүн объектиси – синтаксистик бирдиктер, б.а. сөз айкашы жана сүйлөм. Сөз айкашын жана сүйлөмдү тарыхый жактан изилдөөнүн чени – баба тилдин абалына жеткирилген синтаксистик архетипти түзүү.

Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдор морфологиялык бирдиктер (унгу, аффикстер ж.б.) бүтүн морфологиялык бирдикти реконструкциялоого мүмкүнчүлүк түзөрүн айтышат: «тадж. *нав*, ‘новый’, англ. *new*, нем. *neu*, грек. *νεός*. русск. *новый* могут быть возведены к цельному архетипу «newos» (1986,18).

Албетте, синтаксистик бирдиктер – сөз айкашы жана сүйлөмдөрдү «сын атооч+ зат атооч», «атоочтук+зат атооч» ж.б.у.с. изилдөө үчүн тандалып алынган маанилик модель менен иликтөөгө болот. Бирок, мындай ыкма эч пайда алып келбейт, анткени сөз айкашынын «сын атооч+зат атооч» маанилик модели көптөгөн тилдерге

¹⁵⁵ Караныз: маалымат Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдун эмгегинен алынды, 1986, 17-б.

туура келет. Конкреттүү тилдин тарыхый синтаксисин сөз айкашынын жана сүйлөмдүн моделдеринин алмашуусу менен түзүүгө болмок. Бирок, Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдун пикири боюнча, мындай синтаксис конкреттүү болмок эмес. Тактап айтканда, мындай моделдердин кайсы конкреттүү тилге тиешелүү экендиги белгисиз бойдон калмак, анткени «сын атооч+зат атооч» сөз айкашынын формуласын көптөгөн тилдерге колдонууга болот. Демек, абстрактуу моделдер сөз айкашы жана сүйлөмгө синтаксистик архетип боло албайт. Архетиптин семантикалык мазмуну белгилүү бир морфологиялык таянычка ээ болушу керек.

Морфологиялык таянычты бөлүп чыгаруунун эки жактуу мааниси бар. Эң алды менен ал тандалып алынган синтаксистик конструкциянын белгилүү бир паспорттошуусун камсыз кылат. Түрк. *güçlü at*, ‘силая лошадь’ деген типтеги сөз айкашынын морфологиялык таянычы – *lü* (<*ly*) сын атоочунун аффикси. Бул морфологиялык таяныч (-*lü*) аталган сөз айкашынын түрк тилдерине мүнөздүү экендигин далилдеп турат.

Мындан тышкары, тандалган синтаксистик бирдиктин тарыхый өнүгүшүн, өзгөрүшүн таап көрсөтүү зарыл. Ал эми анын өзгөрүшүн ошол морфологиялык таянычтын тарыхына байкоо жүргүзүү аркылуу аныктоого болот. Кандайдыр бир башка жол менен бул тарыхый өзгөрүштү аныктоого мүмкүн эмес (1986,19). Ушундан эле тарыхый синтаксис тарыхый морфология менен өтө тыгыз байланышта экендиги көрүнүп турат.

Синтаксистик архетип абдан көп бир типтүү морфологиялык моделдердин жыйынтыгынын негизинде түзүлөт. Бир гана тилде кездешкен жалгыз модель архетип боло албайт. Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдор

бул жыйынтыгын төмөнкүдөй мисалдар менен бекемдейт. Маселен, татар тилинде *айлы төн* деген сөз айкашы бар. Бул сөз айкашынын морфологиялык таянычы –*лы* аффикси.

Архетипти табуу үчүн ушул эле аффиксти башка түрк тилдеринен табуу керек. Мындай аффикс башка түрк тилдеринде да бар. Мисалы: өзб. *кучли от* ‘сильная лошадь’, каз. *тасты жер* (<ташлы жер) ‘каменистая земля’ ж.б. Бирок, окумуштуунун пикири боюнча «-*лы* аффиксиндеги сын атооч+за атооч» деген сөз айкашынын архетипин берүү туура болбойт. Анткени бул аффикстин эң байыркы формасын -*лыг* ды сактаган түрк тилдери бар. Мисалы: тув. *даглыг* ‘гористый’, *харлыг* ‘снежный’, хак. *чиллиг* ‘ветренный’, тоф. *маллыг* ‘имеющий скот’, *куштуг* ‘сильный’ ж.б. Демек, бул сөз айкашынын архетипи «-*лыг* аффиксиндеги сын атооч + зат атооч» болот (1986, 21).

Ошентип, тарыхый синтаксис тарыхый морфология менен өз ара тыгыз байланышта экенине, тектеш тилдердин синтаксисинде морфологиянын тарыхысыз тарыхый синтаксис болбой тургандыгына күбө болдук. Н.В.Гаджиева жана Б.А.Серебренников сунуш кылган концепция боюнча, синтаксистик бирдиктерди реконструкциялоого толук мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бул реконструкция боюнча тандалып алынган синтаксистик бирдиктин эң байыркы тибин таап, анын морфологиялык таянычын аныктоо зарыл. Андан соң морфологиялык таянычтын тарыхына иликтөө жүргүзүү менен тандалып алынган синтаксистик конструкциянын архетипин аныктоо зарыл.

М.Кашкаринин «Диванындагы» субстантивдик элемент

Ээ жана баяндооч «предмет-субстанцияны» туюндуруучу сөз-түшүнүктү жана сөздөрдүн айкашын билдирет, ар бир сүйлөмдөгү ээ жана баяндооч жак боюнча бири-бирине ырааттуу тартипте дал келишет, алар толук жана кыскарган жак мүчөлөрү аркылуу көрүнүп турат. Тарыхый жактан алып караганда, эң эле байыркы конструкцияларда 1-жана 2-жакта турган баяндоочтордун субстантивдик элементтери *‘вещь’*, *‘нечто’*, *‘то’* ж.б.у.с. абстрактуу түшүнүктөр менен берилген.¹⁵⁶

Эң байыркы сүйлөмдүн конструкцияларындагы баяндоочтордун структурасындагы субстантивдик элемент катары абстрактуу семантикадагы *‘вещь’*, *‘нечто’*, *‘что-то’*, *‘кто-то’*, *‘некто’* ж.б.у.с. сөздөр жекелик жана көптүк түр үчүн бирдей колдонулгандыгы катталган.

Сүйлөмдүн эң байыркы конструкцияларында субстантивдик элемент бардык жактар үчүн жалпы болгон, жак боюнча ээрчишүү болгон эмес, баяндооч дайыма үчүнчү жакта берилген: *min kelir çüwe* ‘я прихожу < я - нечто подходящее’; **sin kelir çüwe* ‘ты приходишь’ < ты – нечто подходящее’; **ol kelir çüwe* ‘он приходит’ < ‘он - нечто подходящее’ и ж.б. (1975,80).

Мындай конструкциялардын рудименттери¹⁵⁷ тува тилинде сакталган, анда баяндоочтун субстантивдик элементи *çüwe* ‘нечто, ‘вещь’ деген субстантивдик элемент аркылуу берилет: *Qara-ool- vistiinge xünnüj, kelir çüwe* ‘Кара-оол приходит к нам каждый день < Кара-оол – к нам каждый день подходящая вещь’.

156 Н.А.Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. АН ССР, Изд-во «Наука», М.,1975, 77-б.

157 РУДИМЕНТТЕРИ 2.перен (перезжиток) калдык, саркынды. Кара:К.К.Юдахин. Русск.-кирг.сл.,М., 1957,743- б.

Эгерде сүйлөм жак боюнча өзгөрсө, маселен *Qara-oll* ‘Кара–оол’ деген ээни «сен» деген ат атооч менен алмаштырсак деле, баяндооч эч өзгөрбөстөн ошол боюнча калат: *sin – vistiinge xünnüñ kelir cüwe* ‘ты приходишь к нам каждый день < ты - к нам каждый день приходящая вещь’ (1975,78).

Н.А.Баскаков мына ушундай эң байыркы баяндоочтук конструкциянын тибине кирген баяндоочтун субстантивдик элементи катары *kiši~kisi~kizi* ‘некто’; ‘кто-то’; ‘человек’ деген сөз эсептелерин белгилеп, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет, алт., кумань тилдеринде: *tje, tülkü ček, sendi (men) ünder kelgen kiši* ‘ну, лисичка, (я)- человек, который пришел пригласить тебе в гости’; мында ээ *men* ‘я’, ал эми баяндооч – *kelgen kizi* ‘пришедший человек’ (1975,78).

Андан бир топ кийинки, кеч колдонулган конструкцияларга баяндоочтун субстантивдик элементи *ol* ‘тот’ деген шилтеме ат атоочтон турган сүйлөмдөр кирет, ал байыркы *čüwe* ‘вещь, нечто, что-то’ же *kiši-kisi-kizi* ‘человек, некто, кто-то’ деген реалдуу абстрактуу мааниде берилген баяндоочтун субстантивдик элементинин субституту¹⁵⁸ болуп эсептелет.

Субститут *ol* ‘тот’ адегенде баяндоочтун тутумундагы конкреттүү конструкциялардын (*čüwe* ‘вещь’, *kiži* ‘человек’ ж.б.) ордуна келген жана жекелик, көптүк түрдөгү үч жакка (1-,2-,3-жактарга) тең жалпы болгон. Ал кезде жак боюнча ээрчишүү болгон эмес, т.а. баяндооч дайыма 3-жакта (жекелик жана көптүк түрүндө) берилген. Н.А.Баскаков мындай мисалдарды келтирет: *min kelir čüwe* ‘я прихожу<я – нечто приходящее’; *sin*

¹⁵⁸ СУБСТИТУЦИЯ (лат.*substitutio* «подстановка») замена одного элемента другим, обычно сходным. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008, 628-б.

kelir çüwe ‘ты приходишь<ты – нечто приходящее;’ ol
kelir çüwe ‘он приходит<он – нечто приходящее’¹⁵⁹.

Ol субстантивдик элементи байыркы түрк жазма эстеликтеринде, орто кылымдардагы жазма эстеликтерде ошондой эле алардын калдыгы катарында азыркы түрк тилдеринин айрымдарында сакталгандыгы белгиленип келет.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө *ol* субстантивдик элементи катышкан сүйлөмдөр абдан көп кездешет.

Мисалдар:

1. *ol taruу taruуan ol* (ДТС, II,319) ‘он постоянно сеет семена’ ‘ал таруу сепкен ал’;
2. *buуdaj aruуan ol* (ДТС, БА, II 370), ‘он постоянно чистит пшеницу’, ‘буудай тазалаган ал’;
3. *ol any tobhuruуly ol* (ДТС, БА, II, 299), ‘Ал аны тойгузду ал’;
4. *ol buуdaj aruуan ol* (ДТС, БА, II, 319) ‘Ал буудай тазалаган ал’;
5. *ol ewin bezetigsek ol* (ДТС, II, 319) ‘Ал үйүн жасалгалайт ал’;
6. *ol ewin dэ ämircäk ol* ‘Он намерен украшать свой дом’ (СМ, II, 298);
7. *ol эт тоғрағсақ ol* ‘Он намерен резать мясо’ (СМ, III, 329), ‘Ал этти кесмек ал’;
8. *ol anı тозғурғлі ol* ‘Он намерен насытить его’ (СМ, II, 299);
9. *ol эвга баргїш ol* ‘Он отправился домой’ (СМ, I, 72).

С.Е.Малов *ol* элементи баяндоочтун составында Карахандар мамлекетинин карлук тилинде да кездешерин белгилейт. Мисалы: *kisi körki жүз (turur) ol, bu жүз körki*

¹⁵⁹ Н.А.Баскаков, 1975, 78-б.

köz (turur) ol ‘красота человека - лицо, а красота лица- глаза’¹⁶⁰.

ol ‘тот~он’ элементи сары-уйгур тилинде да үч жактын тең жекелик жана көптүк түрүндө сакталган. Мисалы: *sen mañu durur ol* ‘ты идешь сейчас’, *men t’utup turur ol* ‘я схватил’, *mañu durur ol* ‘я иду сейчас’¹⁶¹.

Кээде *ol* - гä(й) этиштин формасы же этиштик атоочтор аркылуу берилет: Сәңа ма сәзиксиз өдү кәлгä ол, Усал болма, ахыр өзүң, өлгү ол ‘и к тебе в свое время непременно придет [смерть], не будь беззаботен, [так как] в конце концов ты должен умереть’ (КБ, XXVI, 61/22) (Н.А.Баскаков, 1976, 44).

Махмуд Кашкаринин «Диванында» *ol* баяндоочтун формалдуу көрсөткүчү катарында сүйлөмдүн аягында, айрым учурда ээден кийин, же бирөөңчөй баяндоочтордун ортосуна да келет. М.: *ol ewgä бармыш ol* ‘он пошел домой’ (СМ, ДЛТ, I, 73/41).

Н.А.Баскаков түрк тилиндеги баяндоочтун байыркы формасынын структурасы тууралуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: 1) Этиштин негизи атоочтуктан турат; 2) жана абстрактуу маанидеги *çiwe* ‘вещь’ ‘нечто’, ‘некто’ же *ol* ‘тот’, ‘он’ ат атооч аркылуу берилген субстантивдик элементтен турат. Мисалы: атрибут функциясындагы синтетикалык атоочтуктан - байыркы түрк. *ol taryu tavut yan ol* ‘он постоянно сеет семена’, тув. *diñ, mam sandajda olur ol* ‘мой младший брат сидит на стуле’; *mal xawuda çor (иг) ol* ‘скот пасется на пастбище’; *ol bis tiñqe xünnüñ kelir çüwe* ‘он приходит к нам каждый день’; атрибут функциясындагы аналитикалык атоочтук-сар. *t’utup turur ol (> tro)* ‘я схватил’ ж.б.(1975, 89).

¹⁶⁰ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности.М.,1957,291-292-бб.

¹⁶¹ Н.А.Баскаков. Об одном древнем типе структуры сказуемого сары-тюркском языке.Тюркологические исследование.Издательство «Наука»Ан СССР,М.,1976,44-б.

Ошентип, байыркы түрк тилдеринде 1-жана 2-жактарда субстантивдик элемент колдонулган, ал 1-жана 2-жакта, ошондой эле 3-жакта да (-*ol* формасында гана эмес, андан да мурунку архаикалык формада) кездешкен. Ал эми азыркы түрк тилдеринде субстантивдик элемент толук жана редуцияланган жак аффикстерине трансформацияланып, 1-жана 2-жактардын гана жекелик жана көптүк түрүндө колдонулат. 3-жакта *ol* субстантивдик элементи түшүп калган, азыркы тилдерде 3-жак – нөл формасында. Ал айрым гана түрк тилдеринде сакталган.

Н.А.Баскаковдун пикири боюнча, эгерде түрк тилдеринде мындай субстантивдик элементтер жок болгон күндө да жакталуучу этиштин негизин (атоочтук) түзгөн атрибуттук форма өзүнөн кийин келген формалдык көрсөткүчтөрдүн субстантивдик мааниде болорун көрсөтөт¹⁶².

***Ol* субстантивдик элементинин предикаттык функциясы**

В.Севертян предикаттык көрсөткүчтүү *ол//ул* - предикаттуулуктун 3-жакта туюндурулушунун байыркы формасы деп эсептейт. Бул эски түрк тилдеринде, ошондой эле азыркы түрк тилдеринде да белгилүү. Сал.: тат. ул эшче ул ‘ он рабочий’¹⁶³.

К.Брокельман да жалпы түрк абалында *ол* деген ат атооч баяндоочту бүткөн түргө келтирүү үчүн колдонулгандыгын баяндайт. Акырындык менен *ол* ат атоочу

¹⁶² Н.А.Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Изд-во «Наука, М., 1975, 89-б.

¹⁶³ Э.В.Севертян. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков». III. Синтаксис. М., 1961, 134-б.

этиштик элементке (глагольная связка)¹⁶⁴ өтүү тенденциясына ээ болгон.

Н.З.Гаджиева *ол* ат атоочун предикаттуулуктун көрсөткүчү катары сөз кылганда, эки учурду эске алуу керек дейт. Биринчиси – бул ат атоочтун баяндоочтун көрсөткүчү катары байыркы колдонушу; экинчиси – бул ат атоочтун логикалык акцентуация¹⁶⁵ максатында колдонулушу. Сал: тат. Яналиф-Шэртэ революция ул (разг.) ‘Новый алфавит – революция на востоке’.¹⁶⁶

Н.К.Дмитриев *ул* ат атоочунун колдонулушу тууралуу сөз болгондо ал аффикс катары эмес, өз алдынча сөз катары түшүнүлөт дейт. Сыртынан караганда, *ул* ат атоочу тыбыштык составдын стабилдүүлүгүн сактайт, т.а. сингармонизмге баш ийбейт. Сал: башк. *Хэсэн языусы ул* ‘Хасан - писатель’ (сөзмө-сөз: ‘Хасан писатель он’)¹⁶⁷.

Ушундай эле ойду С.Кудайбергенов да айтат, башкыр тилинен ушундай эле мисалды келтирет (1957, 40-б.).

Жогоруда байкалгандай, түрк тилдеринде *ол*, *ул* шилтеме ат атоочторунун варианттар катары жашашы эч кандай дискуссияны жаратпайт, анткени *о/у* нун алмашып келүүсү законченемдүү көрүнүш. Бирок, кыргыз тилинде кездешкен *ал* ат атоочу боюнча көз караштар ар башка экендигин байкоого болот.

И.А.Батманов *ол* кыргыз тилиндеги шилтеме ат атооч *ал* дын варианты деп эсептейт.¹⁶⁸ К.К.Юдахин *ал*

¹⁶⁴ СВЯЗКА 3. *грам.* байламта. Кара: К.К. Юдахин, 764-б.; Глагольная связка мындан ары «этиштик элемент» деп берилет.

¹⁶⁵ АКЦЕНТУАЦИЯ - система ударений в каком-либо языке, говоре или группе родственных языков. Кара: В.Д. Стариченок. Большой лингвистический словарь, Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008, 32-б.

¹⁶⁶ Н.З.Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Изд-во «Наука», 1973, 30-б.

¹⁶⁷ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.–Л., 1948, 33-б.; А.П.Поцелуевский. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад. 1943.

¹⁶⁸ И.А.Батманов. Грамматика кыргызского языка. Фрунзе, 1940, 51, 52-бб.

(а) вариантын жөнделүш формасы менен жакындатат: anin, аҥа (<a), аҥан, ani, anda, andan.¹⁶⁹ В.Котвич болсо аны байыркы реликт («как реликт далекого прошлого») катары карайт, т.а. «... а именно как утраченное уже местоимение 3-лица мн. числа».¹⁷⁰ Окумуштуунун пикиринде, эгерде манчжур тилинде эски алтайлык ат атооч 3-жактын жекелик түрүндө (i) сакталса, кыргыздар аны көптүк түрдө сакташкан.

В.Котвич мунун башкача түшүндүрмөсү да болушу мүмкүн деп эсептейт. Ал: «Киргизы оказавшись перед двумя группами склоняемых форм, из которых только одна представляла собой нормальное и целостное единство *ол*, выработали и для другой группы соответствующее местоимение *ал*, но уже в более близкое к нам время», – дейт (1962,73).

Бул тууралуу А.Габэн башкача гипотезаны берет. Анын пикиринде *ол* ду *о-л* катары ажыратса, *л*- дейктикалык элемент (дейктический элемент), ал эми *о* болсо *-а* нын алмашуусунун жыйынтыгы болуп эсептелет (1938, 52). Н.К.Дмитриев *а* катышкан жана *о* катышкан группаларды «окающие» жана «акающие» варианты» деп карайт.¹⁷¹

Ol субстантивдик элементи баяндоочтун тутумунда азыркы түрк тилдеринде да кездешет. Маселен, тув.: *viŋtam san dajda olug ol* ‘Мой младший брат сидит на стуле’, *mal xowuda čor ol* ‘скот пасется на пастбище’, хак. *tıste xan čoɣyl < čoɣ turur ol tilde sōök čoɣyl (< čoɣ turur ol)* ‘в зубах нет крови, в языке нет кости’ (хакас тилинде *ol* элементи ‘тот~он’ терс связканын составында гана

¹⁶⁹ К.К.Юдахин. Киргизско-русский словарь. М., 1940, 22, 26-66.

¹⁷⁰ В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 73-6.

¹⁷¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.–Л., 1940, 143-б.

сакталган: *šoɣul < šoɣ turur ol*); тат: *Isxag awyly̆a bardy ol* ‘Исхак поехал в аул’¹⁷².

Н.А.Баскаков тува тилинде баяндоочтун структура-сындагы *ol* ‘тот - он’ субстантивдик элементинен башка дагы эң байыркы субститут *šüwe* ‘вещь’, ‘нечто’, ‘что-то’ сакталгандыгын айтат. Мисалы: *ol bistiinge xünnüñ kelir šüwe* ‘он каждый день приходит к нам’ букв. ‘он к нам ежедневно приходящий предмет’.¹⁷³

Тува тилинин грамматикасында этиштердин жана атоочтордун (связкасы менен) жакталышы жөнүндө сөз болгондо мындай деп айтылат: «...что касается местоимений 3-лица, то оно в качестве предиката употребляется весьма редко: *ol óórenikši ol* ‘он ученик’, *ol azü//ldar tur ol* ‘он работает’. В этом случае функцию оформителя сказуемости чаще выполняют имена *kiši* ‘человек’, *šüwe* ‘предмет’: *ol bistiinge xünnüñ kelir šüwe* ‘он – к нам ежедневно приходящий предмет’.¹⁷⁴

Азыркы жандуу тилдерден салар тилинде этиштин жакталыш парадигмалары бардык жактардын жекелик жана көптүк түрүндө бирдей формага ээ. Мисалы, сал. *men (sen ж.б.) Vardyü* ‘я (ты и.т.д.)’.

Ol формасы 3-жактагы ээрчишүү формасы, ал ээрчишүүнү гана билдирбестен ошо өзү тиешелүү болгон баяндоочту бөлүп көрсөтөт (1976, 44).

Ol формасы 3-жактагы көрсөткүч катары негизинен атоочтук (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтордон турган) баяндоочтордон кийин келет (бул учурда сөзсүз сүйлөмдө жактама ат атоочтор катышат), ээ менен бол-

¹⁷² Н.А.Баскаков. Об одном древнем типе структуры сказуемого в сарыг-югурском языке. Китепте: «Тюркологическое исследование. Изд-во «Наука», М., 1976,43-б.

¹⁷³ Н.А.Баскаков бул мисалды М.Д. Биче-оол, Г.Ф. Исхаковдун төмөнкү эмгегинен келтирет: Караныз: «Тыба дылдың грамматиказы. М., 1952, 223-б.

¹⁷⁴ Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбах. Грамматика тувинского языка, М., 1961, 223-б.

гон предикаттык мамилени көрсөтөт жана жак боюнча ээрчишүүнү камсыз кылат.

Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» *ol* субстантивдик элементи катышкан сүйлөмдөр:

1. *Ol mynda ol* 'Он здесь' (СМ, ДЛТ, I, 396);
2. *Ol андан ісрә ol* 'Он ниже его' (СМ, ДЛТ, I, 147);
3. *Ol мэниң озлым ol* 'Он есть мой сын' (СМ, ДЛТ, I, 73/41).

Мындай позицияда жактама ат атоочтор белгилүү бир деңгээлде семантикалык жана функционалдык өз алдынчалыкты сактап турат (ал эми азыркы түрк тилдеринде алар өз алдынчалыгын жоготуп, жак аффикстердин разрядына өтүп кетишкен).

Ol 3-жактын көрсөткүчү катары айрым азыркы түрк тилдеринде гана сакталган: Мал. Хавуда чор *ol* 'скот пасется на пастбище'¹⁷⁵.

Азыркы кыргыз тилинде *ol* формасы сакталган эмес, ал башка түрк тилдериндегидей эле өз алдынчалыгын жоготуп, жак аффикстердин разрядына өтүшкөн. Кыргыз тилинде атоочтун жак мүчө менен жакталыш схемасы төмөнкүдөй:

- 1-жак. (жек., көпт.): мен жумушчумун; биз жумушчубуз;
- 2-жак (жек., көпт.) сен жумушчусуң, сиз жумушчусуз; силер жумушчусуңар, сиздер жумушчусуңдар;
- 3-жак. (жек., көпт.): ал жумушчу, алар жумушчу.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Н.А.Баскаков. Структура простого предложения в тюркских языках. Тр. Ин-та языка и лит. Фрунзе, 1956, 265-б.

¹⁷⁶ С.Кудайбергенев. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Ф., Кыргызокуупедмамбас, 1957, 36-б.

Сүйлөмдөгү субстантивдик элементтин түшүп калышы

Тилдин өнүгүү процессинде сүйлөм-пикирдин структурасындагы логикалык жактан алсыз бөлүктөрү конструкциянын составынан түшүп кала берет. *Ол* формасы дагы азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө өз алдынчалыгын жоготуп, жак аффикстердин разрядына өтүп кетишкен. Эгерде түрк тилдеринде ээ 1-жана 2-жактагы жекелик жана көптүк түрдөгү жактама ат атоочтор аркылуу түзүлсө, мындай учурда *ол* субстантивдик элементи, т.а. предикаттагы кайталануучу субъект деформацияланып, толук жак аффиксине айланган. Н.А.Баскаков мындай мисалдарды келтирет: Мен аlyан ман (я брал), же кыскарган формасы: мен аldym (я взял).¹⁷⁷

С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги жак мүчөлөрүнүн толук формасы ат атоочтордон чыккандыгын белгилейт. Окумуштуунун маалыматы боюнча байыркы (орхоненисей жана уйгур эстеликтеринде) азыркыдай жак мүчөлөрү болгон эмес, алардын ордуна беттеме ат атоочтор колдонулган; ат атоочтор тийиштүү сөздүн алдына, артына келип, кийин баяндоочтун артына келүүчү беттеме ат атооч өзүнөн мурдагы айтылган сөздүн үндүүсүн ээрчиген, акырындык менен баштапкы өз алдынчалыгын жоготуп, мүчөгө айланган (1957, 32-б.).

Кыргыз тилинде да ушундай. Мисалдар:

2. Мен тиги немеге унчукпаймын дегенмин (Ч.А.).
3. Үйдө Абакир, Сааданбек, мен үчөөбүз калганбыз (Ч.А.).
4. Мен сенсиз эле акылдуумун (Ч.А.).
6. Сен илгерки кулактардын өзүсүн (Ч.А.).
7. Сен өз үйүңдө отурган жоксуң (Ч.А.).

¹⁷⁷ Н.А.Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Изд-во «Наука», М., 1975, 87-б.

Сүйлөмдүн структурасынан түшүп калган логикалык алсыз элементтерге сүйлөмдүн ар кыл типтериндеги анын ар башка да бөлүктөрү кирет. Мисалы: казак тилинде ви at – žaqsy at < žaqsy at turur ol ‘это лошадь - хорошая лошадь’. Мында баяндоочто кайталанып келген ээнин элементи түшүп калды да, сүйлөм андан жаңы структурага ээ болду; ви at žaqsy~ ви at žaqsy dyr¹⁷⁸.

Н.А.Баскаков предикаттык конструкциялардын *ol* элементи катышкан эки тибин бири-биринен ажырата бирүү керектигин эскертет. Азыркы түрк тилдеринде шилтеме ат атоочтор *bul* ‘этот’, *şul* ‘тот самый’ жана *ol* ‘тот’ предикаттык конструкцияларда өз алдынча формалдык баяндооч катары келет. Бул конструкциялардын байыркы конструкциялардан принципиалдуу айырмасын Н.А.Баскаков төмөнкүчө түшүндүрөт: *tur* (<*tur-ur*)¹⁷⁹ связкасы *bul* ‘этот’, *şul* ‘тот самый’ жана *ol* ‘тот’ ат атоочторго карата соңчул орунда жайгашат, ал эми *ol* элементи сакталган байыркы түрк тилдеринде *tur* (<*tur-ur*) связкасы *ol* элементине карата төрчүл орунда жайгашат (1975, 80).

Турур этиштик элементи (связка) жөнүндө өзүнчө сөз болот.

Баяндооч – салыштырма тарыхый грамматиканын объектиси

Жөнөкөй сүйлөм кайсы типологиялык түзүлүштө болбосун, эки чондуктан – ээ жана баяндооч же субъект жана предикаттан турат. Н.А.Баскаков тарыхый жактан предикаттык сөз айкаштары же сүйлөм-пикир эки сөз

¹⁷⁸ Н.А.Баскаков, 1975, 87-б.

¹⁷⁹ *Turur* – форма предикативности и вместе с тем согласования в 3-лице. Кара: Г.А.Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век), Изд-во «Наука», 1967, 120-б.

түшүнүктүн (предметтер-субстанциялар) салыштырылышынан тургандыгын белгилейт. Алардын бири – ээ субъекттин функциясында конкреттүү, өзүнчө бөлөк, айрым алынган сөз-түшүнүк мүнөзүндө болсо, экинчиси баяндооч-предикат функциясындагы атайын универсалдуу белгиге ээ абстрактуу жалпы сөз-түшүнүктөн турат, ал мейкиндик жана мезгил, т.а. дайыма динамикалык (баяндоочтук) мүнөздө болот (1975,77).

Түрк тилдериндеги сүйлөмдө субъект менен предикат бир мүчө менен берилиши да мүмкүн (Мисалы: *алдым*. ‘я взял’), бирок сүйлөмдө предикаттын болушу милдеттүү. Предикаттуулук – сүйлөмдүн негизги грамматикалык шарты болуп эсептелет.

Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын салыштырматарыхый планда иликтөө үчүн анын байыркы типтерин таап, анан аларды түрк тилдеринин тилдик биримдигинин катарына кошуп, анын тарыхый кыймылынын тенденциясына ретроспективдик¹⁸⁰ планда байкоо жүргүзүү керек. Мындай салыштырма-тарыхый анализдин негизги объектиси – жөнөкөй сүйлөмдүн өнүгүшүндө анын белгилүү кыймылдуулукка ээ болгон звенолору болуп эсептелет (Н.З.Гаджиева, 1973,23).

Ушул көз караштан алганда, ээнин туюндурулуш жолдору салыштырма-тарыхый грамматиканы аз эле кызыктырат, чындыгында бул сыпаттама грамматиканын иши. Ээнин тармагы тарыхый жактан алганда башкаларга караганда туруктуу болуп эсептелет. Сүйлөмдүн ээси дээрлик бардык түрк тилдеринде, кайсы тарыхый мезгилдерде болбосун, атоочтордун бардык разряддары менен, ат атоочтор, ошондой эле субстантивдешкен башка сөз түркүмдөрү аркылуу берилет.

¹⁸⁰ **РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ**- ая,ое ретроспективдүү, өткөнгө серп салган. Кара: К.К.Юдахин. Русско-киргизский словарь. 1957,736-б.

Ал эми баяндоочтун тармагы таптакыр башкача. Бул жерде дайыма өнүгүп туруучу этиштик чак жана байланыштыруучу каражаттардын эсебинен тарыхый өзгөрүүлөр болуп турат. Көпчүлүк түркологдор сүйлөмдүн структурасынын генезиси баяндоочтун табияты менен байланыштуу деп эсептешет.

Жөнөкөй сүйлөмдүн эң байыркы типтерин таап чыгууга анын (жөнөкөй сүйлөмдүн) типтери боюнча классификациясы жардам берет. Ал эми жөнөкөй сүйлөмдүн типтери – баяндооч-предикаттын грамматикалык жактан туюндурулуш ыкмаларына жараша болот. Баяндоочтун грамматикалык жактан туюндурулушу – сүйлөмдүн тибин, т.а. анын атоочтук же этиштик экендигин аныктайт. Н.З.Гаджиева белгилегендей, бул эки типтин өз ара мамилеси (катышы) түрк тилдеринин грамматикасы үчүн өтө маанилүү.

Түркологияда жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык элементтери изилдөөгө алынып келет. Учурда илимпоздор көңүл бура турган маселе – баяндоочтун туюндурулуш ыкмалары жана өзгөчө этиштик элемент (связка) маселеси болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн тутумундагы баяндоочтун структурасынын өнүгүү эволюциясы

Сүйлөмдүн тутумундагы баяндоочтун структурасынын өнүгүү эволюциясы Н.А. Баскаков тарабынан төмөнкүдөй моделде берилет: $A_1 - C_1 - A_2 - C_2$ (1975,44).

Окумуштуу баяндоочтун структурасынын бир нече ырааттуу өнүгүү стадияларын көрсөтөт. A_2 – баяндоочтун тутумундагы биринчи элемент, дайыма туруктуу, ал модалдуулук жана чакты камтыган динамикалык белги-

нин атрибуттук формасы катары, же генетикалык жактан атоочтуктан келип чыккан элемент (связка) аркылуу берилет, ал эми C_2 субстантивдик элементи эң байыркы мезгилден бери түрүн өзгөртүп келет.

Маселен, эң байыркы абстрактуу маанидеги маани берүүчү түрү, мисалы, тува тилинде: *čiiwe* «вещь», «не-что», «что-то», же *kiši* «некто, кто-то» бардык үч жактын жекелик жана көптүк түрү үчүн бирдей, кийин *ol* ат атоочу, бул да бардык жак формалары үчүн бирдей, андан кийинчерээк 1-жана 2-жактагы ат атоочторго 1-жана 2-жактын жекелик санындагы формалары бекитилген, андан кийин жак аффикстери, аягында, т.а. акыркы стадиясында көпчүлүк тилдерде 1-жана 2-жактын жекелик жана көптүк сандарында субстантивдик элемент жак аффикс формаларында сакталып, нөл формасындагы 3-жакка карама-каршы коюлат (1975,85).

Н.А.Баскаков төмөнкүдөй мисалдарды келтирет:

П С

$A_1 - C_1 - A_2 - C_2$

Кара-калп.:

П С

Menin atam — awulya baryan (ol)

A_1 C_1 A_2 C_2

‘Мой отец — есть то, что поехало в аул’
т.е ‘мой отец поехал в аул’

Баяндоочтогу этиштик элемент (связка) «Диванда» жана азыркы кыргыз тилинде

Сүйлөмдүн структуралык табиятын, өзгөчө атоочтук жана баяндоочтук сүйлөмдү тарыхый жактан иликтөөдө этиштик элементтин (Н.А.Баскаков этиштик-связка деп атайт) ролу чоң мааниге ээ. Н.А.Баскаков сүйлөмдүн табиятын аныктоого семантикалык жактан үстүрт мамиледен жана сүйлөмдүн структурасын тарыхый салыштыруусуз синхрондуу анализдөөдөн улам сүйлөмдүн баяндоочу жалаң гана этиштик формадан турбастан, башка сөз түркүмдөрүнөн (зат атоочтон, сын атоочтон ж.б. сөз түркүмдөрүнөн) түзүлөт деген законченемдүү эмес жыйынтыктар келип чыккандыгын белгилейт.

Окумуштуунун ою боюнча: «Эти выводы, по-видимому, были следствием недостаточно полного и всестороннего анализа природы и функционального значения связки в составе предложения, в котором сказуемое выражено именем со связкой (нулевой или грамматически выраженной)».¹⁸¹

Традициялык синтаксистик изилдөөлөрдө сүйлөмдү мазмунуна карай структуралык типтерге классификациялоодо атоочтук баяндоочтун (именное сказуемое) этиштик формасы же ага нөлдүк связканын катышуусу эске алынбастан, баяндоочтун сөз түркүмдөрү менен, ошону менен бирге эле атоочтор менен жасалышы гана эске алынган. Бул, Н.А.Баскаковдун пикири боюнча, баяндоочтун, ошондой эле сүйлөмдүн структурасынын тилдин системасындагы маани-маңызы жана функционалдык маанилүүлүгү жетишээрлик деңгээлде аныкталбагандыгынан жана баяндоочтун сүйлөмдүн тутумунда

¹⁸¹ Караньз: Н.А.Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. Изд-во «Наука», М., 1975, 64-б.

чак жана модалдуулук категориясы менен милдеттүү түрдө байланышпаган сүйлөм мүчөсү катары каралгандыгынан келип чыккан.

Н.А.Баскаков атоочтордон турган баяндоочтордо тарыхый жактан атоочтуктан (причастие) турган жардамчы этиште камтылган модалдуулук жана чак категорияларынын бар экендиги эске алынбай жаткандыгын белгилейт. Чындыгында, сүйлөмдүн бардык предикаттык конструкцияларында этиштик элемент бар, ал этиштик форма же связка аркылуу берилет.

Бул этиштик элемент генетикалык жактан атоочтуктан келип чыккан, атоочтук болсо этиштин бирден бир функционалдык формасы болуп эсептелет жана модалдуулук жана чак категорияларын камтып, дал ушул учурдагы айтымдын чындыкка карата катышын билдирет. Бирок, бул этиштик элемент атоочтук баяндоочтун (именное сказуемое) учур чак формаларында түшүп калат, ал эми өткөн чак жана келер чак формаларда турган сүйлөмдөрдө этиштик элементтин болушу зарыл (1975, 64).

Сүйлөмдүн этиштик элемент катышпаган айрым конструкцияларында биз связканын нөлдүк элементине туш келебиз. Азыркы мезгилде айрым тилдерде (мисалы, азыркы түркмөн жана башка тилдерде) атоочтук баяндоочтордо этиштик элементтин катышуусу факультативдүү.

Ал эми кээ бир түрк тилдеринде этиштик элементтин (связканын) катышуусу менен учур чактагы атоочтук (именное сказуемое) баяндоочтор кошумча модалдык мааниге ээ болгонуна күбө болобуз. Мисалы, түркмөн тилинде, *bu qawun sirin* ‘это дыня (безусловно) сладкая’; *bu qawun sirin dir* ‘Это дыня (пожалуй) сладкая’.

Биринчи сүйлөм пикирдин так экендигин билдирсе, –*дир* связкасы катышкан сүйлөм белгисиздик маанисине ээ (Н.А.Баскаков, 65).

Н.А.Баскаков В.А.Богородицкийдин сүйлөмдү мазмуну боюнча үч структуралык типке ажыратканын мисалга келтирет: 1. Предметтин (ээ) аракетин (мисалы: лошадь идет), 2. Предметтин касиети же сапаты (мисалы: лошадь мала, лошадь пуглива), 3. Предметтин түргө бөлүнүшү (мисалы: лошадь – животное).¹⁸²

Н.А.Баскаков жогоруда келтирилген мисалдардын татар жана өзбек тилдериндеги котормолорун талдап жатып, алардын структурасынын бирдейлигин аныктаган. Татар жана эски өзбек тилинде мисалдарды тарыхый-типологиялык аспектиде салыштыруу төмөнкүдөй жыйынтыктарды берген: Бул мисалдардагы сүйлөмдөр учур чакта берилген. Маселен, татар тилинде учур чакка нөлдүк форма мүнөздүү. Эгерде жогорку мисалдардын баарын өткөн чакка айлантсак, анда формалдуу түрдө көрсөтүлүүчү этиштик элемент (связка) пайда болот (1975, 66).

Бирок айрым тилдерде мындай эмес. Маселен: эски өзбек тилинде этиштик элемент (связка) учур чакка да мүнөздүү: тат. *at bara* / эски өзб. *at bara turur* ‘лошадь идет’; тат. *at kĭçkĭna* /эски өзб. *at kicikina turur* ‘лошадь мала’ ж.б. (1975, 65).

А.Абдурахманов этиштик атоочтор (глагольное имя) этиш-связка¹⁸³ (-*эр*, -*бол*, -*тур*), ошондой эле модалдык сөздөр (*кэрäk*, *бар*) менен айкалыша тургандыгын, этиш-

¹⁸² В.А.Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1934, 56, 139-66.

¹⁸³ Г.А.Абдурахманов этиш-связка (*турур*) деп берет. Азыркы тилдерде ал түшүп калган, же –*дыр*, –*ды* формаларында кездешет. Караңыз: Исследование по старотюркскому синтаксису (XI в.). Изд-во «Наука», М., 1967, 112 -113-66.

связка чакты, жакты жана санды көрсөтө тургандыгын баяндайт (1967, 112-113).

Махмуд Кашгари *эрди* деген өксүк этиш этиштик атооч менен айкашып келип өткөн чакты билдирсе, ал эми *туруп* жардамчы этиши учур чакты билдирерин көрсөтүп кеткен. Бул формалар – негизинен предикаттык функцияда колдонулган, семантикалык жактан өз алдынчалуулукка ээ болгон жана XI кылымда активдүү колдонулган формалар.

Туруп этиштик элементи жазма эстеликтерде өзүнүн толук формасын сактайт. Ал эми азыркы түрк тилдеринде ал түшүп калган, же айрым тилдерде *-дыр*, *-ды* формасында кездешет. Бирок дээрлик XIX кылымдын аягына чейин көнүмүш традиция боюнча айрым учурларда анын толук формасы – *туруп*, *турган* колдонулган. Мисалы: *Хäkимингизни өлдирä турган өзү* (Мукимий) (1967, 113).

Атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдүн бардык конструкциялары учур чактагы баяндоочу атоочтон (связкасы менен) турган сүйлөмдөргө туура келет (азыр айрым тилдерде сакталган). Булар азыркы көпчүлүк түрк тилдеринде түшүп калып, нөлдүк формага ээ болгон, ал эми башка чактарда (өткөн жана келер чактарда) морфологиялык жактан көрсөтүлөт.

Байыркы жана эски түрк тилдеринде учур чак толук жана кыскарган формантта берилет: *turur/durur* > *tur/dur* ~ *ty/dy* > \emptyset . Булар *tur* – этишинен (‘являться, стоять, жить, представлять собой’), же *ar-/er-ir-* ‘быть’ ж.б келип чыккан учур-келер чактагы *-ar-/er-/ -yr-/ir/ -ur-/ür* формасындагы атоочтуктар (причастие) болуп эсептелет, алар төмөнкү айкалыштардан келип чыкан: *bara* < *bara turur* ‘идуший’; *kïčkïnä* < *kïčkïna turur* ‘являющийся маленьким’; *ürküçän* < *örküçän turur* ‘являющийся пугливым’ (Н.А.Баскаков, 67).

Турур – этиштик элементи Махмуд Кашкаринин «Диванында» толук формада сакталат. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүнөн мисалдар:

1. кiрәкклиг сәна әбгү атың турур [Поэтому прежде всего] самое необходимое для тебя – это твое доброе имя’ (КБ, LX, 148/24);

2. ол куш турур ‘Это - птица’ (ДЛТ,II,13/6);

3. Эр сөгәл турур ‘Человек болен’ (ДЛТ,III,196/137);

4. Этил сувы ака турур ‘Течет вода Итиля’ (ДЛТ,I,103/70).

Турур – этиштик элементи, Махмуд Кашкаринин маалыматы боюнча, учур чактагы предметтин бар экендигин же анын белгисин билдирет (ДЛТ,II, 13/6).

Турур – этиштик элементтин кыскарган *тур* формасы өтө сейрек кездешет: Үвум бирлә йалңук отун қаңғы тур ‘Благодаря застенчивости человек - ворота от всего низменного’ (КБ,XXX,78/2) (Н.А.Баскаков,1975, 115).

Турур – этиштик элемент азыркы түрк тилдеринде түшүп калган, же *-дыр,-ды* формаларында тургандыгы төмөнкү мисалдардан көрүнөт: түркм. *Мен студентдирин, Сен студентдирсиң, Ол студентдир, Биз студентдирис, Сиз студентдирсиңиз, Олар студентдирлер; Шу, ериң дүйп ээси мен –d(u) p(u)n* (71) ‘Настоящий хозяин этого ущелья – я’ (Түркм. Сказки, 119), (1973,162).

Тува тилинде адегенде башка түрк тилдериндей эле предикат *bo* ‘этот’, *ol* ‘тот’ шилтеме ат атоочтору аркылуу туюндурулган, кийин нөлдүк же формалдуу түрдө *dur* связкасы аркылуу берилген өзгөчө тиби кеңири таралгандыгын Д.А.Монгуш белгилейт. Мисалы: *ol dir* ‘есть тот’, *kiši dir* ‘есть человек’.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Д.А.Монгуш. Об аналитической форме предикации в тувинском языке. «Уч.зап. Тувинского НИИЯЛИ», XIII, Кызыл, 1968, 242-248-бб.

С.Кудайбергенов кыргыз тилинде учур чактын жана айкын келер чактын үчүнчү жагынын жекелик түрү үчүн «тур» деген этиштин атоочтук формасы «турурдан» кыскарган *t* колдонуларын баяндайт. Кээ бир түрк тилдеринде бул архетип –*дур*, –*ды* болуп толугураак формада сакталса, кээ бирөөндө таптакыр жоюлуп кеткен. Мисалы, казакча *ал-а-ды*, *бер-е-ди*, кыргызча *ал-а-т*, *тер-е-т*, кавказ түркмөн тилинде *бар-а-дур*, турцияча *уазмакта-дир* –он пишет (постоянно, длительное время), *түрк-тур* – ал түрк, башкырча, татарча *киле*, *ала*.¹⁸⁵

С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги келер чак, кээ бир түрк тилдеринде учур-келер чактын «барамын» сыяктуу азыркы формасы тарыхый жагынан татаал формалардын кыскарган түрү болуп эсептелет дейт: *бара* (*турур//турар*) *ман*; *бара* (*турур//турар*)*сың*; *барат//барады* (<*барадыр*<*барадур*<*бара турур*).

Окумуштуу бул процесстин калдыгы азыркы уйгур жана алтай тилдеринде сакталгандыгын белгилейт. Мисалы: уйгурча *барадурман*, *барадурчан*, *барадур* (Н.А.Баскаков,93); алтай тилинде бул «тур» деген этиштин атоочтук формасы (турур)дан «*t*» элементи гана сакталган: *бар-а-д-ым*, *бар-а-д-ың*, *бар-а-т* ж.б.

Кыргыз тилинде да «*t*» үчүнчү жакта гана сакталган.

Мисалдар: 1. Китеп сакталуучу корпус 18 кабаттан *тур-а-т*. 2. Мал жайлоого *чыг-а-т*. 3. Ким согушуп *жүр-ө-т*, ким госпиталда *жат-а-т*, баарын билем (Ч.А.). 4. Кыйынчылык кезде жакшы ыр күйүттү бөксөртөт, кайрат *бер-е-т*, күч *кош-о-т* (Ч.А.).

¹⁸⁵ С.Кудайбергенов. Аталган китепте, 80-б.

«Азыркы кыргыз адабий тилинде» III жак кыргыз тилинде айкын келер чак менен учур чакта гана атайын жак мүчөгө (-*m*) ээ деп айтылат. Мисалы: *ал келе-т, ал иштеп жата-т*.¹⁸⁶

Туруп өз алдынча баяндооч катары да келет. Мисалы: Бу эки *müğäl* болсо бәклик туруп ‘Если эти две вещи будут налицо, то будет существовать княжество’ (КБ, 78a/11).

Азыркы түрк тилдеринде связкасы бар атоочтон турган айкалыштар:»...фактически представляют собой аналитические глагольные причастия от основ, состоящих в данном случае из имени и вспомогательного глагола *tur-* ‘являться, представлять собой, стоять, жить’ и пр., т.е. от основ: *Bara tur* ‘идти, являться идущим’; *kičkinä tur* ‘являться маленьким’; *ürküčän tur* ‘являться пугливым’ (1975, 67).

Ошентип, баяндоочтун ар бир формасы, ал этиштик формадан же связкадан (формалдуу туюндурулган же *tur* (<*turur*), же азыркы жана байыркы түрк тилдеринин *ärur*¹⁸⁷ связкасынан келип чыккан нөлдүк формабы) турабы, ага карабастан, түбү этиштин атоочтук (причастие) функционалдык формасынан келип чыккан. Бул ыңгай жана чак категориясына ээ этиштин атоочтуктан турган функционалдык формасы динамикалык универсалдык белгини бүткөн бир түргө келтирүү үчүн кызмат калат, ээде камтылган конкреттүү түшүнүк баяндоочто жалпыланат (Н.А.Баскаков.1975, 68).

Н.А.Баскаков: «Имя со связкой, как спрягаемое имя, генетически восходит своего рода словообразовательной

¹⁸⁶ Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек, 2009, 442-б.

¹⁸⁷ Н.А.Баскаков этиштин байланыштыруучу *tur* сөзү, мүмкүн, этиштин түр формасындагы *alady* (<*ala turgur*) «он берет», «он возьмет», же *alaty* (<*alur turgur*) «он взял» ж.б. тибиндеги формаларынан улам келип чыккан болуу керек деп болжолдойт. Н.А.Баскаков, 1975, 69-б.

форме составного глагола, а последний, как известно, имеет все грамматические категории, характерные для динамического признака, а именно, категории наклонения, времени, вида и залога, т.е. те категории, которые имеют и атрибутивные формы обычного глагола, т.е. причастия, выступающие в качестве сказуемого» – дейт (1975, 86).

Көпчүлүк түрк тилдеринде бардык связкалуу атоочтордун айкалыштары кадыресе этиштердей эле жакталыш парадигмасына ээ, болгондо да атооч жана жардамчы этиштен турган жакталуучу аналитикалык негиздин тутуму чак формаларынын тигил же бул парадигмаларына көз каранды.

Маселен, учур чакка *-ar/-er; /-yr/-ir; -ur/-ür* формасындагы атоочтуктан жана *tur* ‘являться, представлять собой, стоять, жить’ ж.б келип чыккан связка мүнөздүү болот, демек, аналитикалык жакталуучу негиз: *balyqcy tur* - ‘являться рыбаком, представлять собой рыбака’ болот.

Өткөн чак үчүн *-dy/-di* формасы тарыхый жактан *-är/er -/ir; ä-/e-/i* - ‘быть’ этишинен *dyq /-dik* атоочтугуна (причастие) өткөн, натыйжада, аналитикалык жакталуучу негиз: *balyqçy är* – ‘быть рыбаком’ болот.

Ал эми келер чак үчүн *-är/-er; -yr/-ir; -ur/ -ür* атоочтугунан жана *bol-/bul-/ol* ‘стать, становиться, быть’ этишинен келип чыккан, жакталуучу негиз: *balyqçy bol* - ‘стать, становиться, быть рыбаком’ болот (Н.А.Баскаков.1975,69).

Н.А.Баскаковдун пикири боюнча, түрк тилдериндеги сүйлөм-пикирдеги связка формалдуу элемент, ал (формалдуу элемент) тиешелүү болгон сөз баяндооч-предикаттын милдеттүү атрибуту болуп калды.

Ошентип, этиштин бардык категорияларына (ыңгай, чак, мамиле, түр) ээ болуу менен генетикалык жактан атоочтуктан келип чыккан, динамикалык белгинин абстрактуу көрсөткүчү болгон связка башкалардан өзгөчөлөнгөн формант болуп эсептелет.

Н.А.Баскаков: «Этот формант указывает на функцию данного имени, выступающего а предложении в качестве сказуемого. Но не совпадает с показателем лица, который представляет собой особую грамматическую категорию словоизменения, выражающую предикативную связь подлежащего и сказуемого и служащую тем субстантивным элементом, который в 3-лице, как правило, в современных языках выпадает, но сохраняется в 1- и 2- лице единственного и множественного числа», – дейт (1975,87).

Предикаттуулук

Сүйлөмдүн баяндоочунун структурасы тарыхый жактан, жогоруда белгилегендей, эки элементтен турган: 1) абстрактуу субстантивдик элементтен, 2) связка менен байланышкан бардык атоочтук айкалыштардан.

Абстрактуу субстантивдик элемент азыркы учурда айрым гана конструкцияларда жана чак жана модалдуулук категорияларын камтыган атоочтук аныктамаларда («причастное определение» – Н.А.Баскаков) кездешет. Азыркы этиштин жак мүчөлөрү тарыхый жактан мына ушул конструкциялардан жана атоочтуктардан келип чыккан.

Бардык этиштердин функционалдык формаларынын ичинен («масдарлар», атоочтук, чакчыл этиш) атоочтук гана чак жана модалдуулук категорияларын алып жүрөт. Н.А.Баскаков аталган категорияларды атоочтук

(причастие) жалаң гана баяндоочтун функциясында алып жүрбөстөн, башка сүйлөм мүчөлөрү (бышыктооч, толуктооч, аныктооч) катары келгенде да, ошондой эле субстантивдешип, ээ жана баяндооч катарында функция аткарганда да сактарын белгилейт. Ушундан улам этиштик белгилер («глагольность» – Н.А. Баскаков) т.а. этиштик касиеттер – чак жана модалдуулук категориялары жалаң эле баяндоочтун белгиси эмес, ал атоочтук аркылуу туюндурулган башка сүйлөм мүчөлөрүнө да тиешелүү белги дейт окумуштуу (1975,94).

Албетте, чак жана модалдуулук баяндоочко мүнөздүү белги, бирок ал баяндоочту мүнөздөөчү бирден бир белги эмес. Н.А. Баскаковдун пикири боюнча баяндоочту мүнөздөөчү белги – жак категориясы. Ал: «Только категория лица является единственной характерной для сказуемого категорией, а, следовательно, все неличные формы глагола, если они не сочетаются с показателями категории лица не могут выступать в качестве сказуемого как неподчиненных, так и подчиненных предложений»,– дейт.¹⁸⁸

Н.А. Баскаков чак, ыңгай, мамиле, түр (вид) – этишти сөз түркүмү катары мүнөздөйт, анын ичинен динамикалык белгисин билдирет дейт. Булардын ичинен мамиле жана түр категорияларына – этиштин бардык функционалдык формалары («масдарлар», атоочтук, чакчыл этиш) ээ, чак жана модалдуулук категориясын жалаң гана атоочтук алып жүрөт (1975, 94).

Бардык этиштин жак формалары тарыхый жактан атоочтуктан келип чыккандыктан, айрым түркологдор баяндоочтун категориясы – предикатуулук менен этиштин категориясы болуп эсептелген этиштик белгилерди («глагольность» – Н.А.Баскаков) аралаштырып, кошуп келишет.

¹⁸⁸ Н.А.Баскаков.1975, 94 б.

Н.А.Баскаков сүйлөмдө модальдуулук жана чак категориясынан башка жак мүчөсү да предикаттуулукту мүнөздөөчү белги деп эсептейт. Ал «...все предложения, представляя собой форму реализации речевой деятельности человека, как воплощения акта предикации – обобщения конкретного понятия абстрактным понятием с обобщающим признаком, динамическим по своему значению, всегда соотнесены во времени с данным моментом речи говорящего, то каждое предложение характеризуется, кроме обязательного и основного для предложения согласования в лице подлежащего и сказуемого, наличием таких обязательных категорий как категория модальности и категория времени, т.е. тех категорий, которые выражают отношение говорящего к действительности в данный момент речи», – дейт (1975,94).

Окумуштуу сүйлөмдүн негизги критерийи катары анын морфологиялык жактан оформлениеси – жак категориясы эсептелет, ошондуктан мындай аныктама атама сүйлөмдөрдү, жаксыз жана белгисиз жаксыз сүйлөмдөрдү кайрадан карап чыгууну талап кылат деген ойду айтат.

Н.А.Баскаков *Ночь. Городская площадь. Шесть часов вечера*, ошондой эле *Пожар! Караул!* деген экспрессивдүү айтымдар (высказывания), окуу программасына ылайык методикалык колдонмолордо кездешкен *Простое предложение. Склонение имен существительных* ж.б., гезит, журналдар, китептин аттары – «*Программа по русскому языку*», «*Комсомольская правда*» ж.б. сүйлөм болобу деген суроо коет. Окумуштуу эмне үчүн *Ночь. Городская площадь. Шесть часов вечера* – сүйлөм катары эсептелет да, ал эми *Простое предложение. Склонение имен существительных*, ошондой

эле «Программа по русскому языку» – сөз айкашы дейт да, ага төмөнкүчө жооп берет. Айрым сөздөр же сөз айкаштары жак мүчөлөрүнө ээ эмес, «...хотя, выступающая иногда в функции предложений, и имеют общую с предложениями характерную для них интонацию законченности и утверждения, которая однако не является грамматическим средством выражения предикации».¹⁸⁹

Н.А.Баскаков: «Если же предложение является конструкцией, в которой имеется личная глагольная форма, то такие предложения, как: *Темнеет. Подуло ветром. Морозит. Вчера морозило. Прекратите разговоры! Прошу выйти!* жана ошондой эле «*Что посеешь, то и пожнешь*» не могут рассматриваться как безличные или неопределенно-личные предложения, так как лицо в сказуемых этих предложений ярко выражено», – дейт. Ал бул мисалдарды жак жана чактары боюнча талдап чыгат. Демек, мындай сүйлөмдөр жаксыз же белгисиз жаксыз сүйлөмдөргө жатпайт, анткени ээнин жагы баяндоочто формалдуу түрдө берилген, «повторение же субъекта по закону экономии грамматических средств, функциональная значимость которых логически ослабла, представляется излишним» (1976, 96).

Азыркы кыргыз адабий тилинде этишке мүнөздүү жана аны башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап туруучу төмөнкүдөй грамматикалык формалар бар экендиги айтылат: мамиле категориясы, ыңгай категориясы, чак категориясы жана жак категориясы. Ал эми этиштер грамматикалык категориялардын кайсынысы көбүрөөк мүнөздүү экендигине, өзгөрүш өзгөчөлүгүнө, синтаксистик функциясына ж.б. карай төмөнкүдөй (формаларга) бөлүнөт: этиштин жакталуучу формалары, кыймыл

¹⁸⁹ Н.А.Баскаков. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. Изд-во «Наука», М., 1975, 96-б.

атоочтор, атоочтуктар, чакчылдар. Этиштин жакталуучу формаларында ыңгай (окудум, оку, окуйун, окумак), мамиле (жазыш, жуун, жазылган, жаздыр), чак (барам, барган, иштеп жүрөт), жак жана сан категориялары мүнөздүү (жазам, жазасын, жазасыңар, жазат).¹⁹⁰

Кыргыз адабий тилинде: «Сөз айкашынан айырмаланып, сүйлөм предикативдүүлүк категориясына ээ», – деп айтылат. (2009,530). Предикаттык байланыш, негизинен, ээ менен баяндоочтун ортосунда түзүлөт. Предикаттуулук сүйлөмдүн уюшулушунда негизги ролду ойнойт жана анын милдети сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон катышын көрсөтүү, чындык жөнүндө кабар берүү болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн негизи болгон предикаттуулук грамматикалык жактан модалдуулук категориясы жана жак, чак категориялары аркылуу уюшулат. Мисалы: Мал жайытта *жатат* (Н.Б.) *Албетте*, жакында жыйын өткөрөлү деген жакшы сөз (К.Ж.). Быйыл биз планды, *сөзсүз*, ашыра аткарабыз (2009, 530).

А.Жапаров «Синтаксический строй кыргызского языка» деген эмгегинде кайсы тилде болбосун сүйлөмдүн грамматикалык структурасы, бир жагынан, анын курулуш материалдарынын сапатына, т.а. сүйлөм мүчөлөрү катары келген сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык структурасына, экинчи жагынан, – бул составдык бөлүктөрдүн айкалышуу жолдору менен шартталган дейт.

Ал кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин баш мүчөлөрүнүн структурасы да дал ушундай шарттарга байланышкандыгын айтат. Баш мүчөлөр өзүлөрүнө тиешелүү формаларга жараша бири-бири менен белгилүү бир синтаксистик мамилелерде болот,

¹⁹⁰ Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек, 2009,378-379-бб.

бул алардын функциясын аныктайт жана ошону менен аларды башка сүйлөм мүчөсүнөн айырмалайт.

Эгерде ээ атооч жөндөмө формасында туруп, бул анын грамматикалык жактан көз карандысыз абалын шарттап турса, ал эми «...сказуемое, как зависимый от подлежащего член, обладает различными формами сказуемости: аффиксами лица, частицами **–бы, –дыр**, аффиксами времени, постпозитивным положением относительно подлежащего и т.д., которые связаны с грамматической структурой частей речи, функционирующих в качестве сказуемого. Благодаря этим формам сказуемые вступают с подлежащим в предикативные синтаксические отношения.»¹⁹¹

Албетте, түрк тилдеринде предикаттуулук тууралуу айрым илимий иштер корголуп, бул тууралуу илимий монографиялар жарык көрүүдө. Ошондой болсо да аталган маселе, т.а. предикаттуулук маселеси түрк тилдеринде, ошондой эле кыргыз тилинде изилденүүгө муктаж проблемалардан. Бул өзүнчө сөз козгой турган маселе.

Н.А.Баскаковдун сүйлөмдө жак мүчөсүнүн болушу – сүйлөмдүн негизги белгиси деген жобосу, албетте, баяндоочтору этиштен болгон сүйлөмдөргө мүнөздүү көрүнүш. Биз азыр карап жаткан маселелер негизинен этиштик баяндоочторго байланышып жаткандыктан, көңүлдү ушул жагына бурууну туура көрдүк.

XI-XII кылымдарда түрк жазма эстеликтеринде этиш сөз түркүмүнүн ичинен эң өнүккөн мүчө катары белгилүү болгон. Түрк тилдеринде этиш абдан өнүккөн функционалдык формалардын системасына, мамиле, ыңгай, чак, жак/санга (числа) ээ. Х.Г.Нигматов: «Функциональные формы характеризуют глагольную словоформу», – дейт.

¹⁹¹ Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. I, Бишкек, 1992, 19-б.

Функционалдык формалар – бул бир сөздүн формалары, б.а. этиштик негизге улануучу көрсөткүчтөр.

Х.Г.Нигматов этиштин функционалдык формалары шарттуу түрдө предикаттык жана предикаттык эмес деп бөлүнгөн группалардан турарын, түрк тилдеринде диахрондук планда предикаттык жана предикаттык эмес формалар бири-биринен айырмаланбай тургандыгын, алар синхрондук-функционалдык жактан гана бири-биринен айырмаланарын белгилейт.

Х.Г.Нигматов: «Для предикативных форм характерно выражение абсолютного времени, отношение действия к действительности и к участникам речевого акта; непредикативные формы глагола – нейтральны по отношению к выражению этих значений и отношений», – дейт.¹⁹²

Чак, ыңгай (модалдуулук) жана жак/сан (числа) негизинен этиштин морфологиялык категориялары катары эмес, баяндоочтук категория катары эсептелинет, бул категориялардын маанилери баяндооч болуп келген сөз формаларында камтылат дейт Х.Г.Нигматов.

Баяндоочтуук (сказуемость) морфологиялык жана синтаксистик категориялык формаларынын диалектилик биримдиги жана өзгөчөлүгү анын морфологиялык формаларынан көрүнөт жана предикаттык категориялардын маанилери аркылуу берилет. Предикаттык формалар этиш-баяндоочтун ээ менен болгон байланышын камсыз кылса, ал эми предикаттык эмес формалар этишти сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланыштырат жана баш мүчөнүн бири – баяндоочко көз каранды болот (1989,105) .

¹⁹² Х.Г.Нигматов. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. Ташкент, Изд-во «Фан», 1989, 80-б.

Этиштин предикаттык формалары *жак/сан* жана *чак/ыңгай* дын өз ара карым-катышынан түзүлөт. Түрк тилдеринде ат атоочтор *жак/сан* категорияларына ээ. Х.Г.Нигматов бул тууралуу мындай дейт: «Категорией лица/числа в тюркских языках обладают личные местоимения, аффиксы принадлежности и сказуемые формы, семантико-функциональная сущность которой и ее языковое значение выявляются при изучении всех средств выражения лица/числа как единой категории» (1989, 80).

Жак/сан категориялары – баяндоочтук эн маанилүү категориялар, ал аракеттин кеп актысынын катышуучуларына болгон мамилесин билдирет. *Жак/сан* категориялары – предикаттуулуктун негизи катары саналат.

Жак/сан көрсөткүчтөрү (1-группанын, т.а.: 1-ж., жек. түр: *-мен, ма*, көпт. түр: *-миз, -муз*; 2-ж., жек. түр: *-сән, сә*, көпт. түр: *(-сиз)*; 3-ж., жек. түр: *∅*; ул, көпт. түр: *-∅; -лар*) – тарыхый жагынан жактама ат атоочтор, алар атоочторго да, этиштерге да кошула алат. Этиштин тутумунда алар жакты жана санды (а), ал эми атоочтордун составында чакты жана ыңгайды (учур-келер чактын жай ыңгайы) (б) көрсөтүшөт; а) сөзлӱсӱмӱн [К-3407] – «если я буду говорить»; билирмӱ [К-3897] – «я знаю»; б) кӱзү мсӱ кулакымса кӱргин эшит [К-5724] – «ты мои глаза и уши, смотри и слушай» (1989, 105).

Ал эми 2-жактагы *жак* жана *сан* көрсөткүчтөрүнө таандык аффикстер (1-ж., жек. түр: *-м*, көпт. түр: *-миз*; 2-ж., жек. түр: *-ң*, көпт. түр: *-ңыз*; 3-ж., жек. түр: *-∅; -лар*) кирет. Х.Г.Нигматов: «При спряжении словоформ с помощью аффиксов II группы форма третьего лица, как правило, имеет нулевую морфему, очень редко в этой позиции выступает – ул», – дейт (1989, 106).

С.Кудайбергенов «Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы» деген эмгегинде баяндоочтук милдет аткаруучу атооч менен этиштин жак жана сан боюнча өзгөрүшү тууралуу кеңири сөз кылат. Кандай гана кыймыл-аракет болбосун алар грамматикалык жак – логикалык субъект тарабынан иштелет. Сөз өзгөртүүчү системасына кирүүчү жак категориясы сүйлөмдөгү сөздөрдүн – ээ менен баяндоочтун синтаксистик байланышын билдирүү үчүн, башкача айтканда, предикаттык мамилени көрсөтүү үчүн кызмат кылат.

С.Кудайбергенов: «...жак менен сан формасы экөө бири-бири менен тыгыз байланышта болот да, баяндооч болуучу сөздүн алар боюнча (жак жана сан менен) өзгөрүшү жакталыштын негизи, маңызы болуп эсептелет», – дейт.¹⁹³

Окумуштуу атооч менен этиштин жакталышы баяндооч болуучу сөзгө жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу болорун, кыргыз тилинде жекелик жана көптүк формасы боюнча ар түрдүү болгон үч жак бар экендигин белгилөө менен, биринчи эки жак менен үчүнчү жактын бири-биринен айырмасына токтолот. Биринчи жана экинчи жактын эки түрүнүн тең өзүнө тиешелүү жак мүчөсү бар. Ал эми үчүнчү жактын өзүнө тиешелүү жак мүчөсү жок.

Кыргыз адабий тилинде үчүнчү жак азыркы учур чакта жана айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ болот. Калган бардык учурда үчүнчү жак – жак мүчөсүз колдонулат.

Ошентип, негизинен сүйлөмдө грамматикалык оформлениге биринчи эки жак гана ээ болот. Эмгекте биринчи эки жак менен үчүнчү жак бири-биринен грам-

¹⁹³ С.Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Кыргызокуупедмамбас, Ф., 1957,31-б.

матикалык жак мүчөлөрүнүн чыгышы боюнча да кескин айырмалана тургандыгы белгиленет. С.Кудайбергенов алардын ортосунда үчүнчү дагы бир айырма бар дейт. Эгерде биринчи эки жактын жак мүчөсү, биринчиден, алардын жагын, экинчиден, жекелик жана көптүк формасын көрсөтсө, ал эми азыркы учур чак менен айкын келер чактагы үчүнчү жактын жак мүчөсү аркылуу жак гана көрсөтүлөт.

Ошентип, окумуштуу биринчи эки жактын бир эле грамматикалык формасында (жак мүчөсүндө) эки түрдүү грамматикалык маани – жак, сан болсо, үчүнчү жакта бирөө гана – жак болот деген жыйынтык чыгарат (1957,31).

Предикаттуулуктун негизин жак/сан категориялары менен кошо эле чак жана ыңгай категориялары түзөт. Чак категориясы тууралуу Б.Орузбаева өзүнүн «Формы прошедшего времени в киргизском языке» деген эмгегинде сөз кылат. Окумуштуу өткөн чактын формаларында башка тектеш түрк тилдерине тиешелүү жана жалаң гана кыргыз тилине мүнөздүү кубулуштар бар экендигин маалымдайт. Ал: «Времена глагола характеризует действия или состояния предмета по отношению к моменту речи или отношению одного действия к другому (последующему или предыдущему)», – дейт.¹⁹⁴

Б.Орузбаева этиштин башка грамматикалык көрсөткүчтөрүнүн арасында чак аффикстери өзүнүн белгилүү бир ордуна ээ экендигин белгилейт. Ал жак мүчөлөрүнүн алдында, т.а. төмөнкүдөй схемада жайгашат: «...основа + аффикс залога + аффикс отрицания «ба» + аффикс времени + личные окончания (например: кел+иш+кен+биз – мы заходили друг к другу) (1955,5).

¹⁹⁴ Б.Орузбаева. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Ф., 1955,5-б.

Жогоруда аталган категориялардын бири-бири менен эң тыгыз байланышы жана биримдиги бул формалардын ортосундагы системалык байланышты толук изилдөөдө кыйынчылыкты жаратат. Чактык мааниге аны менен катышы бар башка кубулуштардын маанилери кошулат. Анткени аракеттин чагы, аткарылуу ыкмасы, мүнөзү, чындыкка карата катышы өз ара ажырагыс биримдикте ишке ашат: бир категориянын маанисине (мисалы, чак) башка категориялардын маанилери (мисалы, ыңгай жана түр) жыйылат.

Чак категориясы менен модалдуулук категориясынын байланышы өтө тыгыз, ошондуктан Х.Г.Нигматов белгилегендей, «...ряд явлений в функционировании временных форм объясним только с точки зрения места этих форм в системе средств выражение модальности».¹⁹⁵ Бул чак категориясынын модалдуулукту туюндуруунун бир каражаты катары эсептелген ыңгай категориясы менен диалектилик биримдикте экендигине байланыштуу.

Баяндоочтун жак аффикстери «Диванда» жана азыркы кыргыз тилинде

Н.З.Гаджиева баяндоочтук аффикстердин пайда болушу, теги жактама ат атоочтордон келип чыккандыгын белгилеп, азыркы түрк тилдеринде да жактама ат атоочтордун баяндоочтук аффикс катары колдонулган учурларын мисалга келтирет: Сал.: азерб. *Сэн мəним гардашымсан*. ‘Ты мой брат’ (Аз. Дагст, II, 44); кырг. *Биз пионербиз* ‘Мы пионеры’ (Кырг. Юд, 50); кум. *Мен кьонакьман* ‘Я гость’ (Я кьонакьлар, 140); шор. *Пис кичиг оганар эбес* – пис ‘(мы) не маленькие дети мы’ (Дыр. Шор, 254). Окумуштуу кыргыз тилиндеги *Биз пионербиз*

¹⁹⁵ Х.Г.Нигматов. Аталган эмгекте, 108-б.

деген сүйлөмдөгү – *биз* формасы ат атоочтук баяндоочтун аффикси катары колдонулганы деп эсептейт (1973, 159).

Этиштин жак форманттарынын жак мүчөлөр менен байланышын А.Н.Кононов да белгилейт: «Личные аффиксы восходят к личным местоимениям».¹⁹⁶

С.Кудайбергенов «Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы» деген эмгегинде (1957) кыргыз тилиндеги сүйлөмдө баяндооч негизги ролду ойнорун белгилейт. Анткени жак мүчөлөр предикатуулукту гана билдирбестен, ошону менен бирге, аракеттенүүчү жакты – сүйлөмдүн ээсин да көрсөтөт. Окумуштуу ээ менен баяндооч сүйлөмдүн негизги элементи, ал эми жак мүчө «баяндоочтун фундаменти»¹⁹⁷ болуп эсептелет дейт.

С.Кудайбергенов эмгегинде жак мүчөлөрдүн келип чыгыш маселесине токтолот. Жак мүчөлөрдүн толук формасы ат атоочтордон чыккан дейт. Окумуштуу байыркы түрк тилинде азыркыдай мүчөлөр болбогондугун, алардын ордуна беттеме ат атоочтор колдонулуп, ат атоочтор тийиштүү сөздүн алдына, артына да коюлгандыгын белгилейт. Кийин баяндоочтун артынан келүүчү беттеме ат атооч өзүнөн мурдагы айтылган сөздүн үндүүсүн ээрчип, акырындык менен баштапкы өз алдынчалыгын жоготуп, мүчөгө айланган (1957,32).

Биринчи эки жактын жекелик жана көптүк түрүнүн мүчөлөрү генетикалык жагынан негизинен беттеме (жактама – Г.Ж.) ат атоочтор менен байланышса, үчүнчү жактын мүчөсү этиш менен байланышат.

С.Кудайбергенов кыргыз жана кээ бир түрк тилдеринде биринчи жана экинчи жактын жекелик жана

¹⁹⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного литературного турецкого языка. М., 1956, 222-б.

¹⁹⁷ В.В.Виноградов. Русский язык (Грамматическое учение о слове).1947,452-б.

көптүк жагынын жак мүчөлөрү өзүнүн баштагы атоочтук формасынан анчалык алыстабагандыгын айтат. Азыркы кыргыз тилинде биринчи жана экинчи жактын эки түрүнө тең өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар.

Ал эми үчүнчү жактын атайын дайыма колдонулуучу жак мүчөсү жок. Байыркы убактагы «тур» деген этиштин атоочтук формасы «турур» дан кыскарып отуруп, «-т» формасына айланган түрү гана учур чак менен айкын келер чакта үчүнчү жактын жекелик жана көптүк түрүндө жак мүчө катары колдонулат (1957,34).

Окумуштуу айкын өткөн чактын жана шарттуу ыңгайдын биринчи жагынын көптүк мүчөсү этиштик атоочту же болбосо атоочтукту уюштуруучу мүчө менен байланышарын, бул эки мүчөнү эске албаганда, түрк тилдериндеги жак мүчөлөр негизинен ат атоочтордон түзүлөрүн баяндайт.

Окумуштуу үчүнчү жактын жак мүчөсүн эсепке албаганда, канча жактама ат атооч болсо, ошончо жак мүчөлөрү бар экендигин, үчүнчү жактын жак мүчөсү бардык учурда эле боло бербестигин, ал азыркы учур чак менен айкын келер чак формасындагы этиш баяндоочтук милдет аткарган учурда гана колдонуларын белгилейт.

Мындай ат атоочтун баяндоочтун аффикси катары колдонушу кыргыз тилинде көп учурайт.

Мисалдар:

1. Биз *студентпиз*. 2. Сен *окуучусуң*. 3. Мен *мугалыммин*. 4. Алар менен Енисейдин башынан Тянь-Шанга кыргыздар биз да *келгенбиз* (Ч.А.). 5. Бала сезимтал келерин биз көп учурда эске албайт *эмеспизби* (Ч.А.).

Тува тилинде жактама ат атоочтор баяндоочту бүткөн түргө келтирүүчү оформитель катары колдонулат, бирок морфологиялык жактан аффикстердин разрядына өтө

элек. Алар өзүнүн стабилдүү тыбыштык составын сактап калышкан жана алар эч кандай тыбыштык варианттарга ээ эмес. Мисалы, Мен студент мен ‘Я студент’; Бис өөреникчи бис ‘Мы ученики’ (Сал: этиштик жакталыш: Мен ноомчаан мен ‘Я читал’).¹⁹⁸

Н.З.Гаджиева 3-жакта да жактама ат атоочтордун баяндоочтун аффикси катары колдонулуу тенденциясы орун алгандыгын, бул байыркы түрк тилдеринде жана азыркы айрым түрк тилдеринде кезигерин маалымдайт. Мисалы, башкыр тилинде жактама ат атооч 3-жакта *ул* ‘он’ түрүндө атоочтук сүйлөмдөрдө кездешет: *Хэсэн языусы ул* ‘Хасан-писатель’ (досл. ‘Хасан писатель он’).

Мурда айтылгандай, бул учурда *ул* аффикс катары эмес, өз алдынча сөз¹⁹⁹ катары кабылданат. *Ул* сөзүндө тыбыштык составдын стабилдүүлүгү сакталат, б.а. сингарманизмге баш ийбейт (1973, 160).

Н.З.Гаджиева ушундай эле көрүнүш татар тилинде да байкаларын (мис. *Дәресен эйткәндә, халык зур ул, көчле ул, Дәртле ул, моңлы ул, эдип ул, шагырь ул* ‘Говоря правду, народ, велик, силен, бодр, певуч, ученый, поэт’) (Зак., 30), ал эми *ол* ат атоочу 3-жакта көпчүлүк учурда эмфаза²⁰⁰ учурунда сакталарын айтып мисал келтирет (мис. *Кандый аайлу маатыр ол - көрүп, шиннеп келдер!* ‘Что это за богатырь – съездите и посмотрите, разузнайте’) (Алтын-бизе, 40); тат. *Яңалиф шэртэ революция ул* ‘Новый алфавит - революция на Востоке’) белгилейт (1973, 160).

¹⁹⁸ Ф.Т.Искаков., А.Г.Пальмбах. 1961, 222-б.

¹⁹⁹ Н.А.Баскаковдо ал «субстантивдик элемент» деп берилет. Караңыз: Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., «Наука», 1975, 79-80-бб.

²⁰⁰ **ЭМФАЗА** (грек. *emphasis* ‘выразительность’) – эмоционально-экспрессивное выделение какого-либо значимого элемента высказывания. Основными средствами такого выделения являются интонация (ударение), различные повторы, порядок слов, обращение, междометия и мн. др. Кара: В.Д.Стариченок. Больш.лингв.сл., 2008, 710-б.

3-жактагы ат атооч баяндоочтун аффикси катары тува тилинде да кездешет: *Ол өөреникчи* ол ‘Он ученик’ (ол ажилдап тур ол ‘Он работает’); *Мал хавуда чор ол* (Исх.П.,223) ‘Скот пасется на пастбище’ (1973, 160).

3.Гаджиева жактама ат атоочтор баяндоочтун аффикси (субстантивдик элемент катары – Г.Ж.) катары бардык түрк эстеликтеринде кездешерин белгилейт.

Махмуд Кашкаринин «Диванында» да мындай мисалдар көп.

Мисалдар:

1.Ол мэниң – оғлым *ol* ‘Он есть мой сын’ (СМ,ДЛТ, I, 73/41);

2.Ол эвга багмыш *ol* ‘Он пошел домой’ (СМ,ДЛТ, I, 73/41);

3.Ол эвга вагаған *ol* ‘Идущий домой’ (СМ, ДЛТ, I, 69);

4.Ол тарығ тарімған *ol* ‘Сеющий зерно’ (СМ, ДЛТ, II, 370);

5.Ол вуғдай арітған *ol* ‘Очищающий зерно’ (СМ, ДЛТ, II, 370);

6.Ол эр кулін ураған *ol* ‘Человек избивающий своего раба’ (СМ, ДЛТ, I, 69).

Азыркы кыргыз тилинде *ol* формасы 3-жактын аффикси катары сакталган эмес.

Жактама ат атоочтордун ырааттуулук менен мындай предикаттык ролдо колдонулушу, түрк кебинин аглютинативдик түзүлүш закону боюнча багыныңкы абалы алардын андан аркы өнүгүшүнө алып келди, т.а. бара-бара фонетикалык варианттуулугу ал кошулган сөздүн составындагы үндүүлөргө көз каранды болгон аффикстерге айланды. Мисалдар: гаг. *Сән күчүксүн, не йапажан орда?* (Буд. Жактан, 113) ‘Ты маленький, что там будешь делать?’; ног. *Боляк - болмаяк соьзлерге*

аз тынчъламага керексинъ (Кенч. Йол, 19) ‘Ты должен мало прислушиваться к пустяковым словам’ ж.б. (Н.З.Гаджиева, 1973, 160).

Түрк тилдериндеги мындай көрүнүш кыргыз тилине да мүнөздүү, б.а. баяндоочтон кийин келген жактама ат атоочтор өзүнөн мурун келген сөздүн үндүүсүн ээрчип, бара-бара баштапкы өз алдынчалыгын жоготуп, жак мүчөгө айланган.

Мисалдар:

1. Мен редакцияда *болдум* (Ч.А.). 2. Экөөбүз жоолукпай коймок *эмеспиз* (Ч.А.). 3. Мен окууга *барамын*. 4. Мен үйдөн *келдим*. 5. Сен айылга *барасың*.

Ошондой эле 2-жактын көптүк түрүндөгү баяндоочтун аффикси андан аркы өнүгүүгө ээ болду, ал түрк тилинде *-сыңыз// -сыгыз* формаларында (*-ыз* – көптүктүн көрсөткүчү) турат. Мисалы, гаг. Ииликчи адамсың сән Иванчу, ииликчи сенин гелинин дә, хализ адамсыңыз (Буджактан, 112) ‘Хороший ты человек, Иванчу, и хорошая твоя невеста. Вы настоящие люди’ (Н.З.Гаджиева, 1973, 160).

Түрк тилинде: 1. *Sız memur sunuz?* 2. *Kirada mı oturuyorsunuz? Ne kadar istiyorsunuz?*

2-жактын *-ыңыз* аффикси XI кылымдагы жазма эстеликтерде Махмуд Кашкаринин маалыматы боюнча огуз жана кыпчак тилинде гана кезигет (ДЛТ, II, 51/38).

Карачай-балкар тилинде жактама ат атоочтордун жекелик сандагы 1-жана 2-жактары фонетикалык жактан трансформацияланып, баяндоочтук аффикстер катары колдонулат *-ма(-ме, -са/-се*: Мен учителме (Дм. Строй, 379) ‘Я учитель’ (Н.З.Гаджиева, 1973, 60).

Н.З.Гаджиева атоочтук баяндоочтун *-ым, -им, -ум, -үм; -ам, -эм* варианттарындагы 1-жактын аффиксте-

ринин моделдерин өзгөчө группага бөлүү керек деп эсептейт. Мындай аффикстердин типтери өзүнүн кууш вариантында таандык аффикстер менен дал келишет. Кандай болгон күндө да бул типтеги баяндоочтук аффикс бир парадигманын чегинде баяндоочтук жана таандык аффикстердин контаминациясын²⁰¹ көрсөтөт. Сал. Мэн колхозчуям ‘Я колхозник’ (Сэн колхозчусан эмес) (1973,161).

1-жана 2-категориядагы аффикстердин жалпылыгы, алардын жактама ат атоочтор менен байланышы түркологиялык адабияттарда белгиленип келет.²⁰²

Чуваш тилинде 1-жана 2-жакта көптүк сандагы баяндоочтук форма таандык форма менен дал келишет. Бул форма контекстте гана билинет. Мисалы: *Биһиги оғолорбут кәллиләр* ‘Наши дети пришли’ (принадл.) и *Биһиги кыра оғолорбут* ‘Мы маленькие дети’ (скажем.) (1973,161).

Кыргыз тилинде да баяндоочтук форма 1-жана 2-жактагы таандык форма менен дал келишет.

Мисалдар:

1. Менин чиркөөм – мен өзүм (Ч.А.). 2. Жакшылыктын насааты менен жашоо – менин өмүр максатым (Ч.А.). 3. Бу менин кудай алдында айткан ак сөзүм (Ч.А.).

Бир катар түрк тилдеринде атоочтук сүйлөмдөрдүн жак мүчөлөрү жок. Мисалы, алт. Мен алтай кижии ‘Я алтаец’; Слер алтай улус ‘Вы алтайцы’.²⁰³

Башкыр тилинде 3-жак мүчөсү дээрлик бардык учурда түшүп айтылат, жандуу кепте 3-жак аффикси дээрлик колдонулбайт. Жак жана чак субъекттеги жак-

²⁰¹ **КОНТОМИНАЦИЯ** (лат. *contaminatio* ‘соприкосновение, смешение’) - объединение, совмещение языковых единиц или частей на основе структурной, семантической, ассоциативной или функциональной близости. Кара: В.Д. Стариченок. 2008, 261-б.

²⁰² В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 166-167-бб.

²⁰³ Дыренкова. Шорский фольклор. М.,-Л.,1940, 237-б.

тама ат атооч аркылуу берилет. Мисал: Мин языусы ‘Я писатель’; һун укыусы ‘Ты ученик’.²⁰⁴ Демек, башкыр тилинде предикаттык мамилелер ээ менен баяндоочтун айкашуусу аркылуу берилет. Ал эми эски башкыр тилинде баяндоочтук аффиксти колдонуу нормативдүү болгондугу байкалат (Н.К.Дмитриев,1948,53).

С.Е.Малов көпчүлүк түрк тилдеринде баяндоочтук аффикс үч жакта тең жок экендигин белгилейт. Мисалы: кар. *Мен туюл кыз* ‘Я не девочка’, кар.т. *Билмядим ки, сен бунди шерең – А сен перең* ‘Я не знал, что ты такой жулик. – А ты перең’ (Мусаев, 1964, 129); түркм. *Бу мен, бу мен* [Курбанов и др.,1964, 21] ‘Это я, это я’; уйг. (хамийск.) *Атлар(ы) урок, jollarы узак* ‘Лошади слабы, а дороги длинны’[Малов, 1954, 16, 27]; Син-цзян наречияси: *јарның мен каләндеpi* ‘Я слуга у моей любимой’ [Малов, 1964,36]; *Ўзе немә dice, үзе пул* ‘Если спросишь, что это? Это деньги’(Малов 1961, 27) (1986,75).

Мындай көрүнүш кыргыз тилинде да кездешет.

Мисалдар: 1. Бул – мен. 2. Мен – Айша. 3. Азыр сенин оюнуңарды көрүүчү – мен, Авдий Каллистратов (Ч.А.).

Кыргыз тилинде 1-жана 2-жактагы атоочтук баяндоочторго жак аффикстери катышып да айтылат.

Мисалдар:

1. Буерде сот мына – *менмин* (Ч.А.).

2. Мен ошо бир тараптан анафема (каргыш) алган диникайырлыктын жана бар татаалдыгы менен экинчи тарапка толук кабыл алынбаган процесстин *туундусумун* (Ч.А.).

3. Мен кудай алдында жана өз алдымда баарыңар үчүн *жооптумун* (Ч.А.).

Айрым түрк тилдеринде атоочтук баяндоочтун 3-жактыгын көрсөтүүчү мүчөсү кептин стилине карай

²⁰⁴ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.–Л., 1948, 53-б.

түшүп калат. Бул кыргыз, казак, ногой, тува, хакас, чуваш, якут тилдеринде кездешет. Мисалы: каз. *Оның ойлауы тым академиялык* ‘Его рассуждения слишком академичны (РКСл. 1954,19)’, кырг. *Кенен дүйнөдө жаз* (Жусупов, 14), ‘В просторной вселенной лето’; ног. *Онын литературный стажы коьтере де аз* (Ленин йолы) ‘Его литературный стаж совсем не большой (маленький)’; тув. *А.С.Пушкин – улуг орус чогаалчы* ‘А.С.Пушкин великий русский писатель’(1986,76).

Кыргыз тилинде мындай стилдик максатта түшүп айтылган мисалдар көп эле кездешет.

Мисалдар:

1. Бири – чекист Сандро.(Ч.А.).

2. Мына, Москвага келип-кетип жүргөнүмдө нечен болгон баягы үч вокзалдын аянты (Ч.А.).

3. Анын үстүнө сенин кетип жаткан себебин чиркөө үчүн өтө сейрек жана өтө жагымсыз себеп (Ч.А.).

4. Эми көп болсо үйүнө бир сааттык жол (Ч.А.).

Жөндөмө мүчөлөрдө турган же кызматчы сөздөр катышкан атоочтук сүйлөмдөрдө 3-жактын мүчөсү болбойт. Бул кыргыз, татар, түркмөн тилдеринде кездешет. Мисалы: *Жыпар он сегиз жаштын кырында* (ЖБ) ‘Жыпар в этом году только что достигла восемнадцати лет’; тат. *Безнең полк окопта* (Юлтый, 93) ‘Наш полк в окопах’); тув. *Бо ном башкының* ‘Это книга учителя’[ТРСл. 1955,124]; түркм. *Тэзе йылың босагасында* (Гурбансәхедов,243) ‘Но пороге нового года’ ж.б.(1986,76).

Жөндөмө мүчөлөрдөгү атоочтук сүйлөмдөр кыргыз тилинде кеңири кездешет, мындай сүйлөмдөрдө 3-жактын мүчөсү болбойт. Мисалдар:

1. Балээнин баары ошондо (Ч.А.).
2. Жашың отуз үчтө (Ч.А.).
3. Актык сизде (Ч.А.).
4. Акбара – айдоочу куугунчулардан (Ч.А.).
5. Өз курбуларымдын дили менен пейилине таасир этер жаңыча жол тапсам деген ой көптөн бери көкүрөгүмдө (Ч.А.).

6. Ал экөө «330» деген белгинин жанында (Ч.А.).

Эрте түрк тилдеринин эстеликтеринде (мисалы, Тонүкүк, Билге Каганга арналган эстеликтерде) атоочтук баяндоочтун жак мүчөлөрү кездешпейт.

Атоочтук баяндоочтун 3-жак формасы айрым түрк тилдеринде баяндоочтук *-дыр// -ды* аффикстери аркылуу берилет, ал этимологиялык жактан *дурмаг* ‘стоять’ деген этиштен келип чыккан. Мисалы: *Төр жақтагы столдың қасында бірнеше балалар тұр* (Сарғас. балалар, 38) ‘У стола напротив двери стояло несколько ребят’ ж.б. (1973,161).

Этиштик баяндоочтун бул түрү байыркы жазма эстеликтерде, көбүнчө, Codex Cumanicusta кездешет.

В.Котвичтин маалыматы боюнча, түрк тилдеринин эстеликтеринде *-дур/-тур* форманын толук аористи *-турур* колдонуларын Ж.Дени белгилейт.²⁰⁵

Махмуд Кашгаринин «Диванында» *-дур/-тур* аффикстеринин аорист формасы толук түрдө (*турур*) сакталып калган.

Мисалдар:

1.Этил сувы ақа *турур* ‘Текут воды Итиля’(СМ,ДЛТ, I,103/70);

2.Ол мәңә кәлирли *турур* ‘Он намерен прийти ко мне’(СМ,ДЛТ, II, 61.).

²⁰⁵ В.Котвич. Исследование по алтайским языком. М., 1961, 166-167-66.

Предикаттулуктун *турур* көрсөткүчү жазма түрк эстеликтеринде негизинен III жакта берилген (а), өтө сейрек учурда гана II жакта (б) кездешет: *эр сөгдл турур* [III,196] «мужчина больной»; *йалңуз турурсэн* [3306] – «ты одинок».²⁰⁶

Турур – предикаттуулуктун формасы, ошондой эле 3-жактагы ээрчишүү – *турур* связкасы аркылуу берилет.

Сары-уйгурлардын тилинде анын төмөнкүдөй варианты *-тро/-дро* (<**туру*<*турур*) кездешет, ал жалпыланып, бардык жактар боюнча предикаттык жактан колдонулат: *мен малтшы (дро)* ‘Я пастух’ [Тенишев, Тодаева, 1966, 18] *Сен огул-тро* ‘Ты (есть) сын’ (Малов, 1957, 189), (1986, 79).

Н.З.Гаджиева *-дыр* аффиксинин этиштик элементке (связкага) айлануу тенденциясы байкалганын жана анын башка бардык жактарга катыша баштаганын, т.а. аналогия боюнча бардык парадигмаларда текшиленүү жүргөнүн белгилейт.

-дыр формасы азыркы түрк тилинде сакталган. Мисалдар: 1. Ol doktordur. 2. Bu mektuptur. 3. Istanbul – Ankara ekspresi birinci perona girmek үzerdir.

-дыр (-тыр) жана жак көрсөткүчтөрү Сибирдеги түрк тилдеринде кездешет: кум. *Бу китаны оху-й тураман* ‘Я читаю эту книгу’ (Дли.94); хак. *Ол писсер киледүр*. ‘Он к нам приходит’, т.е. ‘Он нас навещает, посещает’ (Дыр. Хак., 106).

Огуз тилдеринин ичинен *-а -дыр* формасы азербайжан жана түркмөн тилдеринин эстеликтеринде жана диалектилеринде кезигет. Азербайжан авторлорунда (XV к. – Хатау) *-дыр* колдонулат: *Чулар ахадыр...* ‘Речки текут’; түркмөн тилинин човдур диалектисинде: *барадыр* ‘Он идет’ (1973, 172).

²⁰⁶ Х.Г.Нигматов. Аталган эмгекте, 106-б.

Ээ менен баяндоочтун жак боюнча ээрчишүүсү

XI кылымдагы эстеликте, т.а. Махмуд Кашкаринин «Диванында» ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү азыркы түрк тилдериндей эле. Бирок айрым өзгөчөлүктөр бар.

1. Бул өзгөчөлүктөрдүн бири *өз* деген сөздүн семантикасына жана функциясына байланыштуу. Махмуд Кашкари бул сөздүн эки маанисин берет: 1) ‘внутренность’ (өзүм агрыды ‘Заболело у меня внутри’); 2) ‘особа’, ‘сам,’ ‘сушность’ (СМ,ДЛТ, I,81/47-48).

«Өз» деген сөздүн мааниси А.К Боровковдо кенири талданган.²⁰⁷

Жусуп Баласагундун «Кутадгу билигинде» *өз* негизинен экинчи маанисинде колдонулат: *өз* башы ‘собственная голова’ (КБ, LXXIII, 184/23); Сүчиг сөз силиг *өз* кэрäk [он должен иметь] сладкие слова и чистое я’ (КБ, XXXI, 83/23); Йанум дәрди Одғуртыш өзүм сөзүннi эшiттi - ‘Отвечал Откурмыш и говорил: ‘Я сам слышал твои слова...’ (КБ, XLII, 100/15) (КБ, В.В.Радлов).

«Диванда» мындай мисалдар кездешет: *өзiт нәтәр* ‘Что говорит мой повелитель?’ (ДЛТ, I, 114).

Азыркы түрк тилдеринде таандык аффиксиндеги *өз* деген сөз *өздүк* ат атооч маанисинде да колдонулат. Мындай учурда *өз* деген ээ катары келген сөз баяндооч менен жак боюнча ээрчишет.

Азыркы түрк тилдеринде, маселен, өзбек тилинде *өз* аныктама ат атооч маанисинде колдонулуп, таандык мүчөнү кабыл алат. Жекелик түр: 1-жак: *Ўзим* келдим, 2-жак: *Ўзинг* келдинг, 3-жак: *Ўзи* келди. Көптүк түр:

²⁰⁷ А.К. Боровков. Очерки истории узбекского языка. II. «Советское востоковедение», 1949, VI, 37-б.; Ошол эле: Ценный источник истории узбекского языка. «Изв. АН СССР, Отд. Лит-ры и языка», т. VIII, вып. I, 1949, 72-б.; С.Е. Малов. Ибн Муханна о турецком языке. «Зап. коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР», т. III, Л., 1928, 225-б.; П.М. Мелиоранский. Краткая история киргиз-казахского языка. ч. I, СПб, 1894, 42-б. ж.б.

1-жак: Ызимиз келдик, 2-жак: Ызингиз келдингиз, 3-жак: Ыз (лар)и келди (лар).²⁰⁸

Г.А.Абдурахманов XI кылымдагы жазма эстеликтерде азыркы түрк тилдериндей эле ээрчишүү байкалгандыгын белгилейт, ошондой болсо да өз ат атоочу ээ катары келгенде азыркы түрк тилдериндей эле таандык мүчөнү кабыл алат: 1-жак: Бу кун ма мениң ма өзүм кылкаларын, Сэна көргитүр барча эрдәмләрин ‘Сегодня же моя особа позволяет тебе видеть всю ее природу и все мои достоинства’ (КБ, XVIII, 42/12);... муну эмди айтур өзүм ‘Я (букв.: Моя сущность)’ ‘теперь спрашиваю об этом’ (КБ, XXX, 74/7); 2-жак: Нөгү эдгү колса сэна бу өзүн ‘Чего доброго желает твое собственное я...’ (КБ, XLVIII, 116/23); Бағырсақны булса өзүн бағыры кыл ‘Если он не найдет милосердного, приблизь его к своей особе’ (КБ, XXXIV, 95/25); 3-жак: Так йақшы аймыш биликлик өзи ‘Сам знающий сказал еще лучше’ (КБ, XL, 184/4) (1967, 118).

Өз деген сөз таандык аффиксинде туруп, аныктама ат атооч маанисинде (‘сам, самый’) колдонулат. Бул учурда да ээ менен баяндооч ээрчишет: Өзи бәкләсә қодса тамға урыб ‘Самому запереть их на замок, опечатать [замок]’ (КБ, XXXVIII, 165/1); Өзүм сөзлйин ‘Скажу-ка я сам’ (КБ, LXVI, 173/26); Илләхым, өзүм бу сөзүм башладым ‘О аллах, я сам начал эти слова’ (КБ, LXX, 183/34); Өзүн сызгурурсан ‘Ты стонешь’ (КБ XLII, 179/2) (1967, 118).

Кыргыз тилинде «өз» деген сөз таандык аффиксин кабыл алып, аныктама ат атооч маанисинде колдонулат да, мындай учурда ээ менен баяндооч ээрчишет.

Мисалдар: 1. Андан калса, өзүң акылдуу жансың (Ч.А.). 2. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктылап жасадым (К.Э.). 3. Өзүң айткансың. 4. Өзүм айтам.

²⁰⁸ Г.А.Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису. XI век. Изд-во «Наука», 1967, 118-б.

Кыргыз тилинде *өз* деген сөз аныктама ат атоочко кирет. Аныктама ат атоочтордун ичинен морфологиялык жагынан өнүккөнү – *өз*. Бул ат атооч жөнделөт, жак мүчөлөр менен өзгөрөт, көптүк мүчө жалганат.

Мисалы: 1. Мен *өзүмдүн* кесибимдин орчундуу жерлерин сиздерге айткым келет (К.Э.). 2. *Өзүмдүн* кезегимди өтө узакка күтүүгө туура келди.

Ат атооч *өз* дүн сөз менен айкашкандагы жана морфологиялык кээ бир туунду формалары тактоочтор категориясына өтүп кеткен: *өзүнчө* ж.б.²⁰⁹

Өз аныктама ат атоочу катышкан мисалдар «Кутадгу билигде», ошондой эле «Диванда» өтө сейрек кездешет, бирок алар XI кылымда *өз* деген сөздүн семантикасында жылышуу башталганын ырастап турат.

Жазма эстеликтеринде аныктама ат атооч маанисинде *кэндү* деген сөз да колдонулат.

Махмуд Кашкарите: *өз*- ‘сам, личность’ (ДЛТ, I, 80), *кэндү*-сам, личность (ДЛТ, I, 396) деп берилген. *Кэндү* жалгыз гана атооч жөндөмөдө колдонулат: *О! кэндү ајдї* – ‘Он сам сказал’ (ДЛТ, I, 396).

2. Э.Г.Абдрахмановдун эмгегинде эстеликтердеги ээрчишүүнүн дагы бир өзгөчөлүгү – 3-жактагы *ol*²¹⁰ бөлүкчөсү аркылуу жасалган форма деп эсептелет. Окумуштуу *ol* 3-жактын формалдуу көрсөткүчү катары ээрчишүүнү гана эмес, өзү кошулган баяндоочту бөлүп көрсөтүү ролун да аткараарын белгилейт. *ol* 3-жактын формалдык көрсөткүчү катары сүйлөмдүн аягында, т.а сүйлөмдөгү баяндоочтун аягында жайгашат. Мисалдар:

²⁰⁹ С.Давлетов, С.Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Ф.: Мектеп, 1980, 131-132-бб.

²¹⁰ *ol* -абстрактуу субстантивдик элемент катары каралган, азыр ээрчишүүгө гана байланыштуу сөз болмокчу.

1. *Ол мәниң оғлім ол* ‘Он есть мой сын’ (СМ, ДЛТ, I, 73/41);
2. *Ол әwgä бармыш ол* ‘Он был дома (СМ, ДЛТ, I 73/41).

Ol 3-жактын формалдуу көрсөткүчү катары айрым учурда ээден кийин же бир өңчөй баяндоочтордун ортосуна келет: *Қамуғ нәңгә тәңри қылур оl сәбәб* ‘Всякому делу бог находит причину [всякое следствие имеет свою причину]’ (КБ, XXV, 60/4); *Бу нәң ол бизга кәрәклиг* ‘Эта вещь нам нужна’ (СМ, ДЛТ, I, 466//420); *Бу от оl бурун қанатған* ‘Это лекарство вызывает кров из носа’ (СМ, ДЛТ, I, 470/425) (1967, 119).

Ol үчүнчү жактын көрсөткүчү катары негизинен зат атоочтон, сын атоочтон, сан атоочон, ат атоочтордон турган баяндоочторго жалганат. Кээде өзүнүн составында *ol* субстантивдик элементи бар атоочтук баяндооч (именное сказуемое) -*gä* (й) этиштик форма же этиштик атооч (глагольное имя) менен берилет: *Сәңа ма сәзиксиз өду кәлгә оl*, *Усал болма, ахыр өзүң, өлгү ол* ‘И к тебе в свое время непременно придет [смерть], не будь беззаботен, [так как] в конце концов ты должен умереть’ (КБ, XXVI, 61/22), (1967, 119).

1-жана 2-жактардагы зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтордон турган атоочтук баяндоочтор жактама ат атоочтор менен коштолот, алар ээ менен болгон предикаттык мамилени көрсөтөт да, аны менен жак боюнча ээрчишүүнү камсыз кылат. Бирок ушул позицияда жактама ат атоочтор кандайдыр бир деңгээлде өзүнүн семантикалык жана функционалдык өз алдынчалыгын сактайт (ал эми азыркы түрк тилдеринде алар өз алдынчалыгын жоготуп, жак аффикстердин разрядына өткөн.): Мисал: *Байатым қулы мән өк мән* ‘Я раб божий’ (КБ, XL, 180/4) (1967, 120).

Бул атоочтук баяндоочтордун азыркы түрк тилдеринде жак аффикстеринин разрядына өтүп кеткендиги Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортяндын эмгектеринде анализге алынат. Булар ээ менен болгон предикаттык мамилелерди билдирет жана жак боюнча ээрчишет.

Кыргыз тилинде да алар жак аффиксинин разрядына өтүп кеткен. Мисалдар:

1. Мен өз башыма өзүм *ээмин* (Ч.А.). 2. Демек, Анатай, сен дагы гүлазыкты өз колун менен даярдаш үчүн окууну таштай *турасың* (Ч.А.). 3. Биз өз мекенибиз менен *сыймыктанабыз*.

Ol форманты 3-жактын баяндоочтук көрсөткүчү гана болбостон, ошону менен бирге бөлүп көрсөтүү, айрыкча белгилөө маанисиндеги бөлүкчө катары да мааниге ээ. Айрым учурда ал сүйлөмдө эки жолу кездешет, бирде – бөлүкчө катары, бирде – 3-жактын баяндоочтук көрсөткүчү катары.

Ошондой эле 3-жактын *турур* связкасы да предикаттыктын формасын жана ээрчишүүнү көрсөтөт.

3. Сүйлөмдүн ээси өткөн айкын чактын *-ди/-ти* формасындагы этиштерден турган баяндоочтор менен ээрчишет. Ээрчишүү жекелик жана көптүк сандагы 1-жана 2-жакта ишке ашат.

М.Кашкаринин «Диванынан» мисалдар:

Жекелик санда:

1. *köñül ve ru jajmadıñ* ‘Ты не склонил свое сердце к нам’ (МК, ДТС, III, 245);

2. *pegülüq varıy sadıñiz* ‘Почему вы захотели уйти’ (МК, ДТС, 68/8);

3. *men andan jarmaq olturdum* ‘Я велел взять у него деньги’ (МК, ДТС, I, 223);

4. *jaγudī tiāgim* ‘приблизилось мое желание’ (МК,ДТС,II,148);

5. *altunliṛ keṣig vēlimkā vantīm* ‘Я повязал золотой колчан себе на поясицу’ (МК,ДТС, 105);

6. *andan aǰdim* ‘Потом я сказал’ (МК,ДТС, I, 109);

7. *Sōz aǰittīm* ‘Я сказал ему слово’ (МК,ДТС, 115/15);

8. *keṣa jaruq vatur erikli sūnjūšdim* ‘Вечером при закате солнца я вступил в бой’ (МК, ДТС);

9. *Men anda basa keldim* ‘Я пришел после него’ (МК,ДТС,544/2) ж.б.

Көптүк санда:

1. *biž kәldimiz* ‘Мы пришли’ (МК,ДТС,I, 314/273);

2. *armimiz* ‘Мы открыли’; *kәčtimiz* ‘Мы перешли в брод’ (МК,ДТС,III,253/178) ж.б.

Г.А.Абдурахманов 1-жана 2-жактагы жекелик жана көптүк түрдөгү ээрчишүүнү төмөнкүдөй мисалдар менен көрсөтөт:

1-ж. -*м*: *ынандым* ‘Я поверил [ему]’ (ДЛТ,I 213/178);

2-ж. -*ң*: *бардың* ‘Ты пошел’ (ДЛТ ,II, 53/46);

3-ж. --: *кәчти* ‘Он пришел в брод’ (ДЛТ,II,11/5).

Көптүк санда:

1-ж. -*миз*: *кәлдимиз* ‘Мы открылись’ (ДЛТ,I, 314/273);
ачтымыз ‘Мы пошли’ (ДЛТ,III,253/178);

2-ж. -*ңыз*: *бардыңыз* ‘Вы пошли’ (ДЛТ,II,52/39);

3-ж. - : *оқуштылар* ‘Они знавали друг друга’ (ДЛТ,I,195/162), (1967,121).

Бул көрсөткүчтөр жактама ат атоочтордон келип чыккан.

Махмуд Кашкари көптүк сандагы 1-жактын -*миз* формасы *биз* ат атоочунан келип чыккан деп эсептейт (ДЛТ,I,316/275).

4. Этиштик атоочтордон (глагольное имя) турган баяндоочтор ээ менен ээрчишет. Бирок этиштик атоочтор баяндооч болуп келгенде, айрым формалары ээ менен жак боюнча ээрчишет, айрымдары ээрчишпейт. Мисалы, *-р* формасындагы этиштик атооч («глагольное имя»)- Г.А.Абдурахманов) 1-жана 2-жакта ээ менен ээрчишет, муну Г.А.Абдурахманов анын атоочко («имя») караганда этишке жакындыгы менен түшүндүрөт.

Ээрчишүүнүн формалары катары жак көрсөткүчтөрү келет. Жекелик түрү: 1-ж. *-мән*, 2-ж. *-сән*, 3-ж. - көптүк түрү: 1 ж. *-биз//миз*, 2 ж. *-сиз*; 3-ж. --. Мисалдар: *алыр мән 'я возму'* (КБ, LXV, 172/14); Өлүр мән өгүнчүн 'Я умираю в раскаянии' (КБ, LXVII, 176/18); Барыр мән муңун 'Я ухожу с заботами' (КБ, LXVII, 176/15); Йазук биз кылур биз дуа ол кылур 'Мы грешим, он молится' (КБ, LXIII, 166/7), (1967, 122).

-дук//дүк -ган//-кан жана *-гу//ку* этиштик формаларынын жак көрсөткүчтөрү жок, ошондуктан алар ээ менен ээрчишпейт.

-мыш//миш формасындагы этиштик атоочтон турган баяндоочтордун ээге ээрчишүүсү тууралуу Г.А.Абдурахманов мындай дейт: «Возможно согласование глагольного имени на *-мыш//миш* с подлежащим в независимом предложении, тогда как в зависимом это согласование нарушается». Мисалы: *сән айтмыш бу сөз 'То слово, которое ты сказал'* (КБ, XLII, 196/3); *Мән айтмыш бу сөз 'То слова, которое я сказал'* (КБ, XLI, 196/3); *Окымыш, Өлиг эмди келгил тэйу 'Я прочитал, как Элик просил меня прийти к нему'* (КБ, XLII, 99/1), (1967, 122).

5. Жазма эстеликтердин тилинде шарттуу ыңгайдагы этиштин ээни ээрчишүүсү кездешпейт. Г.А.Абдурахманов: «Соотнесенность действия, выраженного условной фор-

мой глагола, с определенным лицом устанавливается контекстом или личным местоимением, выступающим в роли подлежащего», - дейт. Мисалдар: Узатса басыттың йити қыл адак [Если ты] тынешь время, [то на тебя] нападут, поэтому быстрее нападай сам (КБ, XXXI, 88/17); Қачан барса сән 'Когда ты пойдешь...' [ДЛТ, I, 383/388]; Әмсәм анар тиләниб 'Если я попрошу его лечения' (ДЛТ, I, 386/34) ж.б.²¹¹

Г.А.Абдурахмановдун маалыматы боюнча, XI кылымдагы жазма эстеликтердин тилинде этиштин шарттуу формасынын түзүлүү процесси бүткөн эмес.

6. Буйрук ыңгайдагы этиштен турган баяндоочтун ээ менен ээрчишүүсү, А.М.Щербактын²¹² маалыматы боюнча, азыркы түрк тилдериндей эле. Бирок, эстеликтерде төмөнкүдөй айрым бир өзгөчөлүктөр бар экендигин Г.А.Абдрахманов белгилейт (1967, 124).

1. Махмуд Кашкари 2-жактын сылык *-ыңыз* формасы огуз жана кыпчак тилинде гана колдонуларын айткан (ДЛТ, II, 51/38).

2. Махмуд Кашкариде 1-жактын көптүк саны *-алим// -әлим* көрсөткүчү аркылуу берилет: Қалқан сөңүн чөмшәлим 'Будем же биться в кольчугах и копьями' (ДЛТ, I, 413/368); Ойналым 'Будем же веселиться' (ДЛТ, III, 145/96); Түнлә билә көчәлим 'Двинемся-ка ночью' (ДЛТ, II, 12/5).

3. 2-жана 3-жакта этиштин буйрук ыңгайынын буйрук маанисин күчөтүү үчүн анын негизине *-ы// -и* жалганат: Қалы дўнйа қолса йолы урсўны 'Если желаешь мира, то и следуй его путем' (КБ, LXX, 183/321).

²¹¹ Г.А.Абдурахманов. 1967, 123-б.

²¹² А.М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII в. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.

4. айрым учурда буйрук *-су//сү* формасы (кыскарган формасы) аркылуу берилет: Тилиң тэбрәсү ‘Пусть двигается твой язык’; Өзүң кизләсү ‘Скрой самого себя’ (КБ, XXIII, 45/13); Өдүнсү үни ‘Пусть голос его звучит’ (КБ, LX, 150/23), (1976, 124).

Жөнөкөй сүйлөмдөгү этиштик баяндоочтун чак формалары

Учур-келер чактын *-а//е* формасы «Диванда» жана кыргыз тилинде

Этиштик баяндоочко салыштырма-тарыхый планда ретроспективдик²¹³ талдоо жүргүзүүнүн жыйынтыгы – сүйлөмдөгү болушу мүмкүн болгон тарыхый өзгөрүүлөр биринчи кезекте этиштик баяндооч менен байланышта болорун көрсөттү. Ушундай өзгөрүүгө дуушар болгон этиштик формалардын бири – чак формалары.

Азыркы кездеги этиштик баяндоочтун чак формаларынын көп түрдүүлүгүн бүт бойдон баба тилдик биримдикке алып барууга болбойт. Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдор белгилегендей, чак формаларынын дээрлик көпчүлүгү (болжол менен 90%и) баба тилге алып бара турган белгилерге ээ эмес. Этиштин чак формаларынын бир далайы бардык эле түрк тилдеринде кездешпейт, көп учурда зоналдык жактан чектелүү.

Бул алардын түрк тилдеринин группасында, ал түгүл айрым тилдерде баба тил (праязык) тарап кеткенден кийин пайда болгондугунан кабар берет.

²¹³ **РЕТРОСПЕКЦИЯ** (лат. retro ‘назад, обратно’, spectare ‘смотреть, созерцать’) - один из речевых приемов, позволяющий путем обращения к предыдущим темам и рассуждениям сообщить новые факты, переосмыслить старые события, акцентировать внимание на отдельных фрагментах актуального сообщения и др. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь, Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008, 519-б.

Окумуштуулар түрк тилдеринин этиштик система-сынын эң мурунку, баштапкы ядросун түзгөн этиштин чактарын беришет.

Алар – төртөө:

- 1) учур-келер чак: *-a/-ы*, мис.: каз. *бар а-мын* ‘я беру’; ал бир эле учурда учур чак, келер чак маанисин камтыйт;
- 2) учур-келер чак: *-ар/-ыр*, мис.: тат. *ал-ыр-мын* ‘я беру’, же ‘я возьму’; учур чак, келер чак маанисин камтыйт, түрк баба тилинде келер чак өз алдынча болгон эмес;
- 3) белгисиз (неопределенный имперфект): *ал-ыр-дым* ‘я брал постоянно’;
- 4) өткөн чак: *-ды/-ты(-ди/-ти)*, мис.: *ал-ды-м* ‘я взял’ (1986,85).

Калган чак моделдери түрк баба тили таркап жок болгондон кийин пайда болгон.

Биз бул ишибизде *-a/-ы* учур келер чак формаларын карайбыз.

-a көрсөткүчү – маанилүү аффикс. Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдордун божомолдоосу боюнча, бул - көп кайталанган жана узакка созулган аракетти билдирген эң байыркы сөз жасоочу аффикс. Анын калдыгы азыркыга чейин айрым этиштерде сакталган: өзб. *Бурмоқ*, ‘вертеть, крутить’ жана *бур-а-моқ*, ‘закручивать, завинчивать’, *уринмоқ*, ‘делать попытки, прилагать усилия’ жана *урн-а-моқ*, – күчөтүлгөн даражадагы маанини камтыйт. Учур чактын бул тиби азыркы түрк тилдеринин ичинде – татар, башкыр, кумык, крым-татар жана сибир татарлардын айрым диалектилеринде кездешет, ушундан улам анын зоналык чектелүүлүгү жөнүндө пикир жашайт. Окумуштуулар бул зоналык чектелүүлүк кийинки мезгилдеги көрүнүш деп эсептешет, байыркы мезгилде учур чактын – *a* көрсөткүчү абдан кеңири аймактарга таралган (1985,85).

Ушундай эле пикирди Б.Орузбаева айтат, б.а. окумуштуу *-а/-ы* байыркы түрк эстеликтеринин доорунда азыркы мезгилге салыштырганда бир кыйла кеңири колдонулгандыгын белгилейт²¹⁴.

Б.Орузбаева – *a* аффиксин атооч жана этиш сөздөргө уланып, алардан ар түрдүү маанидеги атооч жана этиш жасоочу аффикс катары мүнөздөйт. Мисалы: 1) уңгусу атоочтордон турган сөздөр: *тиле* (уңгусу – тил); *көзө* (уңгусу – көз); *аша* (уңгусу – аш); 2) уңгусу этиштен болгон сөздөр: *жоро, кезе, туна, жата* ж.б²¹⁵.

-a менен аяктаган көпчүлүк этиштердин тарыхый жактан туундулугун С.Кудайбергенов төмөндөгүдөй мисалдар аркылуу салыштырып берет: кырг., *түлө*. каз., к.кал., алт., хак. *түле*; өзб. *тулламак* [линять (о птицах и животных)]. Мисалдар: кырг., каз., к.калп. *жала*; түрк. *Йаламак*; өзб. *яламок* (лизать) < жал +а; түркчө. *йалка* (ПДТП,382) ж.б.; хак. *чалга*; тув. *чылга*; сары уйгур тилинде бул сөз *йагла* болуп метатезалык формада колдонулат: *йакадакы йалгагалы* (МК, I, 254) - жакадагыны жалаганы; *Ол аңар бал йалгатты* – Ал ага бал жалатты (МК, I, 409).

Бул сөздөрдүн уңгусу азербайжан тилинде сакталгандыгы да белгиленет: азерб. *йал* - жидкая пицца, месиво (для собак); салыштыр: *йалак* - глиняная чашка, в которой дают что-л. собаке (1966, 102).²¹⁶

Г.А.Абдурахманов *-a//-ä* чакчыл формасы этишке улануу менен берилген аракеттин же ал-абалдын кандайча ишке аша тургандыгын билдирерин баяндайт.

Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндө жана Ж.Баласагундун «Кутадғу билигинде»

²¹⁴ Б.Орузбаева. Сөз курамы. «Мектеп», Бишкек, 2000, 270-б.

²¹⁵ Б.Орузбаева. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. Ф., 1958, 66-б.

²¹⁶ Караңыз: С.Кудайбергенов. Аталган эмгекте, 1966, 102-б.

бул өз алдынча бышыктооч катары, ошондой эле чакчыл түрмөк катары кездешет: ай ача ‘сообци откровенно’ (КБ, XXII, 44/47); Тэгрä йүрä куш үчär ‘Вокруг него летают птицы’ (ДЛТ,II, 51/38).

«Диванда» жана «Кутадгу билигде» мындай формалар мезгил маанисинде колдонулат: Тоға эсиз көр ол мунындын бири ‘Один из них - злой от рождение’ (КБ, XX,35/32); Кирү ма чықа билсә олтуруғ ‘При входе и выходе он должен знать, как себе вести (букв.: стоять или сидеть)’ (КБ, XLVII, 114/24); Өтүпдүт мэн айдну төгәттим тура ‘[Во время своего] пребывания там я в обращении [к князю] выразил [свои чувства]’ (КБ,LXXIII, 185/5), (1967, 92).

XI кылымдагы эстеликтерде («Кутадгу билиг» жана «Дивану лугат-ит-түрк») эң активдүү колдонулган чакчыл этиштик формалар – (ы,у) б//п жана -(й) у болгон. -а//-ä, -(ы) б//п формалуу чакчыл этиш XI кылымда жактама ат атоочтор менен жак көрсөткүчтөрү кызматында болгон эмес.²¹⁷

Г.А.Абдурахмановдун маалыматы боюнча - (ы, у) б//п, -(й) у жана -а//ä формаларындагы чакчыл этиштер өзүнүн семантикасы боюнча өз алдынчалыкка ээ болгон, ошондуктан өз алдынча жөнөкөй (жай) сүйлөмдүн баяндоочу катары милдет аткара алган. Мындай сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен жак жана сан боюнча ээрчише алган эмес, анткени чакчыл этиштер бул функцияда жак жана сан аффикстерин кабыл албайт. Ошондой болсо да мындай сүйлөмдөр *verbum finitum* ду билдирген баяндоочтор менен өз ара мамилелеш (1967, 94).

²¹⁷ Г.А.Абдурахманов. Аталган эмгекте, 91-б.

–*a/ä* формасындагы чакчыл этиштик форма өз алдынча баяндооч катары XI кылымдагы эстеликтерде өтө сейрек кездешет: *эшитиб кэти турмасу* ‘услышав, пусть он не уходит’ (КБ, XL,184/1).

Андан кийинки доордогу эстеликтердин тилинде аталган формадагы чакчыл этиштер жактама ат атоочтор менен жак көрсөткүчү функциясында (көрүвмән, барыбсан) айкалышып келген.

Чакчыл этиштин айрым формалары XI кылымдагы эстеликтердин тилинде тактоочторго же жандоочторго айланган: *оза* ‘раньше’, *толу* ‘полно’, *бутру* ‘совсем’, *отру* ‘наоборот’, *йандру* ‘снова’, *сайу* ‘считая’, *көрү* ‘смотря’ (1967,94) ж.б.

Азыркы тилдерде айрым –*a/ä* ж.б. чакчыл формалары тактоочтордун жана жандоочтордун разрядына өткөн. Г.А. Абдурахманов бул процесс XI кылымда эле башталгандыгын белгилейт. Мисалы: *йана* ‘еще’, *йаиру* ‘тайно’ (ДЛТ,II, 38/23); *қаршу* ‘против’ (ДЛТ,III, 287/203) (1967, 93).

Ошентип, XI кылымдагы жазма эстеликтердин тилинде чакчыл этиш ар түрдүү формаларда жана функцияларда колдонулган.²¹⁸

Ошондой болсо да, Г.А.Абдурахмановдун изилдөөсүндө айрым формалардан жана кай бир учурларда кездешкен фактылардан улам ал мезгилде чакчыл этиштер атоочтуктун разрядынан биротоло өз алдынча категория катары толук бөлүнүп чыкпаган деп белгиленет. XI кылымда дегеле чакчыл этиштер функционалдык жана семантикалык жактан азыркыга караганда өтө чоң өз алдынчалыкка ээ болгон, ошол себептүү ал бышык-

²¹⁸ А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. АН СССР, 1961, 157-162-бб.

тоочтук конструкцияга эркин эле кире алган, сүйлөмдүн өз алдынча баяндоочу катары да келген (1967, 91).

-а формасындагы этиштик баяндоочтон турган сүйлөмдүн модели кең жана кууш үндүүлөр *a/ e,-ы/ u, -y/-ү* катышып, учурдагы болуп жаткан аракетти билдирет.

С.Кудайбергенов -а мүчөсү өнүмдүүлүк касиетинен эрте ажыраган байыркы мүчө экендигин белгилейт. -а мүчөсү азыркы кездеги түрк тилдеринде да учурайт, окумуштуунун пикири боюнча, ушунун өзү эле түрк тилдеринин байыркы кездеги жалпылыгын көрсөтүп турат. Экинчиден, -а мүчөсү аркылуу жасалган бир канча этиштер азыркы учурда сенек сөздөр катары кабыл алынат, үчүнчүдөн, -а мүчөсү менен этиштер көбүнчө бир муундуу сөздөрдөн жасалат.²¹⁹

С.Кудайбергеновдун пикири боюнча –а мүчөсү аркылуу жасалуу кыргыз тилинде бирин-экин гана кездешет: *тише* (< тиш), диалек. *түшө* – түш көрүү.²²⁰

Кыргыз тилинде учур-келер чактын -а формасы (ошондой эле *e//-й* формасы да) төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Сүйлөнгөн кыймыл-аракеттин болуп жатканын (мисалы: Чоконун көчүн ээрчий карап, үй алдында Сакадай *турат* (КЖ);

2) Учур чактын бул формасы сүйлөнгөн мезгилден мурун да, кийин да, б.а. дайыма болуучу кыймыл-аракетти билдирет (мисалы: Куш канаты менен *учат*, куйругу менен *конот.*);

²¹⁹ С.Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Ф., 1966, 102-б.

²²⁰ С.Кудайбергенов бул мисалдарды К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнөн» (М., 1965, 787-б.) алгандыгын жазат.

3) Улам-улам кайталанып турган кыймыл-аракетти билдирет (мисалы: Күндүз кечке Анархан менен Дарыяхан жол тосуп, түндөсү Чоко жол *тосот* (КЖ);

4) Мурда башталып, мезгилден кийин да улантылууга мүмкүнчүлүгү бар кыймыл-аракетти билдирет (мисалы: Мен Каныбекти *билемин*, бирок сыр алышып көргөн жигитим эмес);

5) Өтүп кеткен кыймыл-аракетти сүйлөнгөн мезгилде баяндаганда колдонулат.²²¹

Ошентип, *-а* формасы учур чакты билдирүү функциясын алып жүрөт.

Кең жана кууш аффикстердин мааниси

Г.Рамстедт тарабынан жалпы алтайлык *-а* көрсөткүчү перфекттик маанини камтый алган учур чактагы атоочтук («своего рода причастие настоящего времени») деп аныкталган²²². Түрк тилинде кууш үндүү вариант редукциянын (*al-a > al-u*) натыйжасы деп каралган, монг: *ja ~ju~j* (после основ на гласную). Г.Рамстед *-а* ны финиттик форма («финитная форма») деп түшүнөт: *jabu+-a+-i* ‘шел’. Мындагы *-а* Г.Рамстедт тарабынан кыпчак жана якут тилдеринде (1- жана 2-жакта) чак формасы деп эсептелген. Г.Рамстедт жалпы алтайлык көрсөткүчтү продуктивдүү эмес сөз жасоонун элементи катары караган («*qonʃu* ‘сосед’ от *qonış* ‘жить по соседству’ (кийин лабиалдык үндүүлөрдөн кийин эриндүү *u/-ü*

²²¹ С. Давлетов, С. Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Ф., «Мектеп», 1980, 170-б.

²²² Г.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, 108-б.

болгон). *-a/ä* көрсөткүчү алсызданган вариантта *u/-ü*, кийин делабиализацияланган²²³ вариантта *-i/-i* катары чыга алса, анда байыркы түрк тилиндеги кең үндүү менен кууш үндүүнүн ортосундагы айырмачылык жоголгон болуп чыгат. Бул гипотезага ылайык кең жана кууш үндүү көрсөткүчтөрүнүн жаралуусу, келип чыгышы ар башка болгон, андан кийинки этапта кууш вариант акырындап өчүп, кең үндүүнүн фонетикалык варианттарына аралашып, сөз өзгөртүүчү элементке айланган.

А.М.Щербак *a, -u, -i* чакчыл этиштик формалардан функционалдык семантикалык планда бири-биринен айырмаланбаган фонетикалык варианттарды көрөт: *бара, барар, баран, бардам/бару, барур, барун, бардум / бари, барир, барин, бардим*. Окумуштуу бул айырмачылыктар фонетикалык себептерден келип чыккандыгын белгилейт, андан кийин булар диалектилик жактан бөлүнүү көрүнүшүнө ээ болгондугун айтат. А.М.Щербак *-a/-ä* формасын байыркы кыймыл атооч («древняя имена действия») деп эсептейт²²⁴.

В.Котвич негизги этиш-связка *ä-* ичке *-e* жана *i-* катарында да берилиши мүмкүн дейт²²⁵.

Г.Дёрфер бул үндүүлөрдүн алмашуусунан мейкиндик багытындагы байыркы этиштик атоочту («глагольное имя») көрөт.

Э.А.Грунинанын пикири боюнча, эки класс ортосундагы учур-келер чак көрсөткүчтөрүнүн өйдө-ылдый боло берүүсү аффикстеги алмашуулардын типтерине жараша болот, ал болсо андагы лабиалдык гармонияга жараша,

²²³ ДЕЛАБИАЛИЗАЦИЯ (лат. de ‘из, от’, labialis ‘губной’) утрата оглубленного произношения звуков, исключение участия губ в артикуляции звуков. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на Дону. «Феникс», 2008, 156-б.

²²⁴ А.М.Щербак. Деепричастие на *-a~ ä(j)* в тюркских языках. «Вопросы грамматики к 75-летию акад. И.И.Мещанинова». М.–Л., 1960, 229-б.

²²⁵ В.В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 280-б.

ал – андагы лабиалдык гармониянын өнүгүү даражасы менен байланыштуу²²⁶.

Э.А.Грунина байыркы түрк эстеликтериндеги материалдарды талдоо төмөнкүдөй гипотезанын жаралышына негиз бергендигин айтат: бир муундуу негиздерде аффикстердин бөлүнүшү эң эрте этапта негиздин лексикалык маанисине карата жөнгө салынган: кууш аффикс – абал, бир абалдан экинчи абалга өтүү маанисиндеги, ошондой эле субъекттин сферасынын чектелүү аракетин билдирген этиштерге кошулса, кең үндүү аффикс – чегине жеткен, чегине барып токтогон маанини өз ичине алган (1976,108). Бул абалдын белгилүү бир натыйжасын (рун эстеликтериндеги) чакчыл этиштин *-a, -u, -i* формаларынан көрүүгө болот. Бир муундуу негиздер болжол менен кең жана кууш үндүү аффикстердин бирдей эле бөлүнүштөрүн берет. Кууш үндүүлөр көбүнчө өтпөс этиштерде же адамдын акыл-ой процесси, акыл-эс ишмердүүлүгүнө байланышкан этиштерде берилсе, кең аффикс – чегине жеткен маанини билдирген этиштер аркылуу берилген (1976,108).

П.Мелиоранский да түрк тилдеринде этиштик негизге үндүүнүн: айрым диалектилерде кууш, башкаларында кең үндүүнүн кошулуусу менен этиштердин күчөтүүчү жана потенциалдык негиздери жаралат деген божомол айткан. Мындай жол менен жасалган этиштик негиздер ар башка мезгилде, ар түрдүү диалектилерде, ар кандай максаттарда түрдүү маанилерде колдонулган болушу мүмкүн.²²⁷

²²⁶ Э.А.Грунина. О форме настоящего-будущего времени на (*) г в тюркских языках. Китепте: Тюркологические исследования. Изд-во «Наука», М., 1976, 108-б.

²²⁷ П.М.Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке. СПб, 1900, 60-64-бб.

Махмуд Кашкаринин «Диванында» кууш үндүү катышкан бир муундуу негиз жана кең үндүү катышкан бир муундуу негиздер кездешет. *körär* (II, 15), *ešär* (I, 185), *дордор* (III, 427), *batar* (II, 339), *keläk* (II, 33), *önär* (I, 185), *дордар* (III, 427), *qojar* (III, 264), *calar* (II, 32). Кууш үндүү менен: *qolur* ‘просит’ (II, 33). Үндүү менен бүткөн негиздер дээрлик бардык учурда *-r* аффиксин кабыл алышкан: *je-r* (III, 74) ‘есть’, *ju-r* ‘моет’ (III, 74), *bašla* ‘начинает’ (III, 306) ж.б. (1976, 95).

Абу Хаяндын сөздүгүндө үндүү менен бүткөн негизге *-jur* аффикси, ошондой эле *-r* уланаары, бирок «биринчиси көбүрөөк туура» болору айтылат.

В.В.Котвич түрк тилдеринде, ошондой эле монгол тилдеринде кең жана кууш үндүүлөр менен параллель келген жуп суффикси бар экендигин белгилеп, ушундан улам, кыймыл-аракеттин созулган, аягына чыкпаган же кайталанган өзгөчө экинчи (түрү өзгөргөн) негизи бар деген божомол айткан жана аны дуративдик негиз деп атаган.²²⁸

Кыска формалардан узартылган формалардын пайда болушу тууралуу окумуштуулар Ж.Дени жана Н.К.Дмитриев да айтышкан. Н.К.Дмитриев параллель келген жуп аффикстердин бар экендиги тууралуу маалымдап, алар колдонулуш сферасы боюнча жана маанилери жагынан айырмалана тургандыгын (*-аган* (прич. наст.вр., *-ган* (прич. прошед.вр. – Н.К.Дмитриев) ж.б. белгилеген²²⁹.

Котвичтин дагы бир божомолдоосу боюнча, дуративдик негиз *-ä* жардамчы этиши менен байланышкан *-а* суффикси аркылуу түзүлөт (1962, 217).

²²⁸ В.В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 217-б.

²²⁹ Н.К. Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.–Л., 1940, 156-160-бб., 138-139-бб.

Н.З.Гаджиева *-a* формасынын кыпчак тилдик биримдигинде калыптангандыгын айтат. Анын пайда болушуна, мүмкүн, учур жана келер чакты туюндура ала турган *-p* эски формасындагы аористтин полисемантикалуулугу түрткү болгон болуу керек. *-a* жаңы формасы учур чактын өзгөчө формасын туюндурууга мүмкүнчүлүк ачты. Убакыттын өтүшү менен айрым кыпчак тилдеринде, мисалы, татар тилинде *-a* формасы учур чактын кошумча маанисине ээ болду: мин язам ‘я напишу (непременно)’ (1973,17).

Б.А.Серебренниковдун ою боюнча, бул форма – «эмфатическое выделение длительного действия, совершившегося в прошлом. Некоторые её значения близки к значению Past Continuous Tense в английском языке».²³⁰

Кыргыз тилиндеги адабияттарда негизге уланган кең жана кууш үндүүлөрдүн чактык маанилери атайын карала элек. Чак формалары берилген адабияттарда алардын жасалышы, мүчөлөр аркылуу жасалган маанилер каралат. Мисалы, учур чакты чакчылдын *-a// -e// -й* формалары жасайт, келер чак да ушул эле формалар аркылуу жасалат. Экөөнүн жасалышы бирдей: чакчылдардын *-a// -e// -й* формаларына жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу уюшулат. Келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контексти боюнча аныкталат²³¹.

²³⁰ Б.А.Серебренников. Система времен татарского глагола. Казань. 1963, 53-б.

²³¹ С.Давлетов, С.Кудайбергенов. Аталган китепте,Ф.,Мектеп, 1980, 174-175-б.

-а аффиксинин варианттары

Бул форманын кең жана кууш үндүү *-а/-е/-ы /-и/-у/-ү* варианттары бар. Таралуу ареалы – балкар, казак, карайм, каракалпак, карачай, балкар, кыргыз, кумык, ногой, татар, өзбек, уйгур тилдери. Сал.: каз. *жыл айналганша амандық тілеуім, балама берген батам* (Абай, I, 64) ‘В будущем году желаю моему сыну здоровья, вот мои добрые пожелания ему’; к. калп. Мен аламан (Карак, 845) ‘я беру’; тат. Нишлэп йөрисең бу вакытта, йокламайынча? Эне этэч кычкыра бит үзегездэ ‘Что ты ходишь в такое время и не спишь? Петух ведь кричит у вас’.²³²

Б.Орузбаева *-а//ы* тектеш тилдердеги өнүмсүз мүчө экендигин, бирок байыркы курандылардын бири болгон бул морфема эне тилибизде этиштерди жасоочу каражат катары белгилүү экендигин маалымдайт. Окумуштуу бул куранды мүчөлөр эң алды менен ар түрдүү атооч жана этиш сөздөргө жалганарын, алардан туунду этиштерди жасай тургандыгы аныкталгандыгын белгилейт. Мисалы, *тиле-* «желать» (<тил+а); *түшө* – «түш көрүү»; эр карып, эшек түшөбөйт, катын карып, камыр түшөбөйт (ылакап) – «эр кишинин түшүнө эшек кирбейт, катындын түшүнө камыр кирбейт, эгерде ушулар түшкө кирсе – жакшы жышаананын белгиси» деген түшүнүк бар дейт (267-б.). Окумуштуу мындай түзүлүштөгү сөздөргө: *түтө* – «дымить» (<түт+ын, унгусуна *-а* жалганат); *Аша* - «сугун» (тамакты <аш+-а); ак кадек менен орогон, алыскы жерге жорогон (фольк.) <*жор* (т), жор (го)> жортуул ж.б.; сыяктуу мисалдарды келтирет.²³³

Б.Орузбаева *-а/-ы* байыркы түрк эстеликтеринин доорунда азыркы мезгилге салыштырганда кыйла кеңири

²³² Н.З.Гаджиева. Аталган эмгекте. 1973, 170-б.

²³³ Б.Ө.Орузбаева Сөз курамы. Бишкек, 2000, 267, 268-бб.

колдонулган деген пикирде. Мисалы, «Лугатта» *көк туныды*- «көк (асман) түнөрдү» маанисинде, эне – эн салуу (мисалы, койго); *тары* – «сеять» (мисалы тарууну); *түзө* – «түздөө», *күзө* – «күзөтүү» – «малды», *кише* – «кишендөө» (атты); (70.130)²³⁴.

Б.Орузбаева 2-жактагы буйрук формасындагы кээ бир этиш сөздөр сейрек учуроочу *-ы* аффиксинин жардамы менен жасалат дейт: *сылты* (мисалы: аксап басуу); *үңү* (бир нерсеге үңүлүп кароо); *өрү* (мисалы: мал өрүп кетти); *жаны* (мисалы: жаагын жанып ырдоо) ж.б. *-ы* мүчөсүнүн жардамы менен кээ бир атооч сөздөр да жасалат: *жазы* (мисалы, эни жазы кездеме, жазы мандай); *өрү* (мисалы: тыныгуу маанисинде) ж.б.²³⁵

Түрк тилдеринде учур-келер чактын көрсөткүчү катары *-ы* (*-а* көрсөткүчүнүн аблауттук²³⁶ түрү бар. Ал аз. *кэли* ‘он приходит’, түрк диал. *-гели* ‘он приходит’, к.калп. диал. кели ‘он придет’, чув. сырё ‘он напишет’ (<*йазы* ‘он напишет’), түрк. *yazi+yor* ‘он пишет’. Бирок бул түрк тилдеринде абдан кеңири таралган эмес (1986, 85).

С.Кудайбергенов *-а* мүчөсү аркылуу этиштен этиш да жасаларын белгилейт: *кур* (ставить, воздвигать, устраивать) *-кура* (составлять, из отдельных кусочков, из лоскутков, собирать; копить); ж.б. *Ol at сүрди*- Ал атты чаптырды (МК, II, 14). Мындагы *-а* мүчөсү аркылуу жасалган туунду этиштер алгачкы учурда кайталангандыкты, күчөгөндүктү белгизген болушу мүмкүн.

С.Кудайбергенов тектеш башка тилдерде *-а* менен жасалган этиштердин кээ бирөөлөрү кыргыз тилинде *-ы//и* мүчөлөрү аркылуу да берилиши мүмкүндүгүн

²³⁴ Б.Орузбаева Аталган эмгекте, 2000,269-б.

²³⁵ Б. Орузбаева. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. Ф., 1958,64-б.

²³⁶ **АБЛАУТ** (нем.*Ablaut* ‘изменение гласного’) –разновидность чередования гласных внутри морфемы (чаще корневой); спросить- спрашивать, ходить-похаживать, собирать-собрать, нести-носить, везу-воз.Кара: Большой лингв.словарь,13-бет.

айтып, мисалдар келтирет. Мисалы, түркм. *баямак* (кырг. байы), *кеме* (кырг. кеми) кеми; як. *бэргэ* (беки), *кеңэ* (кеңи)²³⁷.

-а мүчөсүнүн мындай маанисин өз убагында П.Мелиоранский да белгилеген²³⁸.

С.Кудайбергенов -а мүчөсү тууралуу кеп кылганда -а менен жасалган тектеш тилдердеги кээ бир этиштердин ордуна кыргыз тилинде -ла мүчөсү колдонулгандыгын, бул дагы -а мүчөсүнүн өнүмдүүлүгүнүн начарланышына таасирин тийгизгендигин белгилейт. -а мүчөсүнүн лексико-грамматикалык функциясы -ла мүчөсүнө оогондон кийин, ал өнүмсүз мүчөлөрдүн системасына өткөн. -а мүчөсү азыркы учурда да жаңы сөз жасоо жагынан анчалык роль ойнобогон, сөз жасоочу касиетин жоготуп бара жаткан мүчө болуп саналат (1966,98-б.).

-а мүчөсү тууралуу ушундай эле пикирди Л.Н.Харитонов²³⁹, Э.В.Севортян ж.б. айтышкан.

С.Кудайбергенов тектеш тилдердеги -а мүчөсү аркылуу жасалган этиштерге кыргыз тилинде -ла, кээде -ы//-и же -ай-ар мүчөлөрү туура келерин мисалдар менен берет: Мисалы: як. *халыңаа* – кыр. калыңда (становиться толстым); *чуга-һаа* – кырг. жакында (приближаться от чугас -близкий); *кэңэ* – кырг. кеңи, кеңей (становиться просторным); *буоһаа* (<буос) – кырг. боозу (забеременеть) < *богоз* < бог; салыштыр: як. бох (обременять, опутывать); *өһөө* (<өс - злоба, месть) – кыр. *өчөш* (мстить) ж.б. (1966,98 б.).

Махмуд Кашкаринин «Диванында» айрым сөз айкаштарынын тутумунда -ы//-и чакчыл этиштин архаикалык формасы сакталган:

²³⁷ Кудайбергенов, 1966,113-б.

²³⁸ П.Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке, Спб, 1903, LIX-LXIV, LXIII-LXIV, LXXVII-66.

²³⁹ Л.Н.Харитонов. Аталган эмгекте, 86-б.

1. Мэн сэңә туташ барырман ‘я приближаюсь к тебе (букв. примыкаю)’(ДЛТ, I, 399/354);

2. Тутмыш саны умналым ‘Будем надеяться, что[дичь]’ поймана’ (ДЛТ, III, 434/316).

Бул чакчыл этиш да семантикасы боюнча тактоочко жакындашат.

-а менен -ла мүчөсүнүн туура келиши Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө да учурайт:

Ol эт тузады – Ал эт туздады(МК, III, 280). –*Ol йайлагды күзеди* - Ал жайлоодо күздөдү. *Ol йыгачыг башады* – Ал жыгачты баштады (кести)(МК, III, 281). *Ol түш түшеди* – Ал түш көрдү. *Тегирмен тишеди* – Ал орок курчутту, тиш чыгарды (283). *Кой төлөди* – кой төлдөдү (286). *Би йелнеди* – Бээ желиндеди (323).²⁴⁰

С.Кудайбергенов кыргыз тилинде -а мүчөсү аркылуу жасалган туунду сөздөр, табыш тууранды жана элестүү сөздөрдөн жасалган этиштерди кошпогондо, анча көп эмес экендигин айтып, алардын теңи азыркы кыргыз тилинде морфологиялык жактан составдык бөлүктөргө бөлүнбөстүгүн, сөздүн уңгулук бөлүгү баштапкы өз алдынчалыгын жоготкондугун маалымдайт (1973, 99).

-а морфемасы кыргыз адабий тилинде табыш тууранды сөздөрдөн этишти жасоодо өнүмдүү мүчөлөрдүн бири катары колдонулат. -а мүчөсү аркылуу этиш табыш тууранды жана элестүү сөздөрдөн аягы -ыр формасы менен бүткөндөрүнөн гана жасалат: жал+т – жалт+ыр – жалтыр, жар+к – жарк+ыр – жаркыр. Айрым сөздөрдүн уңгулук бөлүгү кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт (шатыра < шатыр, жаркыра < жаркыр).

Махмуд Кашкаринин доорунда алардын уңгусу өз алдынча колдонулган: чат- бир нерсе түшкөндө чыга турган тыбышты билдирүү үчүн колдонулган: чат-чат урды (1966, 115).

²⁴⁰ С. Кудайбергенов, 1966, 99-б.

Учур-келер чактын -(°)г формасы

Аффикстердин баштапкы бөлүнүшүнө көз жүгүртсөк, эң байыркы аракетти перфекттик,²⁴¹ имперфекттик²⁴² кароонун байыркы лексика-грамматикалык ыкмалары темпоралдык системанын аспектуалдык функциясынан мурун болгондугун көрөбүз. Э.А.Грунина: «На стадии, зафиксированной в древнетюркских памятниках, это значение лексико-грамматического выражения аспектуальной перспективы стало стираться в связи с тем, что в это противопоставление подключилось глагольное имя~деепричастие на -(°)г, выступавшее со значением перфективности//предшествования;» – дейт²⁴³.

-a, -u, -i + er аналитикалык конструкциялары кууш аффикстердин басымдуу колдонулушуна шарт түзгөн. Э.А.Грунина байыркы түрк жазма эстеликтериндеги үндүү аффикстин басымдуу түрдө кууш мүнөздө экендигин мына ушуну менен түшүндүрүүгө болот дейт. Ал эми кең үндүү аффикстер вариант катары жашаган.

Тарыхый жактан байыркы түрк эстеликтеринде түшүрүлгөн учур-келер чак бардык презенттик формалардын функцияларында комплексте кездешкен. Бирок учурдагы актуалдуу – биринчи планда кала берген.

Ошону менен бирге эле эстеликтерде презенттик маанилерди гана эмес, жалпылоо, мезгил менен чектелбеген маанидеги конструкцияларды бөлүп берүүгө кызмат кылган конструкциялар да көрсөтүлгөн. Байыркы жазма

²⁴¹ **ПЕРФЕКТ** (лат. perfectum) законченное, завершённое сложная грамматическая форма прошедшего времени в древнерусском языке, обозначающая полностью осуществившееся до момента речи действие, результаты которого ощущаются (длятся) в настоящем (В.Д. Стариченок, 2008. 436-б.)

²⁴² **ИМПЕРФЕКТ** (лат. imperfectum 'незаконченное, незавершённое')- одна из двух разновидностей прошедшего времени с древних и некоторых современных славянских языках. Имперфект выражает длительное (без ограничения во времени или повторяющееся) действие, полностью отнесённое к прошлому В.Д.Стариченок, 2008, 212-б.

²⁴³ Э.А.Грунина, 1976, 95-б.

эстеликтерде бул айкалыштар $-(^{\circ})r\ erür//\ turur$, анатолий эстеликтеринде $-r; olur$ ж.б. Ошентип, учур келер чактын $-(^{\circ})r$ акырындык менен өзүнүн функциялары кеңейе берген, полифункционалдуу формага айланган. Бул процесс, А.Э.Грунинанын белгилөөсү боюнча, өзгөчө XII-XIV кылымдардагы эстеликтерден көрүнүп тургандай, бул мезгилде индикатив²⁴⁴ системасындагы семантикалык жылышуулар гана жүрбөстөн, оозеки сүйлөшүү стихиясында болуп жаткан процесстерди толугураак чагылдырган локалдуу жазма тилдердин калыптанышы жүрүп жаткан (1976, 95).

Маселен, XV кылымдагы түрктөрдүн (турецкие процессы) эстеликтерине $yorur/-yürür$ конструкциясы акырындык менен кире баштайт, ал поэтикалык чыгармаларында дээрлик кездешпейт, ал эми XIV кылымдагы оозеки сүйлөшүү формасы белгиленген «Et-tuftet-üz-zakıyye fil luqat-it-türkiye» эстелигинде учур чак үчүн – ‘*yor: keleyor, keteyor*’ бар (Бесим Аталай, 1945, 73, 75).

XVI кылымдагы половец эстеликтери учурдун калыптанган аналитикалык типтеги категорияларын (berür ‘даёт’, сатылыг ‘продает’ тибиндеги формалар) берет²⁴⁵.

Ошентип, учур чактын $-(^{\circ})r$ үндүү аффиксиндеги релеванттык тарыхый алмашуулар этиштик атоочтун (глагольное имя) ар түрдүү формаларынан келип чыккан жана аракеттин лексико-грамматикалык ыктары, жолдору функциясын аткарган. Мындай алмашуулар – $*e > er-$ аористтүү этиштик аналитикалык конструкцияга айланган, андан кийин «в результате нейтрализации характера протекания действия в сторону обозначения

²⁴⁴ **ИНДИКАТИВ** или Изъявительное наклонение (indicativus) – наклонение глагола, указывающее на реальность существования действия, процесса. Глаголом изъявительного наклонения свойственны формы времени (настоящего, прошедшего, будущего), числа (единственного и множественного), лица (первого, второго, третьего), а в прошедшем времени - числа и рода. 2008, 208-б.

²⁴⁵ Т.И. Грунин. Документы на половецком языке. XVI в. М., 1967, 367-б.

лишь акциональности и непредшествования моменту речи, возникла тенденция к однородности плана выражения (класс узких)»(А.Э. Грунина. 1976,110).

Ошентип, учур-келер чакты берген конструкциялар алгачкы этапта көбүнчө кууш мүнөздө болгон, ал эми келер чакка жылышуу – потенциалдуу түрдө кең үндүү аффиксти ачып көрсөтүү сферасынын кеңейиши менен байланыштуу. Айрым жалпы түрктүк бытие (болмуш), кыймылды билдирүүчү ж.б. учур маанилери ушул кууш үндүү аффикстерди кармап калды.

Э.А.Грунинанын пикири боюнча, индикатив системасынын эң жакын элементтеринин жоболору менен өз ара байланышкан учур-келер чактагы семантикалык жылышуу – учурдагы актуалдуу, учурдагы актуалдуу эмес, учурдагы күнгө болуучу, мезгилге карай локализацияланбаган, келе турган каалоо, ниет, келе турган потенциалдуулук маанилердеги ар башка градацияларды көз алдыга келтирди, мына ушул семантикалык потенциал тарыхый жактан, калыбы, бардык түрк тилдеринде реализацияланды.

Албетте, анын андан ары өнүгүшү бардык тилде бирдей эмес, кай бир тилдерде ал сакталып калса, көпчүлүгүндө, ар кандай деңгээлде жоголууга дуушар болду. Жоголгон маанилердин индикативдин башка элементтерине өтүп кетүүсү маркировкаланган билдирүүгө («маркированное выражение») ээ болду. Ал эми жалпы учур мааниси сакталган жерде, б.а. учурдун жаңы формадагы (-*yor*, -*ir* тибиндеги) привативдик оппозиция менен байланышкан жерде маркировкаланбаган билдирүү планы («план выражения») болот. Ошондой болсо да аффикстердин эки класс боюнча бөлүнүшү сакталат. Эгерде форма маркировкаланган тенденцияга (потенциалдык келер чак мааниси) ээ болсо, анда ошол эле тенденция билдирүү планында да көрсөтүлөт (1976,110).

Кыргыз тилиндеги учур-келер чак формасындагы моделдер

1. *-a* учур-келер чак **H+a²⁴⁶** көрсөткүчү **-м(мын)** жалганышы менен жасалат (1986, 95). Структурасы: **H+a +1-категориядагы жак мүчөлөр.**

Мисалдар: 1. Ошондо мен илгерки өткөн замандын доошун уккандай *болом* (Ч.А.). 2. Ага карабай атты ку- балап *барам* (Ч.А.).

Көптүк санда да кездешет. Структурасы: **H+a +быз.** Мисалы: 1. Ар ким өз эрмегибиз менен үңкүйүп *отурабыз* (Ч.А.). 2. Биз айылга эртең *барабыз.*

2. *-a* көрсөткүчтүү келер чак **-т** уландысында жана жак мүчөлөрүндө болушат: **H+a+t уландысы +1 категориясындагы жак мүчөлөр.** Маселен, ногой тилинде ал+a+ды ‘он берет’(1986, 85-б.).

Бул моделдин түрк тилдеринде дистурбациясы бир кыйла. Бул модель ногой, өзбек, кыргыз, азербайжан тилинин айрым диалектилеринде кездешет. Н.З.Гаджиева жана Б.А.Серебренниковдордун пикири боюнча, анын түрк баба тилинде болгондугун болжоо кыйын, бирок бул көрсөткүч *-a* учур-келер чактын туундусу экендигинде шек жок. Бирок бул модель, сөзсүз, учур-келер чакты билдирүүчү – *ат* көрсөткүчүнөн мурун пайда болгон (1986,86 б.).

Кыргыз тилинде учур-келер чакты уюштуруучу мүчөлөр бар. Алар учур чакты уюштуруучу (фонетикалык варианттары менен) *-a//e//-й* формалары.

Мисалдар:

1. Куш канаты менен *учат*, куйругу менен *конот.*

2. Кийиктин жүргөн жери бийик болсо, көзү кызыл *болот* ж.б. (1980, 175).

²⁴⁶ H-негиз, -a- учур чактын формасы

Бул мисалдарда *учат*, *колот*, *болот* дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирет.²⁴⁷ *Учат*, *колот*, *болот* деген этиштен турган баяндоочтордун структурасын карап көрсөк, ал $N+a+t$ моделине туура келет, бирок ага жак (1-категориядагы жак мүчөлөр) уланган жок.

Кыргыз тилинде чак мүчөлөрү уюштурган этиштик баяндоочтордун $N+a+t+1$ -категориядагы жак мүчөлөрү уланган модели кездешпейт, бул модел диалектилерде да жок.

3. Модель: $N+a+t+at$ формасы үзгүлтүксүз, узакка созулган учур чакты билдирет.

Мисалдар:

2. Тоо арасындагы түркүн гүлдөрдүн жытына толгон жайкы кеч кирип *баратат* (Ч.А.).

3. Ал да ошону ойлоп *келатат*. (Ч.А.).

4. Күн өткөн сайын жайыттардын жайы жаман болуп *баратат* (Ч.А.).

Бул $N+a+t+1$ категориядагы жак уландылары моделинен кийин пайда болгон. Кыргыз тилинде 3-жак атооч сөздөрдө өзүнө тиешелүү мүчөсүнүн жоктугу, демек, нөл формасында тургандыгы менен аныкталат.

Кыргыз тилинин морфология боюнча окуу китебинде «Этиштердин кээ бир формаларында 3-жакка тиешелүү жак мүчө да болот: жазат, келет», – деп айтылат²⁴⁸. Бирок бул форма келер чакты билдирет.

4. Кыргыз тилинде учур чактын үзгүлтүксүз, узакка созулган, бүтпөгөн, кайталанган мезгилин *-a* формасынын ордуна кууш жана кең созулма үндүүлөргө жатыш жөндөмөсүнүн улануусу аркылуу уюшулган этиштик баяндооч билдирет.

Модель: $N+кууш/ кең созулма үндүү + да$.

²⁴⁷ С.Давлетов, С.Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили. Морфология. 1980,175-б.

²⁴⁸ Аталган эмгекте, 78-б.

Азыркы кыргыз тилинде (1980) бул – «учур чактын» -ууда формасы деп берилген (169-бет). Анда учур чактын «Бул формасы сүйлөнгөн убакта кыймыл-аракеттин созулуп жаткандыгын билдирет», – деп айтылат. Морфологиялык жактан кыймыл атоочтун -оо/-өө, -уу//-үү мүчөлөрү+жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнөн турат. Окуу китебинде бул форманын 1930-40 жылдардан тартып газета-журналдардан учурай башташы менен учур чактын бул формасы кыргыз адабий тилинде кийинки мезгилде пайда болгондугун көрсөтөөрү айтылат.

Модель: **Н+уу (варианттары) +да** (жөнд.мүчө). Мисалдар:

1. Айылдын баары дээрлик ушул жерде *додолонууда* (Ч.А.).

2. Кара ниет шаар курмандыгын *күтүүдө* (Ч.А.).

3. Прокуратордун алдында суракта турган немени шаар *күтүүдө* (Ч.А.).

5. Учур чакты -*yor* формасы да билдирет. Мисалы, түрк: *oquz türkçe öğ reniyor oğuz evde kitap okuyor.*

-*uor/-uo* көрсөткүчү түркмөн тилинин олам диалектисинде да кездешет: ачуо: р (лит ачяр) ‘он открывает’ (Х.Багыев,20) Түркмөн тилинин сакар диалектисинде да -*йе, йер, йөр, -йө:р*, ошондой эле -*йа* («с кратким произношением-а») кездешет (Менглиева,20)²⁴⁹.

Түркмөн адабий тилинде учур-келер чактык маанини -*ар/-йар* көрсөткүчтөрү билдирет: Ойнаяның от болсо, бир ериңи якарсың (Мудрость,87). ‘Не шути с огнем, обожжешься’ (Н.З.Гаджиева, 1973, 174-б.).

Учур чакты билдирүүчү -*yor* формасы түрк тилдеринде кеңири колдонулат: *Belki siz onunla konuşmak istemiyorsunuz, öyle ya, ne diye sizi rahatsız etsin* (Nesin,

²⁴⁹ Н.З.Гаджиева,1973,172-б.

Biz adam, 49) ‘Может быть Вы с ним не хотите разговаривать, да зачем же ему Вас беспокоить’.

Түрк тилдеринде *-ur/-er, ir/ ir/-r* көрсөткүчтөрү да учур-келер чакты туюндурат: Rahatsa ууууabilirsiniz ‘Вы можете спокойно спать’ (Кон. Гр,500), (1973,173).

Аталган формалар кыргыз тилинде жок.

Учур-келер чактагы тутумдаш баяндооч

Учур чактагы конструкциялар көмөкчү этиштердин жана модальдык сөздөрдүн жардамы менен жасалат. М.Кашкари *турур* жардамчы этиши учур чакты билдире тургандыгы айтат (ДЛТ,II,1691/133).

Дал ушул моменттеги учур чактын *-а* формасына *тур* жана анын варианттары: *турур, турган, таган, тур<т* тутумдашып жасайт.

1. Модель: **Н+а турур+ жак мүчөлөрү.**

Бул модель түрк эстеликтеринде (уйгур жана араб жазуусу менен аткарылган) кездешет. Бул модель азыркы түрк тилдеринин кыпчак семьясындагы диалектилеринде, ал гана эмес огуз ареалында да сакталган. Мисалы, XVII-XVIII кылымдардагы түркмөн адабиятында: эй киши, кайда бара турур сен? (Худайбергенов Багыев, 18,19). О, человек куда ты идешь? ж.б.(1973,172).

1) Модель: **Н+а+турган+1 категориядагы жак мүчөлөр.** Мисалы: ног. *бар+а+таган+мен*. Мындай моделдер уйгур тилинде, Сибирь татар диалектилеринде кездешет. Бул модель эң кийин пайда болгон (1986,86). Аталган модель дайыма кайталануучу мезгилди билдирет.

2) *Турур* этиш-связкасы *-гу, -р, -мыш, -глы* формасындагы этиштик атоочтор менен айкашып, учур чактын сапатын же абалын билдирет. Мындай сүйлөмдөр өз алдынча да, татаал сүйлөмдө да учурайт (1967,67).

Турур этиш связкасы *-мыш, -зу* формасындагы этиш-тик атоочтор менен айкашып келип, учур чактагы абалды же сапатты билдирет.

Модель: ***H+a+-мыш,-зу+турур***: сәңа ма апулмыш турур бу өлүм 'И для тебя готовится эта смерть' (КБ,XXV, 57/27); Нәчә ма йашаса өз өлгү турур, Улашмыш эт өзләр үзүлгү турур 'Как бы долго душа ни жила, оно должна умереть, Все соединенные [друг с другом] души [люди] обречены на разлуку (КБ,LXVII.175/19), (1967, 67).

3) Модель [^] ***H+a+тур.*** Жардамчы этиш ***-a*** формасындагы чакчыл этиштер менен айкашып келип, узакка созулган, көп жолу кайталанган аракетти билдирет: эбгү кылу тур 'Делай всегда добро' (КБ, XXVII,64/22); *sökä турды* 'Он все ругал'; Бүкә турды 'Он согнулся' (ДЛТ,III,280/175). Эmil суw ака турур 'Воды этиля текут' (СМ, ДЛТ,I 103).

Чакчыл этиштин баяндоочтун тутумунда колдонулушу тутумдаш баяндоочтун түзүлүшүнө алып келген (*ёзибди* <ёз –иб-турур, *келади* <*кел-а-турур*).

4) «*тур*» этиши ***-a+турган*** түрүндө келер чактык маанини берет, – деп айтылат «Азыркы кыргыз тилинде» (1980,185).

Бирок бул келер чактык маанидеги атоочтук (*H+-ын// -un+жат, тур, отур, жүр+ган*) деп берилет.

Turur/durur формасынын өнүгүү эволюциясын Н.А.Баскаков төмөнкүдөй схемада көрсөтөт *turur/durur> tur/dur~ tyr/dyr> ty/dy>)ø*».

Tur –этишине *-ar/-er,-ir/-ir,-ur/-ür* 'является стоять, жить преставлять собой', же *är-/er/-ir* 'быть' ж.б. формалары уланган учур-келер чактагы атоочтуктардай көрсөтүлөт, төмөнкүдөй айкалыштарда учурайт;

bara < *bara turur* – ‘идуший’ *қиçқинä* < *киçкинä turur* – ‘являющийся маленьким’; *ürқüçän* < *örкүçän turur* – ‘являющийся пугливым’; *häjwan* < *häjwan turur* – являющийся животным²⁵⁰.

2. Учур чактын ушул моменттегиси –*a* формасына *йат* ‘лежать’ жардамчы этиши жалганып жасалат. Н.З.Гаджиеванын билдирүүсү боюнча, бул модель кийин түзүлгөн. Ног. бара йатырман ‘Я иду в данный момент’; өзб. йоза йотирман ‘Я пишу в данный момент’. Өзб. Бириси хайдаётир, бириси моа босаётир, бошқалари кетман чопаётир ‘Один пашет другой боронит, дригие работают кетменем’ (Кон.Гр,213), (1973, 172).

Азыркы моменттеги учур чактын түзүлүш схемасы этиштин негизи +*a* + *йат* – ‘лежать’ жардамчы этишинин учур чак формасы: ног. *бара йатырман* ‘я иду.

Модель: **Н+а+жат+1 категориядагы жак мүчөлөр.** Кыргыз тилинде мындай моделдеги баяндоочтор арбын кездешет. Мисалы: мен бар+а жат+а+м. Аталган форма ногой, өзбек тилдеринде кездешет.

Бул форма эң кийин келип чыккан. Мисалдар:

1. Мен окууга *бара жатам*. 2. Мен үйдөн *келе жатам*. 3. Мен сабакка *бара жатам*. 4. Сен кайда бара жатасың? 5. Айша Москвадан *келе жатат*. 6. Мен киного *бара жатам*.

-*йат* жардамчы этишинин колдонулушу Орто Азия тилдери үчүн мүнөздүү, бул анын таралышынын зоналык чектелүүлүгүн көрсөтөт.

Н.З.Гаджиева түркологиялык адабияттарда учур чакты көрсөтүүчү связканы туюндурууда чаржайыттыктын орун алганын белгилейт. Ат атоочтор кеңири колдонулганы менен сингармонизм законуна баш ийип, фонетикалык трансформация процессин баштан өткөрүшкөн,

²⁵⁰ Н.А.Баскаков .1975,67-б.

натыйжада аффикстердин разрядына өткөн *-тур/-турур* связкасынын болушу, 3-жактын формасынын жалпыланышы жана аны бардык жактарда колдонулушу, *бар/йок* сөздөрүнүн функциясынын өнүгүшү ж.б. – мына ушулардын баары *ä*-связкасынын бузулушуна жана сүрүлүп чыгарылышына алып келген. *-ä* связкасы түрк тилдеринде анын бир кыйла грамматикалык аналогдору бар болгондугуна байланыштуу акырындык менен четке сүрүлүп калган (1973,30,31).

Учур-келер чактын *-ар/-ер* формасы Махмуд Кашкаринин «Диванында» жана кыргыз тилинде

***-р* формасындагы этиштик атооч (глагольное имя)**

XI кылымда этиштик атоочтор²⁵¹ (глагольное имя) эң эле продуктивдүү категориялар болушкан. Бул Махмуд Кашкари тарабынан белгиленген. Ал өзүнүн «Диванында» этиштик атоочтун беш аффиксин көрсөткөн: *-дачи// - тачы, -аган// -äгän, ыгсақ // -игсäк, -гүлүк// -гулук, -глы// -гли* (ДЛТ, I, 61/27).²⁵² Ошондой эле этиштик атоочтун ар түрдүү формаларын атоочтук (*verbum infinitum*), этиштер (*verbum finitum*), кыймыл атооч (*substantivum verbalium*) берген. Эң эле активдүү колдонулган формалар: *-гу// -гү// -кү// -кү, -р// -ар//*

²⁵¹ Г.А.Абдурахманов: «Под глагольными именами понимаются не только формы, содержащие значение действия или состояния, но также формы, которые могут составить определенную речевую конструкцию», – дейт. Окумуштуу бул оюн айтууда Г.Ж.Рамстедтин төмөнкү эмгектерине таянат: Кара: G.J.Ramstedt. Verbale nomen auf-gu in den altaischen. Sprechen. «Studia Orientalia» XI, 1945; Он же. Das verbale Nomen aud- m in den altaischen Sprachen. – JSFOu, XCVIII, 1950. Кара: Г. Абдурахманов. 1967,51-б.

²⁵² Divanu lugatit turk. Анкара, 1939-1942; А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X- XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, 130-141-бб.

äp//-ур//-յр//-ыр//-ур//-мыш//-миш. Албетте, булардан башка формалар да бар.²⁵³ Бирок, бизди кызыктырганы -р жана анын варианттары.

Г.А.Абдурахманов -р формасындагы этиштик атооч (жана анын варианттары) өз алдынча да жана башка грамматикалык формалар менен да айкалышып колдонуларын белгилейт. Өз алдынча колдонгондо ал атоочтук катары, же «личный глагол» (verbum finitum) болуп, ал эми башка грамматикалык каражаттар менен айкалышканда гана – этиштик атооч («глагольное имя») функциясында колдонулат. XI кылымдагы эстеликтерде этиштик атооч аныктооч-атоочтук («определения-причастия») жана этиштик атооч катары кездешет.

Баяндооч катары келгенде, бул форма этиштик жак формалар разрядына өтпөйт, ал предметтин белгисин көрсөтүү менен атоочтук боюнча кала берет. Мисалы: Тэгди оқы өлдирүр ‘Попала в него смертоносная стрела [времени]’ (ДЛТ, I, 476/429); Бу йаңлыг кэрäk барча эрдäm билир ‘Вот такой [человек] нужен, который умеет все’ (КБ, XXXIV, 96/16), (1967,52).

Г.А.Абдурахмановдун маалыматы боюнча, көпчүлүк учурда -р формасы аффикстер катышпай, же ар түрдүү аффикстер менен этиштик атооч маанисинде («глагольное имя»), ошондой эле зат атооч катарында колдонулат: Ай, билир! ‘О, знающий’ (КБ, XX, 59/20); Иүрирдä өлүр ‘Умирает в походе’ (КБ, XXXI, 89/6); Суw ичүрмäsгä сүт бэр ‘Дай молоко, кто тебя не напоит [даже] водой’ (ДЛТ, I, 224/187); Куйары - бранное слово, букв.: ‘Тот, кто брызгается слюной’ (СМ, ДЛТ, III, 186/129), (1967,52).

XI кылымда этиштик-атоочтук формалар (глагольно-именные формы) предметтин туруктуу сапатын

²⁵³ Г.А.Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век). Изд-во «Наука», М., 1967, 51-б.

билдирип, өзүнүн семантикасы жана функциясы боюнча этишке караганда сын атоочко жакын турган. Бул болсо алардын зат атоочко тиешелүү болгон жөндөмө форманттары менен көп колдонулгандыгына, жандоочтор менен жана башка зат атоочко мүнөздүү формалдык касиеттер менен айкалышып келгендигине байланыштуу болгон.

XI кылымда атоочтук өз алдынча морфологиялык категория катары бөлүнө элек болчу. Мисалы, М.Кашкари *-мыш// -миш* формасы этиштик атоочту («с пассивным – страдательным значением») уюштурат дейт (МС, ДЛТ, II, 62/49). Этиштик атоочтун формалары айрым учурларда атоочтуктун маанисинде колдонулуп, анын функциясын да аткарып келген.

Байыркы түрк жазма эстеликтерде учур-келер чактын мааниси *-р* формасы аркылуу берилген. *-р* формасы аркылуу учурдагы актуалдуу, учурдагы жалпы (убагы чектелбеген) жана келер (потенциалдык жана ниет, каалоо маанисинде) чактык маанилери берилген.²⁵⁴

Ж.Денинин белгилөөсү боюнча, *-р* көрсөткүчүнүн «аномалиясы» – анын аффикстеринин морфологиялык категорияларды туюндуруу планына ылайык келбеген эки класс боюнча: жоон жана ичке үндүүлөргө карай бөлүнгөндүгүндө. Бул тууралуу Н.З.Гаджиева да морфологиялык *-р* элементи эки ар башка мааниге байланыштуу фонетикалык жактан ажыроого туш болгон деп белгилейт (1973, 174). Окумуштуунун пикири боюнча *-р* аористтик формасын эң байыркы деп эсептөөгө болот.

²⁵⁴ Э.А. Грунина. О форме настоящего-будущего на (°)г тюркских языках// Тюркологические исследования. Изд-во «Наука», 1976, 94-б.

-ар/-ер формасындагы учур-келер чак

Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдор учур-келер чакты *-ар/-ыр* формасы билдирерин, мында *-ар/-эр, -ыр/-ур* формасындагы атоочтуктарга 1-жак мүчөлөрү тутумдашарын (тат. алырмын ‘я беру, я возьму’) белгилешет.

Окумуштуулардын маалыматы боюнча, түрк баба тилинде (праязык) жана эски түрк тилдеринде бул формадагы этиштер бир убакытта эле учур чактын жана келер чактын маанисин камтыган. Ушул себептүү түркологдор, өзгөчө батыш европалыктар аны аорист деп, же белгисиз чак²⁵⁵ («неопределенное время») деп аташкан (1986,86).

Түрк тилдеринде кийинчерээк учур чак жана келер чактын өзгөчө формаларынын түзүлүшүндө өтө күчтүү тенденция байкалган. Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *-ар/-ыр* көрсөткүчүнө келер чактык маани бекип калган. Н.З.Гаджиеванын белгилөөсү боюнча, азербайжан тилинде бул көрсөткүчтөр төмөнкүдөй түргө ээ болгон: *-ыр/-ур* - учур чактык маанини, ал эми *-ар/-эр* – келер чактык маанини билдирет: азерб.: *жазыр* ‘он пишет’, ал эми *жазар* ‘он напишет’ (1986,86).

Аталган маселени В.Котвич *ä-, äp-* (ärür, äginc ж.б) өксүк этиштин (недостаточный глаголь) бир нече формаларын сактаган эски эстеликтердин жана жандуу түрк тилдеринин материалында караган.²⁵⁶

С.Кудайбергеновдун эмгегинде кыргыз тилинде этиш *-ар//-ер* мүчөлөрү аркылуу атоочтук негиздерден жасалары, бул мүчөлөр жалганган атоочтор тыбыштык составы жагынан бир же эки муундан турары айтылат. С.Кудайбергенов байыркы жазма эстеликтердеги бир

²⁵⁵ К.К.Юдахинде неопределенное время – белгисиз убакыт деп берилет. Кара: 420-б.

²⁵⁶ В.В.Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 280-б.

муундуу сөздөрдүн кээ бирөөлөрү азыркы тилдерге эки муундан турган түрүндө жеткендигин маалымдайт.

Демек, *-ap/-ep* формасындагы этиштердин составы улам жаңы туундуулар менен толукталып турган, экинчиден, *-ap//ep* мүчөлүү этиштердин ичинде морфологиялык түзүлүшү боюнча составдык элементтерге ажырабай турган да уңгулар (ак, көк, кара, боз, нык ж.б.) да бар. Ушулардын баары, *-ap//ep* формасындагы этиштердин бир канча эскилигин көрсөтөт.²⁵⁷

Кыргыз тилинде *-ap/-ep* формасы келер чакты билдирет. *-ap//ep* формасындагы баяндооч кыймыл-аракеттин болор-болбосун арсар көрсөтөт. Структурасы: *H*²⁵⁸ + *ap/-ep*: 1 Ал эртең *барар*. 2.Сейит кечинде *келер*. 3.Китепти анан *аларсың*. 4.Сабак экиде *башталар*. 5. Ал күздө *келер*. 6.Ашым алганын *берер*. 7. Уйкусу келгенде *жатар*. 8.Күн ачылганда үрөндү *себер*.

«Азыркы кыргыз тилинде» (1980) төмөнкүдөй мисалдар берилет: Ата-бабабызды асыраган Ала-Тоо мени да бир сайына *батырар*. Түнү менен жөнөп, чек арадагы кызыл аскердин кемендеринен тил кат алып *келермин*. (К.Ж.) (1980,172).

Негизге уланган *-ap/-ep* көрсөткүчү жак мүчөлөрүн да кабыл алат: *H+ ap/-ep+* жак мүчөлөрү. Мисалы: Сагынганда *келерсиң*. 2.Убагы келгенде *айтармын*.

Ал эми *-ыр* көрсөткүчү кыргыз тилинде айрым диалектилерде (мисалы, Талас) үзгүлтүксүз, узакка созулган учур чакты билдирет. Мисалы:

1. Мына, бульвардагы бактын жалбырактары да күбүлүп *жатыры* (Ч.А.).

2. Тигил он ырчы болсо ырдап *жатыры* (Ч.А.).

²⁵⁷ С.Кудайбергенов. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Ф. «Мектеп» 1966, 122-б.

²⁵⁸ H – негиз.

Демек, кыргыз тилинде *-ap/-ep* - келер чактык маанини, *-ыр/-ур* (диалектилерде) учур чактык маанини билдирет. *-ыр/-ур* формасы көбүнчө оозеки кепте кездешет.

Махмуд Кашкаринин «Диванында» *-ap/-ep* мүчөсүнүн атоочтон этиш жасай тургандыгы белгиленет. Мисалы: Тон кызарды – Тон жана башкалар кызыл болду; мунун уңгусу кызыл эрди (кызыл эле); «л» менен «э» түштү да, түп этиш болуп калды; Тон карарды - тон карарды, карайды; мунун уңгусу кара эрди; кара сөзүнөн жасалган деп түшүндүрөт (МК,ДЛТ,II, 190-б.) (С.Кудайбергенов,1966,122).

Түркологиялык адабияттарда *-ap//-ep* мүчөсүнүн баштапкы толук формасы *-гар//кер* мүчөсү эсептелет, *-ap//-ep* формасы *-гар//кер* формасынын фонетикалык өнүгүшүнөн пайда болгон деп каралат.²⁵⁹

Айрым изилдөөчүлөр *-ap//-ep* формасы байыркы түрк тилдеринде «быть» болуу маанисин билдирген *-эр* (*эр-кен>экен, эр-мес>эмес, эр-ти>эди*) деген этиштен чыккан деп эсептешет.²⁶⁰

С.Кудайбергенов биринчи көз караштын чындыгы бар деп эсептейт. Анын божомолуна «гь» тыбышы байыркы жана туруксуз, бат түшүп кала турган тыбыш катары белгилүү, ошондуктан фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу *-гар* мүчөсүнүн составынан биринчи үнсүз түшүп калып, *-ар* формасына айланып кетиши мүмкүн.

Азыркы кездеги *-ap//-ep* аркылуу жасалган этиштер Махмуд Кашкаринин доорунда *-гар* жана *-ар* формаларында колдонулган. Демек, *-гар//гер* мүчөсүнүн *-ap//-ep* ге айланышы мүмкүн. Бул Махмуд Кашкаринин

²⁵⁹ Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.–Л., 1948, 178-бет; Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, Фонетика и морфология, II, М., 1952, 319-б.

²⁶⁰ И.А.Батманов. Употребление падежей в киргизском языке, Фрунзе-Казань, 1938, 15-б.

жашаган убагынан (XI к.) кийин башталган болуу керек (1966,124).

-ap//-ep мүчөсү якут тилинде көп кездешери Л.Н.Харитоновдун эмгегинен көрүнүп турат²⁶¹.

С.Кудайбергенов *-ap//-ep* формасын өнүмсүз мүчөлөргө кошот. С.Кудайбергенов *-ap//-ep* мүчөсүнүн башка тектеш тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде да аз экендигин белгилейт. Бирок, окумуштуунун байкоосунда, аталган мүчөнүн сөз жасоо жөндөмдүүлүгү азыр да жоголо элек.

Окумуштуу муну *жакшыр, текшер* деген этиштерди мисалга келтирүү менен талдайт. Аталган этиштер жаңы (кийин пайда болгон) жасалмалар дейт автор. *Жакшыр* этиши казак (*жаксар*- улчшаться), кара калпак (*жаксар*-улчшатся, *жаксыме*-одобрять, улчшаться), башкыр (*якшыртыу*-улчшить), татар (*яхшыр*-улчшаться, становиться лучше) тилдеринде бар. Калган түрк тилдеринде *жакшы* сын атоочунан мындай формадагы этиш жасалбайт (1966,124,125).

Окумуштуу *текшер* (разбирать (дело); расследовать; ревизировать) этиши да коомдук иштин жаңы пайда болгон тармактарына карата айтыларын баяндайт. Кыргыз адабий тилинин түзүлүшүнүн алгачкы мезгилинде *текшер* сөзүнүн айрым маанисинин ордуна *иликте* (высматривать; выспрашивать; расспрашивать; разыскивать; исследовать) азыркы кездеги *талда, изилде* этиштеринин ордуна 1925-жылы жасалган докладдын бирөөндө мааниси боюнча өз ара жакын болгон *теңшер, текшер* сөздөрү колдонулганын жолуктурууга болорун, ушундан улам жаңы түшүнүктү билдирүү үчүн Совет бийлиги мезгилинде баштапкы маанисинен өнүгүп чыккан деп кароого болот деген пикирин билдирет.

²⁶¹ Л.Н.Харитонов. Типы глагольной основы в якутском языке, 128-138-бб.

С.Кудайбергенов кыргыз тилиндеги *-ар/-ер* формасындагы этиштердин көпчүлүгү, мисалы 80%, белги маанисиндеги атоочтордон жасалгандыгын маалымдайт. Мисалы: кыр. *жоонор=жооной*; к.кал *жуунай* (утольшаться, делаться толстым) < *жоон*<*жоган*<*жог*; салыштыр: түрк. *йог* (густой, плотный, толстый); *йогмак* (густеть, застывать, становиться плотным). Ушундай эле атоочтук негиздерден жасалган этиштер *эскир*, *жакшыр*, *жуур*, *өнөр*, *көөнөр*, *жашар*, *кыскар* сыяктуу мисалдар аркылуу талданат (1966,127).

Кыргыз тилинде этиш *-ар//ер* мүчөсү аркылуу процесстин аты маанисиндеги этиш сөздөрдөн да жасалат, бирок мындай семантикалык типтеги атоочтор чамалуу. Булар да, белги маанисиндеги атоочтордон жасалган этиштер сыяктуу, атоочтук уңгу аркылуу берилген түшүнүктүн грамматикалык жагынан этишке айланганын билдирет. Мындай этиштерге: *кайгыр*, *байыркы түрк кадгур* (печалиться; горевать) <*кайгы//кадгу* (печаль)<**кай//кад*; салыштыр: *кадур* (сожалеть, раскаиваться); *кадун-кадур* (парные слова); *кадун* (сожелеть, раскаиваться) (ПДТП, 409); кырг. *жакшыр*, каз., к.калп. *жаксар* (улучшаться)<*жакшы* (хороший, добрый) <**жак* (86-б.).

Махмуд Кашкаринин «Диванында»: *йег*, *йик* (хороший): Көл үргүнчө көз үрсө *йег* көлдү үйлөгөчө, чокту үйлөсө жакшы (МК, ДЛТ, I, 324-б.); Өкүз аз акы болгынча, бузагу башы болсо *йик* – Өгүздүн аягы (буту) болгончо, музоонун башы болгон жакшыраак (МК, ДЛТ, I, 91-б.).

Кыргыз ж.б. тектеш тилдерде *жак* (нравиться) деген да этиш сөз бар; ал орто кылымдык эстеликтеринде да ушул маанисинде колдонулган: Курук кашук агызка йарамас, Курук сөз кулакка йакышмас (МК, I, 364), (1966,127).

-ap/-er формасындагы аористтик маанилер

-ap/-er формасындагы аористтик²⁶² маанилер каракалпак, ногой, өзбек тилдеринде кездешет: к.калп. *Айран ишкен кутылар, шелек жалаган тутылар* ‘Тот, кто выпил айран, (обычно) спасается, а тот, кто лизал ведро (обычно) отвечает (букв. ловится)’ (Карак., 848); өзб. *У фронтга кетганларнинг оиласига ёрдам уюштирар* (Шарип Саод., 24) ‘Он организовывает помощь семьям ушедших на фронт’ (1973, 174).

Н.З.Гадживанын маалыматы боюнча, түрк тилдеринин кыпчак ареалында -р көрсөткүчтүү аористинин кыргышында (болушу мүмкүн болгон бардык фонетикалык дифференциялары менен) келер чак мааниси өнүгүп чыккан. Мындай көрүнүш казак, татар тилдеринде кездешет. Каз. *Мен оны Институтқа шақырармын* ‘Я может быть, приглашу его в институт’ (Совр. каз.яз.339); тат. (болжолдуу келер чак) *Иртәгә соңгы кич, озак утырарга килермен* (Г.Кут. Сайл. эс. 818) ‘Завтра последний вечер, приду надолго’ (1973, 174).

Мындай болжолдуу келер чакты билдирүүчү маани кыргыз тилинде да бар. Мисалы:

1. Мүмкүн, мен эртең *келермин*. 2. Балким, сен айылга *барарсың*. 3. Экзаменди жакшы *тапшырарсың*. 4. Дагы *көрүшөрбүз*.

-р аористинин формалары эрте эстеликтерде да учурайт. Кул-Тегин: *Тәгдүкүн түрк вәглар, көп билirciz* (31) ‘Его атаки, о тюркские начальники, вы, вполне знаете!?’ (Мал. Пам, 41) (1973, 174).

Жөнөкөй сүйлөмдүн чакты билдирүүчү -р формасы түрк тилдеринде кеңири таралган.

262 **АОРИСТ** – (греч. aoristos ‘необозначенный’) одна из простых грамматических форм прошедшего времени глагола в прославянском и некоторых индоевропейских языках. Аорист выражал результат действия, полностью до момента речи. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. 2008, 60-б.

-ар/-ыр формасынан келип чыккан туунду белгисиз~имперфект²⁶³ (неопределенный имперфект)

Анын структурасы учур чактын негизи – Н + «*быть*» жардамчы этишинин өткөн чактагы формасы (кар. *алыр едим*) ‘я *брал*’. Бул форма өзбек, караим, кара калпак, якут, уйгур, карачай, балкар, түрк, түркмөн, гагауз тилдеринде таралган.

Бул белгисиз~имперфект байыркы түрк эстеликте-ринде да кездешет. Мисалы, орх. *atıyıda bayūr ärtimiz* [Текин, 1968, 34] ‘Мы привязали лошадей к деревьям’; чаг. *Марда: на киши еди, оқны јахшы атар еди* [Там же] ‘Он был храбрым человеком, хорошо стрелял из лука’. Бул эски уйгур тилинде да болгон (1986, 86).

Өткөн чактын бул формасынын жаралышы эн байыркы убакка туура келет. Н.З. Гаджиева жана Б.А.Серебрянниковдордун эмгегинде өткөн чактын бул тиби түрк тилдери таркалып жок болгонго чейин эле калыптанган деп айтылат. Бул оюн далилдеш үчүн окумуштуу төмөнкүдөй аргументтерди келтирет: а) белгисиз имперфект учур-келер чактын презенттик маанисинин негизинде түзүлөт, ошондуктан белгисиз имперфекттин пайда болушу *-ар/-ыр* формасындагы учур-келер чак бар кезинде эле пайда болгон. Демек, ал огуз жана кыпчак тилдерине бөлүнө электе эле келип чыккан: б) бул чактын пайда болушу түрк тилдеринде өтө кеңири жайылган, ал улам-улам кайталанган аффикстердин колдонулушунун кыскарышына алып келди.

²⁶³ **ИМПЕРФЕКТ** (лат. imperfectum ‘незаконченное, незавершенное’) – одна из двух разновидностей простого прошедшего времени в древних и некоторых современных славянских языках. Имперфект выражал длительное (без ограничения во времени) или повторяющиеся действие, полностью отнесенное к прошлому. Кара: Большой линг. словарь. 212-б.

Белгисиз~имперфект мурунку бир мезгилдерде бардык түрк тилдеринде болгон. Бирок азыркы айрым түрк тилдеринде белгисиз имперфект жок. Маселен, татар, башкыр, алтай, казак, шор, тува, хакас тилдеринде учурабайт.²⁶⁴

Махмуд Кашкаринин өксүк этиш *эрди* этиштик атооч (глагольное имя) менен айкашып келгенде өткөн чакты, ал эми жардамчы этиш – *туруп* менен айкашканда учур чакты билдирет дейт (МК, ДЛТ, II, 1691/ 133).

Кыргыз тилинде этиштик баяндоочтордо «эле» анын составдык элементи катарында кызмат кылып, негизги мааниге кошумча маани берет. С.Кудайбергенов: «Байыркы «эр» быть деген этиштин туунду формалары бизге уңгудагы «р» тыбышы түшкөн формада жеткен. Мындагы фонетикалык өзгөрүүнү графика боюнча төмөндөгүчө кылып берүүгө болот: *эди //еде //эле (<эр ти; -ти* өткөн чактын мүчөсү)», – дейт (1957,90). Окумуштуу бул түрк тилдеринде «эде, «эди», «ине» болуп, ал эми түштүктө «эде» болуп колдонорун белгилейт.

«Эле» жардамчы этиши «эле» бөлүкчөсүнөн айырмаланат. Биринчиден, «эле» жардамчы этиши баяндоочтун составдык элементи катары ээ менен жак жана чак боюнча толук эмес формада өзгөрсө, «эле» бөлүкчөсү толук формада өзгөрөт. Экинчиден, жардамчы этиши баяндоочтун негизги компонентине чактык маани берсе, бөлүкчө андай касиетке ээ эмес.

С.Кудайбергенов эмгегинде «эле» жардамчы этиши төмөнкү ыңгайлар менен айкашат деп мисал келтирет. Алардын ичинде *-ар* формасындагы негизги этишке «эле» жардамчы этиши айкашат: келер чак: *-ар: барар элем.*

²⁶⁴ Н.З.Гаджиева,Б.А.Серебренников. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., «Наука», 1986, 87-б.

Мындай аналитикалык жол менен уюшулган баяндооч келер чакты эмес, өткөн чакты билдирип калды.

С.Кудайбергеновдун пикиринде «эди» формасы өзүнүн негизги (быть-бол...) маанисинен башка конструктивдик элемент катарында чоң роль ойнойт, анын жардамы менен өткөн чактын бир канча татаал формалары жана этиштин ыңгайлары түзүлөт (1957,92).

Бир муундуу жана көп муундуу негиздеги аффикстер

Байыркы жазма эстеликтерде учур-келер чактын семантикалык жагы эсепке алынган эмес, ал муундук структурасы боюнча гана белгилүү болгон: «односложные основы имели аффикс с широким гласным, многосложные - с узким (сюда же могут отнесены и основы на гласный, в подавляющем числе случаев многосложные)» (1976,94). Бирок айрым этиштердин группаларында, бир муундуу татаал негизде да кууш эриндүү аффикстин колдонулган учурлары кездешкен: *birür* 'даёт' (КТб,9), б.а. Памятник в честь Кюл-Тегина (большая надпись) –ПДП.), *barir* 'идет' (КТб, 70), *birir* 'знает' (КТб, 50), *bolur* 'является' (Ths, 89, т.е. Гадательная книга – ПДП), *ešür* 'езжу' (Ths, 2), *kelir* 'приходить' (Ths, 11) ж.б.²⁶⁵

Махмуд Кашкаринин «Диванында» бир муундуу негизде кең үндүү аффикстердин колдонулган учурлары арбын.

Мисалдар:

1. Jitüklig anasī qojun açar (СМ, ДЛТ, 25-13);
2. Jglig tutruyī āz bolur (СМ, ДЛТ, I, 108-10);
3. Ата оylī атаç тууар (СМ, ДЛТ, II, 79-5);

²⁶⁵ Э.А. Грунина. О форме настоящего-будущего на -(°) г в тюркских языках // Тюркологические исследования. Изд-во «Наука», 1976, 94-б.

4. Buɣdaj qatında sarqaç suv alur (СМ,ДЛТ, III, 258-13);
5. Buzdan suv tamar (СМ,ДЛТ,III, 134-14);
6. Emiklik urayut küsäkä bolur (СМ, ДЛТ, I, 168-27);
7. Ermagügä bulit jük bolur (СМ, ДЛТ, I, 156-18),

Ошондой эле бир муундуу татаал негизде да кууш үндүү аффикстердин колдонулушу Махмуд Кашкаринин «Диванында» көп эле учурайт. Мисалдар:

1. Evak siñäk sütkä tüšür (СМ,ДЛТ, II, 21-б.);
2. Tilin terigigä tegir (Мут. ДЛТ, I, 204-1);
3. Us üškürsä ölür (СМ, ДЛТ, I, 232-16);
4. Uma kelsä qüt kelir (СМ, ДЛТ, I, 118-18)²⁶⁶ ж.б.

Махмуд Кашкаринин кууш жана кең үндүүлөрдөн турган көп муундуу татаал негиздердин аффикстери негиздеги үндүүлөргө карай кең жана кууш болот.

Мисалдар:

1. Аүиз jesä köz ujanur (СМ, ДЛТ, I, 89-1);
2. qırq jılqa tedin baj çıyaj tuslinür ‘За сорок лет сравняются богатые и бедные’ (СМ, МК, 176);
3. Lalçiq balıq juɣgulur ‘скапливаются’ ил и грязь (МК, 129, 7).
4. Boɣuz tamaq arayım aqıy oñatır [лекарство исцеляет...белезнь гортани и горла [с признаками] покраснения (Rach I, 12);
5. qutluɣqa qosa jaɣar ‘Бактылууга кош келер’ (МК, III, 60);
6. Tütün korursa işlanur ‘Түтүн көп урса ис урар’ (МК, II, 72).
7. Kelđali – mät ir kisor ‘Келиш үчүн чогулуп жатышат’ (МК, I, 144, 325);

²⁶⁶ Бул мисалдар М.Толубаев, С. Каратаеванын «Махмуд Кашкаринин «Дивани лугат-ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар» деген эмгегинен алынды.

8. qaz qopsa ördä iqänur ‘Каздар учуп кетсе, өрдөктөр көлдү ээлер’ (МК, I, 104);

9. Endik uma evlidni ayirlar ‘Эси жок конок үй ээсин сыйлаар’ (МК. I, 105);

10. Essiz jüzi burqarar ‘Баксыздын жүзү бырышар’ (МК II, 188).

Э.А.Грунина Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө бир муундуу кууш аффикстери бар негиздер көбүнчө ушул вариантын сактайт, бирок кең үндүү варианты да бар деп белгилеп, төмөнкүдөй мисалдар келтирет: *körär* (II, 15), *ešär*(I, 178), *batar* (II, 339), *kelär* (II, 33); *önär* (I, 185); *qorqar* (III, 427) ж.б. Ал эми көп муундуу негиздер кууш үндүү аффикстерин сактагандыгын маалымдайт (1976, 98).

Рун эстеликтеринде негиздер көбүнчө *-jur/-jür* көрсөткүчүндө болушкан: *gorijur* ‘кочует’ (Тон, 10 Памятник в честь Тонукука III.), *jašajur ärti* ‘был в возрасте.’ (КТб, 42), (1967,95) ж.б.

Э.А. Грунинанын белгилөөсү боюнча, XIII-XIV кылымдардагы эстеликтер негизинен аффикстерди муундук структурага карата чектөө тенденциясын, бара-бара *-r* формасынын *-jur/-jür* формасын сүрүп чыгаруу тенденциясын чагылдырат (1967,95).

Учур-келер чак категориясынын тарыхый өнүгүшү

XVI-XIX кылымдардагы эстеликтерде, түштүк-батыш ареалында, байыркы түрк эстеликтериндегидей эле аффикстердин бөлүнүү тиби сакталган, бир гана айырмасы кууш үндүү аффиксте лабиалдуулук боюнча алмашуулар эриндик гармонияга баш ийе баштайт. Ал

эми түндүк-батыш кыпчак тилдеринде деле ушул учур-келер чактын аффикс боюнча бөлүнүштөрү сакталган.²⁶⁷

Э.А.Грунина негизинен көпчүлүк түрк тилдеринде *-jur/-jur* формалары негизден кийин *-r* формасы аркылуу сүрүлүп калгандыгын белгилейт (1976,101).

Категориялардын жалпы семантикалык өнүгүү тенденциясынан улам презенттик маанилер (учурдагы актуалдуу жана ар кандай даражадагы жалпы учур маанилери) жоголо баштайт, ушундан улам келер чакты көрсөтүүчү бирден бир функцияны - кең үндүү аффикс аткара баштаган.

Албетте, учур-келер чактын – (°)*r* көрсөткүчү боюнча бир катар гипотезалар бар. Э.А.Грунинанын пикири боюнча, учур-келер чак категориясынын тарыхый өнүгүшүн түшүнүү үчүн алгачкы гипотеза төмөнкүдөй ой жорууларды камтыйт. 1) Биринчиден, баштапкы форма дуративдик мүнөздө болгон, анткени түрк тилдеринде учурдагы актуалдуу мааниси бар формалардын өнүгүү типологиясы алардын негизиндеги аракеттердин жолдорун, ыктарын (Aktionsart) божомолдойт. 2) Экинчиден, Э.А.Грунинанын пикири боюнча, дуративдүүлүктүн баштапкы негизи чектелбеген акционалдуулукту²⁶⁸ белгилөөгө боло турган кайсы бир этиш-модификатордо («сама форма которого мыла бы predetermined незамкнутую акциональность»). Окумуштуу, ушундан улам буларды байыркы аористтин формалары деп эсептөөгө болот дейт (1976,106). Мүмкүн, учур-келер чактын ички динамикалык жана потенциалдык белгилери ушул байыркы *-г аористинен чыккан болуу керек, ошондуктан аны учур-келер чак -(°) *r* дан айырмалоо керек. Этиш-

²⁶⁷ Н.К.Дмитриев. 1940, 72 б.

²⁶⁸ **АКЦИОНАЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ** (лат.aktio ‘действие’) - глаголы с значением активного действия личного субъекта, действующего лица (работать, строить, ломать, ремонтировать ...ж.б.). Кара: Большой лингв. словарь, 32-б.

модификатор катары **a-*, **i-* ‘быть’ чыгат. *r* элементи этиштин сөз жана форма жасоочу тарыхында көп түрдүү дериваттардын бир тутамын көрсөтөт. Продуктивдүү эмес этиш жасоочу аффикстердин составынан алынган *-r* нын маанисинде айлануу (превращение) мааниси, бир абалдан экинчи абалга өтүү, үн жана образ тууроо негизинде циклдүүлүктү ачып көрсөтүү жатат.²⁶⁹ Бул маанилердин натыйжалары, адатта, эзелки көп жолу кайталануучу <жамдама көптүк (собирательное множественность) мааниси катталган *-r* предикаттык атоочто («в предикативном имени») көрүнөт.

А.Э.Грунинанын божомолу боюнча *-r* предикаттык атооч бытие (болмуш), жашоо, абал ж.б. маанидеги этиштердин группасында пайда болуп, негиздин чектелген типтеги аракет ыктарын, жолдорун («лексический Aktionsart») чагылдырган.

В.Котвич тарабынан **e-r*, **tu-r*, **ba-r* тибиндеги этиштерде байыркы аористтин бар экендиги жөнүндө гипотеза берилген²⁷⁰. Н.З.Гаджиева да бул гипотезаны ырас деп эсептейт (1973,166).

А.Э.Грунина учур-келер чак жөнүндөгү үчүнчү жоромол анын үндүү аффикстеринин көп түрдүү мүнөзүндө дейт. Учур-келер чактын үндүү аффиксинин көп түрдүүлүгү – негизги этиштин формаларынан келип чыккан, демек, окумуштуулардын пикири боюнча, үндүү аффикстин проблемасы – учур-келер чактын өзүнүн пайда болушунда эмес, өзгөчө предикаттык атоочтун (чакчыл этиш мейкиндик тензору ж.б.) бар экендигинде (1976,106).

²⁶⁹ Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М.,1962, 258, 265-66.

²⁷⁰ В.Котвич, 1962, 279-б.

Өткөн чактын *-ды// -ты* формалары «Диванда» жана кыргыз тилинде

Өткөн чактын *-ды/-ты (-dī /-tī)* формалары

Өткөн чак формаларынын ичинен *-ды/-ты* көрсөткүчү эң байыркы деп эсептелет, анын түрк баба тили мезгилинде эле болгондугун окумуштуулар белгилеп келишет. Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковдор бул форманын азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында (чулым түрк тилинин төмөнкү-чулым диалектисинен башка) сакталгандыгын маалымдайт. Окумуштуу *-ды* формасы узак мезгилдин ичинде өзүнүн туруктуулугун көрсөткөндүгүн, анын туруктуулугу эки өзгөчөлүк менен, т.а. анын адаттан тышкары семантикалык сыйымдуулугу жана түрдүк бейтараптыгы (нейтралдуулугу) менен түшүндүрүлөрүн маалымдайт. Бул форма адаттагы өткөн чактын маанисин гана эмес, батыш европа тилдеринде перфектти, плюскоамперфектти²⁷¹ да көрсөтө алууга жөндөмдүү. Ал бүтө элек аракетти, ошондой эле чегине жеткен аракетти билдире алат (1986,87).

Г.А.Абдурахмановдун эмгегинде: «*-di* адегенде этиштик атоочтун (глагольное имя) формасы болгон, XI кылымда ал *verbum finitum* дун разрядына өтө баштаган», – деп айтылат (1967,57). Бирок, айрым маалыматтардан XI кылымда бул форманын атоочтук-аныктооч (причастное определение) функциясында кездешкендиги да белгилүү. Бул азыркы сары уйгурлардын тилинде

²⁷¹ **ПЛУСКАМПЕРФЕКТ** (лат. plusquamperfectum ‘более чем законченное, совершенное’), или **Давнопрошедшее время** – сложная грамматическая форма прошедшего времени в древнерусском языке, обозначающая действие, которое совершалось ранее другого прошедшего действия. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, ООО «Феникс», 2008, 441-бет.

сакталган, б. а. *-ду// -ти* башка түрк тилдеринен айырмаланып, атоочтук мүнөзүн сактап, жак мүчөлөрү боюнча өзгөрбөйт: *мен пылты, сен пылты, ол пылты*²⁷².

Н.З.Гаджиева «Түрк тилдеринин синтаксистик структурасынын негизги өнүгүү жолдору» деген эмгегинде *-ды* формасы (өткөн чактын формасы) түрк тилдеринде жакталуучу этиш катары: «...этимологически может быть возведена к именной форме», – дейт (1973,177). Окумуштуу: «П.Мелиоранский возводил формы на *-ды* к отглагольному существительному, оканчивающемуся на *-di/ti* типа *aḡindī, sīlindī*; К.Брокельман возводил ее к отглагольному существительному на *-t:barit* ‘хождение’, *gālit* ‘приход’» деген пикирлерди мисалга келтирет. В.Котвичин аталган форманы морфема *-дыг* менен байланыштырганын айтып, анын бир топ ынандырарлык чыкканын белгилейт. Аны этимологиялык жактан атооч форма даражасына жеткирилгендигин айтат, П.Мелиоранский *-ды* формасын этиштик зат атооч (отглагольное существительное) даражасына көтөргөндүгү, К.Брокельман аны *-t: barit* ‘хождение’, *gālit* ‘приход’ формасын этиштен жасалган зат атооч даражасына чейин жеткиргендиги баяндалат (1973,177). Ал эми В.Котвич бул форманы *-дыг* морфемасы менен байланыштырат.²⁷³

Бул тууралуу маалыматтар Б.Орузбаеванын эмгегинде да орун алган. Ал: «Многие авторы возводят аффикс

²⁷² Караңыз: С.Е.Малов. Язык желтых уйгуров. Алма Ата, 1957, 6-б.; А.Н.Кононов. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках. «Тюркологический сборник.» М.–Л., 1951, 112-49-бб.; Н.А.Баскаков. Причастие на *-ды // ты* в тюркских языках. «Труды Московского ин-та востоковедения», вып. 6, 1951, 207-217-бб.; П.И.Кузнецов. Происхождение прошедшего времени на *-ды* и имен действия в тюркских языках. «Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика». М., 1960, 40–71-бб.; П.М.Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч. I.244. СПб., 1891, 54-б.; Ошол эле автор: Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900, XXI б.

²⁷³ В. Котвич. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 292-б.

-ды к от глагольной форме имени *-ды/-ты* (Мелиоранский); *-ыт* (Броккельман, Поцелуевский); *-туру* (Радлов)», – дейт. Б.Орузбаева кээ бир окумуштуулар (С.Е.Малов) бул форманын атоочтуктан келип чыккандыгын, айрымдары (мисалы, А.Н.Кононов) III жактын таандык аффиксинин байыркы формасы (азыр *-сы*) катары эсептээрин белгилейт.²⁷⁴ Н.А.Баскаковдун эмгегинде *-ды, -ыт* формаларынын атоочтук мааниде колдонулган учурлары толук каралган, бирок бул форманы окумуштуу тарыхый жактан атоочтуктун (причастная форма) формасы деп эсептеген. Н.А.Баскаковдун пикири боюнча *-ды* формасына айкашып келген жак мүчөлөрү: «... происходят от: ал-ды (гъ) –м (ан); ал-ды (гъ) –(сын) нь; ал-ды (гъ) и т.д. по аналогии, например, с прошедшим временем в алтайском языке, где ал –гъ –ан –ман >алгъа (н) –м (ан); ал гъ ан—сын > ал гъа (нь) -н; ал –г ан и т.д.»²⁷⁵ Н.А.Баскаковдун бул пикирин мисалга келтирүү менен, Б.Орузбаева кыргыз тилинде *алд, берд, келд, кетт* ж.б. ушул типтеги негиздер жок экендигин белгилеп, кыргыз тилинин фактыларынын негизинде азыркы учурда *-ды* формасындагы түзүлүш «...осознается как чистая и нерасчлененная глагольная форма», – дейт. Б.Орузбаеванын пикири боюнча *-ды* формантынан III жактын таандык аффиксин (т.а. *-ы*) издөөнүн кереги жок.²⁷⁶

Г.А.Абдурахманов *-ды// -ди, -ты//ти* адегенде этиштик атооч катары колдонулгандыгын баяндайт. Маселен, жазма эстеликтерде аныктооч катары келгенде *-ди* этиштик атоочу (глагольное имя) аныкталуучу атоочтун алдында туруп, анын сапатын жана касиетин билдирет. Мисалы: акынды суу ‘проточная вода’, экинди

²⁷⁴ Караңыз: Б.Орузбаева. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Изд-во АН Кирг.ССР.Ф., 1955, 11-б.

²⁷⁵ Н.А.Баскаков. Аталган эмгекте, 214-б.

²⁷⁶ Караңыз: Б.Орузбаева. Аталган эмгекте, 12-б.

тарыг ‘посеянные семена’, өкүндү киши ‘прославленный человек’, удринди нең ‘выбранная вещь’ (ДЛТ, I, 158, 162/128,); салинди отуң ‘дрова, выброшенные [на берег] потоком’ (ДЛТ I,420/375): амушди эр ‘опешивший человек’ (ДЛТ, I, 198/165).²⁷⁷ Нерсенин сапатын, касиетин дайыма көрсөтүү менен –*ди* формасы, айрым учурларда, сын атоочтун разрядына өткөн. Атоочтуктар субстантивдешкен түрдө да кездешет. Мисалы: кырынды ‘оскребки, стружки’ (ДЛТ, I, 419/374); салунды ‘волосы мужчины, нисподающие на спину’ (ДЛТ, I, 420/375). Г.А.Абдурахманов аталган аффикстин –*н* мүчөсүн өздүк мамиле кабыл алып, негизги жөндөмөдө туруп, аныктооч катары келе тургандыгын да мисалдар менен көрсөтөт. Окумуштуу азыркы учурда –*ды*//– *ди* формасы атоочтук (причастие) катары колдонулбастыгын, ал этиштин разрядына өткөндүгүн маалымдайт (1967,58).

Махмуд Кашкаринин Диванындагы –*ды* формасы аркылуу түзүлгөн өткөн чактагы этиштик баяндоочтор абдан көп.

1) **Модель: Н+di.** Мисалдар:

1. Ol evka *bardi* ‘Ал үйгө барды’ (МК,ДТС, III,212);
2. ol butaq *əqdi* ‘Ал бутакты ийди’(МК,ДТС, III,168);
3. Ol janıy *jandi* ‘Ал кусту’(МК,ДТС, III,14);
4. er bičak *janudi* ‘Эр бычак курчутту’(МК,ДТС, III,19);
5. Tüqün *beküdi* ‘Түйүн бекиди ’ (МК,ДТС, 563);
6. jaımur *jayildi* ‘Жамгыр жаады’(МК,ДТС, III,79).

2) **Модель: Н+ti.** Мисалдар:

1. ol evdin *bezätti* ‘Ал үйүн кооздогту’(МК,ДТС, 418);
2. tumluıy ani *bezitti* ‘Суук аны калтыратгы’(МК,ДТС, 418);
3. Bart-burt *tuttu* ‘Шарт-шурт кармады.’ (МК,ДТС, 173);

²⁷⁷ Г.А.Абдурахманов. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век). Изд-во «Наука», М., 1967, 58-б.

4. Aniñ toniñ čir *jirattı* ‘Ал анын тонун шыр тартты’ (МК, ДТС, 162/13);

5. Beg oğrini *beklattı* ‘Бек ууруну карматты’ (МК, ДТС, 434/40);

3) Модель: Н+*di(-tï)*+ m.

Мисалдар:

1. Мен at *beglattım* ‘Мен ат кайтарттым’ (МК, ДТС, 431/11);

2. Ваја-оқ *keldim* ‘Мен азыр келдим’ (МК, ДТС, 31/5);

3. Оңар отуң *keldim* ‘Мен отун таңдырдым’ (МК, ДТС, 434/8);

4. Аңар отуң *baylattım* ‘Ага отун таңдырдым’ (МК, ДТС, 434/8);

5. Мен anı evdän *čiqardım* ‘Мен аны үйдөн чыгардым’ (МК, ДТС, 310/13).

4) Модель: Н+ *dï+(-ŋ)* (Н+ ды+ н(ңыз))

1. көңүл берү *jajmadıñ* ‘Көңүл бурбадың’ (МК, ДТС, III, 245).

Азыркы учурда аталган форма дээрлик бардык түрк тилдеринде (төмөнкү-чулым диалектисинен башка) сакталган.

Кыргыз тилиндеги өткөн чак туралуу Б. Орузбаеванын «Форма прошедшего времени в киргизском языке» деген эмгегинде (1955) кеңири сөз болот. Өткөн чактын формалары, анын ичинде *-ды* формасы да каралып, алар кыргыз тилиндеги факт-материалдар менен талданат, *-ды* мүчөсү аркылуу уюшулган этиштердин учур чактык маанилери анализге алынат (1955).

Б. Орузбаеванын эмгегинде кыргыз тилиндеги өткөн чактын көбүрөөк изилденген формалары *-ды(-ди, -ду, -*

дү,-ты-, -ти,-ту,-тү) болуп эсептелери, жакталыш схемасы боюнча кыска жак мүчөлөрү (-м, -ң, -ңыз, -ки ж.б.) менен айкалышып келери айтылат (1955,9). Ал эми С.Кудайбергенев -ды мүчөсү аркылуу этиштин айкын өткөн чагы түзүлөрүн маалымдайт.²⁷⁸

Б.Орузбаева –ды формасындагы этиш сүйлөөчүнүн өткөн чактагы конкреттүү кыймыл-аракетин билдирерин айтып, ошону менен бирге анын кошумча маанилерине токтолот. –ды мүчөсүндөгү этиш жакында болуп өткөн аракетти гана эмес, эбак болуп өткөн кыймыл-аракетти да билдирет. Окумуштуу –ды формасынын сүйлөөчү тарабынан иштелген, же башкалар тарабынан жасалып, ал күбө болгон кыймыл-аракетти же нерсенин абалын, ошондой эле аныкталган фактылардын негизинде болуп өткөн кыймыл-аракетти конкреттүү же ачык көз алдыга келтирүү менен ага баа берүү иш-аракетин билдирерин мисалдар менен бышыктайт. Ал: «...правы авторы, которые называют образование на -ды прошедшим достоверным, конкретным, категорическим или определенным»,²⁷⁹ – дейт.

Кыргыз тилинин морфология боюнча окуу китебинде –ды мүчөсү айкын өткөн чак катары берилет. Ал кыймыл-аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү үчүн ачык-айкын болгон учурда колдонулат. Өткөн чактын бул түрү аркылуу баяндалган иш, өзү катышкандыктан же башка бирөө тарабынан иштелсе да, көз алдында болуп өткөндөй, ал ишти сүйлөөчү өз көзү менен көргөндөй, өзү катышып жүргөндөй таасын билет. Өткөн чактын башка түрлөрүнөн (-ган, -ыптыр) ырастыгы, ачык-айкындыгы менен айырмаланат. Мисалы: 1923-жылы өз

²⁷⁸ С.Кудайбергенев. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Кыргызокуупедмамбас, Фрунзе, 1957, 75-б.

²⁷⁹ Б.Орузбаева. Аталган эмгекте, 1955, 17-б.

укугуна ээ болуп, турмуш оңоло баштаганда (Тоголок Молдону) Тогуз-Тородон көчүрүп алдым.²⁸⁰

1) Өткөн чактын *-ды* формасы азыркы кыргыз тилинде активдүү колдонулат.

1) **Модель: Н+ ды.** Мисалдар:

1.Көздөрү Султанмураттын көзүнө *кадалды* (Ч.А.).

2.Бирок Султанмурат *жалтанбады* (Ч.А.).

3.Пилатты бирдеме кармай *берди* (Ч.А.).

4.Бүгүнкү олжосу менен мактангысы *келди* (Ч.А.).

5. Каш карайганда Авдийдин көңүлү ого бетер *түнөрдү* (Ч.А.).

6. Күн бат эле *ысыды* (Ч.А.).

7. Ырчылар *кирди* (Ч.А.).

8. Үнү Авдийге тааныш *угулду* (Ч.А.).

9. Жалпысынан иш оңолуу жагына *багытталды* (Ч.А.).

10. Ал кабинага *чуркады* (Ч.А.).

11. Жарым сааттан кийин *келди* (Ч.А.).

12. Болжолдуу маал *келди* (Ч.А.).

13. Азыр ага тирүүлүктөн кабар берген ар бир добуш өзгөчө кымбат *сезилди* (Ч.А.).

14. Тоо кыркалап күн *күркүрөдү* (Ч.А.).

15. Чилде ызгардуу *келди* (Ч.А.).

16. Ал эмне үчүн мени минтип *карады* (Ч.А.).

17. Айлана бат эле караңгылай *баштады* (Ч.А.).

18. Бостон тынччылык болуусун *каалады* (Ч.А.).

Өткөн чактын бул формасы *-ды* жана *-ди* түрүндө учурай тургандыгы жогорку мисалдардан маалым болду.

2) Өткөн чактын *-ты* формасы азыркы кыргыз тилинде.

²⁸⁰ С. Давлетов, С. Кудайбергенов. Азыркы кыргыз тили. Ф., Мектеп, 1980, 173-б.

2) **Модель:Н+ ты.** Мисалдар:

1. Баары үлүрөйүп жер *тиктешти* (Ч.А.).
2. Ошондо алиги буурул чач аял алдынан *чыкты* (Ч.А.).
3. Аксаңдаган Авдий вокзалга жарым саатта араң *жетти* (Ч.А.).
4. Жуп бөрү талаага кайра *кайтты* (Ч.А.).
5. Эртеси таң кылаяры менен *турушту* (Ч.А.).
6. Мырзакулду ээрчиген солдаттар ошол тарапты көздөй акырын *басышты*. (Ч.А.).
7. Ары жактан Эрназардын кыйкырып жибергенин *укту* (Ч.А.).
8. Карышкырдын каптал жагынан топурак бурк дей *түштү* (Ч.А.).
9. Тегерете жапыз стол үстүндө ушинтип чай ичилип *жатты* (Ч.А.).
10. Ошол учурда арттан дүбүрт *чыкты* (Ч.А.).
11. Баладан уйку *качты* (Ч.А.).
12. Бир маалда каптал эшиктен эки аял *чыкты* (Ч.А.).
13. Өз капканына өзү *түштү* (Ч.А.).

«Дивандагы» мисалдардан көрүнүп тургандай, *-ды* мүчөсү аркылуу уюшулган этиштик баяндоочтор 1- жана 2-жак мүчөлөрү менен жакталат. С.Кудайбергенов «Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы» деген эмгегинде (1957) өткөн чактын *-ды* формасынын жакталышын берет. Мисал катары айкын өткөн чактагы «барды» деген сөздү алат (1957,75).

Кыргыз тилиндеги өткөн чактын *-ды* формасынын жакталышы көпчүлүк түрк тилдеринен айырмаланбайт. Бирок, окумуштуунун пикиринде, түрк тилдеринин жакталыш системасы бирдей болгону менен, кээ бирөөлөрү айрым жак мүчөлөрү боюнча өзүнө тектеш тилдерден

экинчи жактын жак мүчөсүнүн көптүк түрү боюнча жана таандык мүчөсү боюнча өзгөчөлөнүп турат (алар «г», «н» тыбыштарынын мисалында талдоого алынат) (1957, 76).

С.Кудайбергенов 3-жактын өзүнө тиешелүү морфологиялык жак мүчөсүнүн жоктугуна байланыштуу ал кыргыз тилинде морфологиялык оформлениесиз айтыларын, бирок көптүк маани *-ыш* мүчөсү аркылуу берилерин, айрым жерлерде анын колдонулбай калган учуру да болорун белгилейт (1957,53).

-ыш – кош мамиле этиштин мүчөсү катары кыймыл-аракетке бир канча субъект катышкандыгын көрсөтүү менен көптүк идеяны жалпылоо, биргелешүү планын билдирет. Кыргыз тилинде мунун мааниси башка түрк тилдериндеги үчүнчү жактын өткөн чак формасына *-лар* мүчөсүнүн жалганып билгизген мааниси менен барабар (*бардылар*—барышты (1957,21).

Б.Орузбаева *-ды* формасындагы өткөн чактагы этиш бардык этиштик негиздерден түзүлүп, бардык жактарда, чактарда, оң жана терс жана суроону билдирүүчү (*-бы*) формаларында тура аларын (Мен бардым, сен келбедиң, окудуңбу?) маалымдайт (1955,17). *-ды* формасы аркылуу уюшулган этиштик баяндоочтордун жакталышы Б.Орузбаеванын эмгегинде кеңири талданат. Ал: «... аффикс *-ды* (*-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү*), ...в схеме спряжения сочетается с краткими личными окончаниями (*-м, -ң, -ңыз, -ки*) и т.д.», – дейт (9-б.), «жазды» деген өткөн чактагы сөздү 1- жана 2-жактын жекелик жана көптүк түрү, оң жана терс формалар боюнча жактайт.

Б.Орузбаева кыргыз тилинин жакталыш схемасында II жактын көптүк түрүндөгү *силер* (сиздер эмес) деген ат атоочтун көрсөткүчүндө өзгөчөлүк бар экендигин белгилейт. Бул өзгөчөлүк көптүктү билдирүүчү *-лар*

мүчөсүнө байланыштуу. Окумуштуу –лар мүчөсүнөн биринчи «л» түшүп каларын, натыйжада *ды+ң+ар* ай-калышы (*ды+ң+лар* дын ордуна) келип чыгарын, т.а. силер *ал+ды+ң+ар* (ал+дың+дар эмес) болорун айтат. Адабий тилден айырмаланып, Чүй өрөөнүндө казактар, айрымдары чалаказактар менен коңшу жашаган райондордо гана –ды+ң+дар формасы кездешет (1955,14).

Б.Орузбаева эмгегинде –ды формасынын III жагынын көптүк түрүнүн оформлениесинде да дал келишпөөчүлүктөр бар экендигине токтолот. Кыргыз тилинде «алар *ал+ыш+ты* и алар *ал+ды* – они взяли» (тоолуу алтай тилиндегидей) колдонулат дейт. Окумуштуу башка тилдерде ал+ды+лар тибиндеги түзүлүш колдонуларын айтат, бул боюнча Н.К.Дмитриевдин «первоначально для 3-го лица обоих чисел употреблялась одна форма (то же и в собственной категории принадлежности)», – деген пикирине таянып, Б.Орузбаева: «Следовательно, формы на *–ыш+ты* и *–ды+лар* являются уже вторичными образованиями», – дейт.²⁸¹ Ошондуктан автор «каз» сөзүн талдоодо 3-жактын көптүк түрүн төмөнкүдөй берет: 1-ж.,көптүк түрү: алар *жаз+ыш+ты*, *жаз+ды* (1955,9).

Махмуд Кашкаринин «Диванында» 3-жактын –ыш формасы катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр абдан көп кездешет.

Модель: Н+is+di «Дивандан» мисалдар (ДТС):

1.olar ikki ajıǵıǵıdı они оба расстались[друг с другом] (МК, 138/14); Алар экиге айрылышты/бөлүнүштү.

2.ol maǵa alım alıǵdı Он помог мне получить долг (МК,103/15); Ал мага аласаны алып беришти/Ал мага аласаны алууга жардам берди.

²⁸¹ Б.Орузбаева, Аталган эмгекте, 14-б.

3.amuřđı ęr мужчина оторопел (МК, I, 190); Эр шаштысы кетти/ оозунан сөз кетти.

4.üzüm aćıřđı виноград закис (МК, 100/4); Жүзүм ачыды;

5.sirkä aćıřđı уксус целиком перебродил(МК, 100/4); Камыр ачыды.

6.bajraq qamuу taldıřđı Все знамена колыхались (МК,36/98); Желектер желбиреди.

7.baq-:olar bir birkä baqıřđı Она приглянулась(МК, 320/9); Алар бири-бирин карашты.

8.olar ikki bir birig suvga batruřtı (МК,368/13);Алар бири-бирин сууга батырышты. Они топили друг друга в воде.

9.olar bir birkä qız beřiřđı Они выдали замуж друг другу дочерей (МК,31/61); Алар бири-бирине кыз беришти.

10.olar bir ikindiңi kōñlin beřtiřđilar Они (бранясь) ранили друг другу сердце (МК,36/88); Алар бири-биринин көңүлүн калтырышты (оорутушту).

11.olar ękki boуıřđı Они душили друг друга (МК, II, 101); Алар бири-бирин муунтушту.

Кыргыз тилинде 1-жактын –ыш формасы аркылуу жасалган көптүк түрү абдан активдүү колдонулат.

Модель: Н+ыш+ты.

Мисалдар:1. Токтоп эс алмай *болушту* (Ч.А.). 2. Ошентип дагы алдыга *жөнөштү* (Ч.А.). 3. Кичибелди көздөй жолго *чыгышты* (Ч.А.). 4. Ошо менен экөө *коштошту* (Ч.А.). 5. Акыры белдин так түбүнө жете *келишти* (Ч.А.).

Б.Орузбаева биринчи жактын көптүк түрү жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар экендигине токтолот, бул тууралуу окумуштуулардын пикирлерин талдоого алат. А.Н.Кононов бул аффикс 1- жактын көптүк түрүнө таандык түшүнүк дейт. Б.Орузбаева А.Н.Кононовдун «... аффикс –к выразал понятие принадлежности 1 л.мн. ч. и представление о множественности, исходя из того, что он встречается, в «йан-а-к—щека, щеки», «ай-а-к нога, ноги», «кул-а-к—ухо, уши» и т.п.» деген пикирин мисалга келтирип, мында «а» формантынын түшүндүрүлбөгөнүн, ал эми мисалдардагы –ак аффиксинин (-а же –к эмес) -дык аффикси менен эч кандай жакындыгы жок экендигине токтолот. Б.Орузбаева: «Кроме того, аффикс –к как притяжательный с именами никогда не употребляется», – дейт. Мисалы: ат+ым (моя лошадь), аты+быз (наша лошадь), бирок ат+ык ж.б. эмес.²⁸²

Б.Орузбаева бул аффикс тууралуу Н.А.Баскаковдун пикирин талдоого алат. Н.А.Баскаков бул аффиксти атоочтуктун формасы деп эсептейт. Окумуштуунун пикири боюнча бул аффикстин баштапкы формасы –дык (фонетикалык вариаттары менен) аркылуу уюшулган түзүлүш, ал эми -ды//-ты, анын пикири боюнча, вариант «с редуцированным и исчезнувшим конечным согласным». Н.А.Баскаков бул форманы тарыхый жактан атоочтуктун формасы («а не именем действия») деп эсептейт.²⁸³ Б.Орузбаева кыргыз тилинде –ды формасы менен –к аффикси (ал+ды+к - мы взяли) гана колдонуларын белгилейт.

Б.Орузбаева эмгегинде П.М.Мелиоранскийдин азербайжан тилинде к аффикси 1-жактын көптүк түрүндөгү алгачкы «-мыз, -быз» же «-ыз, -з» формаларын сүрүп

²⁸² Б.Орузбаева 1985,13-б.

²⁸³ Б.Орузбаеванын аталган эмгегинин 12-бетин караңыз.

чыгарган жана бул «аналогия» жолу менен түшүндүрүлө алат деген пикирин мисалга келтирет (13-б.). Окумуштуу –к аффиксинин келип чыгышы боюнча пикирлердин бирдей эместигин белгилейт. Айрым окумуштуулар –к формасынын келип чыгышын этиштик атоочтун (отглагольное имя) эң кийинки көрүнүшү деп эсептешсе, айрымдары анын жак боюнча жакталыш («личное спряжение») пайда боло электе эле болгондугун (А.Н.Кононов) белгилешет.²⁸⁴ А.Н.Кононовдун –к аффикси –мыз аффиксине караганда байыркы деген пикирин Б.Орузбаева туура деп эсептейт, анткени айрым түрк тилдеринин 1-жагынын көптүк түрүнүн аффикси катары –мыз келсе, байыркы түрк жазма эстеликтеринде жана башка түрк тилдеринде экөө тең (-мыз жана -к) кездешет (13-б.).

Н.З.Гаджиеванын пикири боюнча, -дыз формасынан -ды көрсөткүчүнүн келип чыгышына (-ды < -дыз) -үнсүздүн (*туғди* ‘она родила’, *барди* ‘он пошел’) үндүүгө жутулуп, сиңип кетүүсүнөн, ал эми үндүү аффикстин созулма түрүндө элге таралып кетишинен көрөт. Муну -дук формасындагы этиштик атоочтун (глагольное имя) этиштин жак формасы катары келиши далилдейт (түрк. *Günlerce eve gelmediği oluyordu* (Т.Ник.,20) ‘По (целым) дням он не приходил домой’) (1973,177).

С.Кудайбергенов түркологиялык адабияттарда –к мүчөсүнүн чыгышы жөнүндө маселелер чечиле электигин жана ал тууралуу түркологдордун арасында бирдиктүү пикирлердин жок экендигин белгилейт. Окумуштуунун пикири боюнча, түрк тилинде –дык (варианты менен) мүчөсү аркылуу этиштик атооч (отглагольное имя) түзүлгөн. Мисалы, *тегдук-тийүү*, кол салуу, *билмедук-билбөө* ж.б. Окумуштуу буга окшогон сөздөр этиштик жана атоочтук касиетке ээ экендигин, ага атооч-

²⁸⁴ Кара: Аталган эмгекте, 11-б.

тор сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы мүмкүндүгүн; этиштер сыяктуу жатыш жөндөмөсүндө турганда чакты да билдирерин баяндайт. Мына ошондуктан, айрым авторлор (мисалы, С.Е.Малов,188-б.) аны атоочтук деп карашат.

С.Кудайбергенов байыркы түрк тилинде жана азыркы турция тилинде жатыш жөндөмөдөгү бул –*дык* формасынын чактык маанини бериши – айкын өткөн чактын (-*ды*) негизинде кыскарган түрдө этиштик атоочтун ушул -*дык*, -*дук* формасы жаткан болуу керек деген божомол пикирин айтат. Ал: «Эгерде иш ушундай болгон болсо, анда байыркы –*дык*, -*дук* мүчөсүнүн айрылгыс составдык бөлүкчөсү –*к* баштапкы толук формасы боюнча, бирок грамматикалык эки башка функцияда –*ды* чак, -*к* жак мүчө катарында өткөн чактагы жана шарттуу ыңгайдагы ат атоочтук жак мүчөнү сүрүп чыгып, анын ордуна биринчи жактын көптүк түрүндө жак мүчө катарында колдонулуп калган деп кароого туура келет», – дейт. Ошентип, айкын өткөн чак менен шарттуу ыңгайдын 1-жагынын көптүк түрүнүн мүчөсү калган жак мүчөлөрүнөн өзүнүн чыгышы жагынан да айырмаланат.²⁸⁵ Биз С.Кудайбергеновдун бул пикирине кошулабыз.

-*дыг* толук формасы өткөн чак түрүндө түрк тилдеринин эрте эстеликтеринде (Кул-Тегинге арналган эстеликте 2-жактын жекелик жана көптүк түрүндө) кездешет: *јаңылтыг* ‘ты ошибся’ (Пал.Тат.,48); *бардыг* ‘ты уходил’...ж.б.²⁸⁶

Ал эми Махмуд Кашкарде -*дык* өткөн чак формасында бардык жактарда колдонулат: *Олар тагка агдүк* (‘Они взошли в гору’); Мэн мунда турдук ‘я здесь

²⁸⁵ С.Кудайбергенов. Аталган эмгекте, 78-б.

²⁸⁶ Н.З.Гаджиева. Аталган эмгекте, 1973, 177-б.

встал’; Ol kældük ‘Он пришел’; Biz keldük ‘Мы пришли’ (СМ,ДЛТ,III,61), (1973, 177).

Кыргыз тилинде 1-жактын көптүк түрү абдан активдүү колдонулат. Модель: **Н+ды+к**. Мисалдар:

1. Ушерге машине менен эки түнөп *кеттик* (Ч.А.).

2. Үйгө айласыз *камалдык* (Ч.А.).

3. Экөөнү араң дегенде *ажыраттык* (Ч.А.).

Б.Орузбаева *-ды* мүчөсү татаал этиштер менен да айкалышып келерин (келе жаттым, окуп отурдуң, кете бердик, уруп жибершти ж.б) маалымдайт. Мындай учурда *-ды* мүчөсүндөгү этиш – жардамчы этиш катары, ал эми чакчыл этиш – негизги этиш катары келет. Ошондой эле *-ды* формасындагы этиштерге *эле, экен* деген кызматчы сөздөр айкашат (Окудум эле, барды бекен? ж.б.), мында этиш жак мүчөлөрү боюнча өзгөрөт.²⁸⁷

Ошентип, байыркы түрк жазма эстеликтеринде да, азыркы кыргыз тилинде да өткөн чактын *-ды// -ди, -ты// -ти* формалары абдан көп кездешет жана жак мүчөлөрү боюнча жакталышат. Б.Орузбаева өткөн чак формалары «эле», «экен» деген кызматчы сөздөрдүн айкашып келүүсү менен: «...выражают давнопрошедшее с отенками, присущими формам основного глагола», – дейт. Мисалы: жазды элем, жаздым эле, – я (давно) писал».²⁸⁸

Өткөн чактын *-ган* формасы

Өткөн чактагы баяндоочтор *-ган* формасында да болот. Бул көбүнчө алтай, башкыр, казах, каракалпак, карачай, балкар, кыргыз, кумык, ногой, татар, тува, өзбек, уйгур, хакас, шор тилдеринде кездешет. *-ган* формасындагы этиштик жөнөкөй сүйлөмдөр байыркы түрк жазмасында (рун эстеликтеринде) кездешпейт. Алар

²⁸⁷ Б.Орузбаева. Аталган эмгекте, 17-б.

²⁸⁸ Б.Орузбаева. Аталган эмгекте, 6-б.

эрте эстеликтердеги араб жазуусунда, уйгур жазуусунда, кыпчак оозеки тилдеринде кездешет (1973,179).

-ган формасындагы этиштик баяндоочтор атоочтуктун -ган базасында кыпчак тилдик биримдигинде пайда болгон. Адегенде ал – перфекттик мааниде болгон деп болжолдонот, б.а. ал мурун болуп өткөн аракеттин жыйынтыгын билдирген. Н.З.Гаджиева кийинчерээк перфекттик маанинин базасында күдүк (неочевидное) аракетти билдирген таза модалдык маани келип чыккан болушу керек деген оюн айтат (1973, 180).

-ган формасы этиштик атоочтун табиятын билгизет жана *verbum finitum* катары кызмат аткарат. Баяндоочу -ган формасындагы этиштик атоочтон турган жөнөкөй сүйлөмдүн модели айрым түрк тилдеринде кездешет. Мисалы: к-калп. Сонда жаңагы хаял ким болганы? (Қайып. Қарак., 99), ‘Тогда, кто же у него новая жена?’; уйг. Бул немэ болғини акилар? ‘Это что произошло, дяди?’ (Б.Кайнам.).ж.б. (1973,180).

Кыргыз тилинде –ган формасындагы өткөн чактагы этиштик баяндоочтор катышкан сүйлөмдөр арбын колдонулат.

1) **Модель: Н+ган.** Мисалдар:

1. Ал айылга *барган*.
2. Ал китеп бизге керек *болгон*.
3. Мүнөзү катаал атасынан Паша аябай корко *турган* (Ч.А.).
4. Кош көңүл каршы чыкан бир гана Гамлет-Галкин *болгон* (Ч.А.).

2) **Модель: Н+ган + жактама** ат атооч – баяндоочтун көрсөткүчтөрү катары.

Мисалы: ног. *Мен Тогъан аулында тувгъан мен* ‘Я родился в Тоган-ауле’(Баса,162),(1973, 180).

-ган (анын фонетикалык варианттары) Махмуд Кашкаринин «Диванында» кездешет. Махмуд Кашкари –ган формасындагы этиштик атоочко атайын токтолуп, анын беш маанисин көрсөтөт (ДЛТ, I, 477-479,431-433; II,57-58/44 45). Бул маанилер азыр өзбек тилинде сакталып калган. Ал эми башка тилдерде (мисалы, огуз тилинде) бул форма (-ан/-ән фонетикалык параллели) өтө сейрек кездешет.²⁸⁹

Махмуд Кашкаринин белгилөөсү боюнча –ган формасы «түрк урууларынын» тилине («языку тюркских племен») мүнөздүү, ал эми огуз тилдерине жана айрым башка көчмөндөргө -ан/-ән формасы тиешелүү (ДЛТ, I, 479,433).

XI кылымдагы эстеликтеринде –ган формасы негизинен атоочтук функцияда кездешет. –ган атоочтук (причастие) функцияда аныктооч катары келип, аныкталгычтын алдына жайгашат. Г.А.Абдурахманов мына ушул функцияда атоочтук (причастие) өткөн чактагы (перфекттик оттенктогу) аракеттин белгисин, ошондой эле нерсенин туруктуу касиетин же сапатын (акыркы учурда ал сын атоочко жакындашат) билдирерин маалымдайт: Төрәтгән әгитгән кәчүргән иди ‘О создавший, вырастивший, ведущий [меня по жизни] боже!’ КБ, XL V,106/20); усытган куйаш ‘Согревающее солнце’ (ДЛТ, I, 170/137); суwқа чөмгән эр ‘человек, нырнувший в воду’ (ДЛТ, I, 381/336); йанылган эр ‘Человек, который всегда ошибается’ (ДЛТ, III,397/287); йүгүргән ат ‘быстроходная лошадь’ (ДЛТ, III,62/41).²⁹⁰

–ган формасы баяндоочтун функциясында да боло алат. Бирок, азыркы түрк тилдеринен айырмаланып, XI

²⁸⁹ Н.К.Дмитриев. Аффикс в ново-османском языке. «Доклады АН, СССР»,1926, 67-б.

²⁹⁰ Г.А.Абдурахманов. Аталган эмгекте, 1967,54-б.

кылымда –ган формасы предикаттын функциясында деле предметтин туруктуу белгисин көрсөткөн атоочтук (причастие) катары кала берет: Бу ышыг ол үзүлгән ‘Эта веревка все рвется’ (ДЛТ, I, 173/139); Күн ол ажунуғ йарутған ‘Солнце всегда освещает мир’ (ДЛТ, III, 60/39); Бу от ол кишини удытған ‘Это лекарство всегда усыпляет человека’ (ДЛТ, II, 169/136), (1967, 54).

Ал эми азыркы түрк тилдеринде –ган формасы баяндоочтун функциясында этиштин жак формасы катары келет (1967, 54).

Айрым –ган формасындагы этиштик атоочтор («глагольные имена») «Диванда» субстантивдешкен түрдө кездешет: аужуғун ‘лист для обработки кожи’ (ДЛТ, I, 172/138); эк үрған – род растения; этилгән – болезнь железы (ДЛТ, I, 173/130.).

Б.Орузбаева кыргыз тилинде өткөн чактын –ган формасы катары атоочтуктун –ган, –ген, –гон, –гөн, –кан, –кен, –кон, –көн аффикстери келерин жана алар толук типтеги жак мүчөлөрү менен жакталарын маалымдайт (1955, 17). Окумуштуу кыргыз тилинде 1-жактын үч түрү бар экендигин: 1) *мен алганмын* – я брал (жак аффиксинин жана баяндоочтук аффикстин толук сакталган түрү); 2) *алгамын* – я брал (чак аффиксинин аягындагы «н» түшүп калат); 3) *алгам*-чак аффиксинин «н» тыбышы жана жак аффиксинин аяккы эки тыбышы түшүп («стяженный тип»), жалгыз «м» калат). Акыркы эки вариант оозеки кепте диалектилик өзгөчөлүк катары эсептелбейт, алар бардык жерде колдонулат. Окумуштуу мындай көрүнүш казак тилинде да орун алгандыгын белгилейт (1955, 19).

С.Кудайбергенов да эмгегинде кыргыз тилинде (оозеки жана жазма) этиштин –ган формасы баяндоочтук позицияда турганда *барганмын*, *баргамын*, *баргам* болуп,

этиштин өткөн чагынын *-ган* мүчөсүнүн аяккы «*н*» тыбышы бирде түшүп, бирде түшпөй жана ага жалганган жак мүчө да бирде толук формада, бирде толук эмес формада болуп колдонуларын баяндайт. Б.Орузбаева *-ган* мүчөсүнүн аяккы «*н*» тыбышы өзүнөн кийинки «*м*» тыбышынын таасири астында түшүп калган да, анын («*н*»дин) түшүшү менен бирге жак мүчөсүнүн тыбыштык элементи «*ын*» да түшүп калган деп туура көрсөткөн дейт С.Кудайбергенов.²⁹¹

Б.Орузбаева *-ганмын* формасын *-гамын*, *-гам* формаларына (стяженные формы) караганда байыркыраак деп эсептейт, анткени алардын кыскаруу процесси (процесс стяжения) кыргыз тилинин материалдарынан көрүнүп турат (1955,20). Кыргыз тилинде бул формалардын үч түрү тең колдонулат. С.Кудайбергенов белгилегендей, кыргыз тилинде жак мүчөнүн кыскарган формасы биринчи жактын жекелик түрүндө гана кездешет. Окумуштуу экинчи жактын жакталышы жагынан көпчүлүк түрк тилдери (кыргыз, казак, өзбек, башкыр ж.б.) бирдей экендигин белгилесе, Б.Орузбаева 3-жактын жакталышында эч кандай айырмачылык жок экендигин маалымдайт.

²⁹¹ С.Кудайбергенов.Аталган эмгекте, 1957, 51-б.

Корутунду

(Экинчи бөлүм боюнча)

Аталган эмгектин II бөлүмү түрк жазма эстеликтеринин изилденишине, анын ичинде этиштик баяндоочторду салыштырма-тарыхый багытта иликтөөнүн жолдорун аныктоого жана ошонун негизинде Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» баяндоочтордун өзгөрүүгө учураган формаларын талдоого арналды.

1. Түркология илиминде байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилин азыркы түрк тилдер менен салыштырып иликтеген эмгектер бир топ болсо дагы, алардын синтаксистик курулушун салыштырма-тарыхый багытта иликтөө лингвистикадагы өтө талылуу маселелерден. Эстеликтердин тилинин жанр боюнча ар түрдүүлүгү жана ошол доордо эле түрк тилдеринин дифференциялуулугу – салыштырма-тарыхый синтаксистин жаралышы үчүн кыйынчылыктарды жаратты. Кыргыз тилинде байыркы жана орто кылымдардагы жазма эстеликтердин кыргыз тилине болгон катышы иликтенип, бир топ эмгектер жарыкка чыкса да, тарыхый синтаксис боюнча илимий эмгектер кыргыз тилинде дээрлик жокко эсе.

2. Н.З.Гаджиева жана Б.А.Серебренников тарабынан түрк тилдериндеги – синтаксистик бирдиктерди реконструкциялоонун жол-жоболору иштелип чыккан. Ал Б.Дельбрюктун синтаксистик архетип – синтаксистик бирдиктин жалпы типтүү модели боло алат, ал эми типтүү модель өзүн мүнөздөөчү формалдык таянычка ээ болот деген илимий жаңылыгына таянып, тектеш тилдердин тарыхый синтаксисинин концепциясын сунуштайт. Бул концепция боюнча изилдөөнүн объектиси – синтаксистик бирдиктер, б.а. сөз айкашы жана сүйлөм. Сөз айкашынын жана сүйлөмдү тарыхый жактан изилдөөнүн

чени – баба тилдин абалына жеткирилген синтаксистик архетипти түзүү. Биз мына ушул Н.З.Гаджиева жана Б.А.Серебренниковдордун синтаксистик концепциясына таянып, II бөлүмдө «Дивандагы» жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочунун трансформацияланган формаларын карадык.

3. Махмуд Кашкаринин «Диванындагы» конструкцияларда 1- жана 2-жакта турган баяндоочтордун субстантивдик элементтери ‘вещь’, ‘нечто’ ‘то’ деген абстракттуу түшүнүктөр менен берилген. ‘Вещь’, ‘нечто’ ‘кто-то’, ‘некто’ ж.б.у.с. жекелик жана көптүк түр үчүн да бирдей колдонулган. Мындан бир топ кийинки, кеч колдонулган конструкцияларга баяндоочтун субстантивдик элементи *ol* ‘тот’ деген шилтеме ат атоочтон турган сүйлөмдөр кирет, ал байыркы *ǰuwe* ‘ вещь, нечто, что-то’ же *kiši-kisi-kiži* ‘человек, некто, кто-то’ деген реалдуу абстракттуу мааниде берилген баяндоочтун субстантивдик элементинин субституту²⁹² болуп эсептелет. Махмуд Кашкаринин «Диванында» *ol* субстантивдик элементи катышкан сүйлөмдөр абдан көп кездешет. *Ol* формасы 3-жактагы көрсөткүч катары негизинен атоочтук баяндоочтордон кийин келип, ээ менен болгон предикаттык мамилени көрсөтөт. Тилдин өнүгүү процессинде, б.а. азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *ol* формасы өз алдынчалыгын жоготуп, жак аффикстердин разрядына өтүп кеткен.

3. Жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын салыштырматарыхый планда иликтөө үчүн анын байыркы типтерин таап, аларды түрк тилдеринин тилдик биримдигинин ка-

²⁹² Субституция (лат.substitutio «подстановка») замена одного элемента другим, обычно сходным. Кара: В.Д.Стариченок. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, «Феникс», 2008, 627-б.

тарына кошуп, анын тарыхый кыймылынын тенденциясына ретроспективдик планда байкоо жүргүзүү керек. Мындай салыштырма-тарыхый анализдин негизги объектиси – жөнөкөй сүйлөмдүн өнүгүшүндө анын белгилүү кыймылдуулукка ээ болгон звенолору болуп эсептелет. Сүйлөмдө болушу мүмкүн болгон тарыхый өзгөрүүлөр – биринчи кезекте аттоочтук жана этиштик баяндоочтор менен байланыштуу болот.

4. Сүйлөмдүн структуралык табиятын, өзгөчө атоочтук жана этиштик сүйлөмдү тарыхый жактан иликтөөдө этиштик элементтин ролу чоң мааниге ээ. Сүйлөмдүн бардык предикаттык конструкцияларында этиштик элемент бар, ал этиштик форма же связка аркылуу берилет. *Турур* этиштик элементи Махмуд Кашкаринин «Диванында» толук формада сакталат жана учур чактагы предметтин бар экендигин же анын белгисин билдирет. *Турур* этиш связканын *тур* формасы сейрек учурайт. Бул форма – негизинен предикаттык функцияда колдонулган, семантикалык жактан өз алдынчалуулукка ээ болгон жана XI кылымда активдүү колдонулган форма. Ал эми азыркы түрк тилдеринде ал түшүп калган, же айрым тилдерде *-дыр*, *-ды* формасында кездешет. Азыркы кыргыз тилинде «*тур*» деген этиштин атоочтук формасы «*турур*»дан кыскарган *t* колдонулат.

5. Предикатуулук грамматикалык жактан модалдуулук категориясы жана жак, чак категориялары аркылуу уюшулат. Аталган категориялар бири-бири менен тыгыз байланышта жана биримдикте. Чак категориясы менен модалдуулук категориясынын байланышы өтө тыгыз. Чак категориясы модалдуулукту туюндуруунун бир каражаты катары эсептелген ыңгай категориясы менен диалектилик биримдикте. Аракеттин чагы, аткарылуу

ыкмасы, мүнөзү, чындыкка карата катышы өз ара ажырагыс биримдикте ишке ашат.

6. Баяндоочтун жак аффикстери жактама ат атоочтордон келип чыккан. Биринчи эки жактын жекелик жана көптүк түрүнүн мүчөлөрү генетикалык жактан жактама ат атоочтор менен байланышса, үчүнчү жактын мүчөсү этиш менен байланышат. Айкын өткөн чактын жана шарттуу ыңгайдын биринчи жагынын көптүк мүчөсү этиштик атоочту же болбосо атоочтукту уюштуруучу мүчө менен байланышат, бул эки мүчөнү эске албаганда, түрк тилдериндеги жак мүчөлөр негизинен ат атоочтордон түзүлөт. Тилдин өсүш тарыхында бул ат атоочтор бирдей калыпта туруп эле кайталануунун натыйжасында баяндоочтун зонасындагы үндүүлөрдүн ээрчишине байланыштуу тыбыштык комплексинин түспөлүн өзгөртүп, баяндооч мүчөгө айланган. Ошентип, жак категориясы ат атооч менен генетикалык жактан байланышта.

7. Ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү «Диванда» азыркы түрк тилдериндей эле. Айрым гана өзгөчөлүктөр бар. *Өз* деген сөз «Диванда» таандык аффиксинде туруп, аныктама ат атооч маанисинде колдонулат, бул учурда ээ менен баяндооч ээрчишет. Кыргыз тилинде да ушундай. Жазма эстеликтерде аныктама ат атооч маанисинде (*кенду* – сам, личность) деген сөз да колдонулат, ал жалгыз гана атооч жөндөмөдө болот.

Эстеликтердеги ээрчишүүнүн дагы бир өзгөчөлүгү – 3-жактагы *ol* бөлүкчөсү аркылуу жасалган форма болуп эсептелет. *Ol* 3-жактын формалдуу көрсөткүчү катары ээрчишүүнү гана эмес, өзү кошулган баяндоочту бөлүп көрсөтүү ролун да аткарат. Ал 3-жактын формалдык көрсөткүчү катары зат атоочтон, сын атоочтон, ат атоочтордон турган атоочтук баяндоочторго жалганат да, сүйлөмдүн аягында жайгашат.

1-жана 2-жактардагы зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтордон турган атоочтук баяндоочтор жактама ат атоочтор менен коштолот, алар ээ менен болгон предикаттык мамилени көрсөтөт да, аны менен жак боюнча ээрчишүүнү камсыз кылат. Бирок ушул позицияда жактама ат атоочтор өзүнүн семантикалык жана функционалдык өз алдынчалыгын сактайт. Ал эми азыркы түрк тилдеринде алар өз алдынчалыгын жоготуп, жак аффикстеринин разрядына өткөн. Кыргыз тилинде да ушундай.

Сүйлөмдүн ээси өткөн айкын чактын *-ди/-ти* формасындагы этиштерден турган баяндоочтор менен ээрчишет. Ээрчишүү жекелик жана көптүк сандагы 1-жана 2-жакта ишке ашат.

Этиштик атоочтордон (глагольное имя) турган баяндоочтордун айрым формалары (*-р* формасындагы этиштик атооч) ээ менен жак боюнча ээрчишет, бул анын атоочко караганда этишке жакындыгы менен түшүндүрүлөт. Ээрчишүүнү формалары катары жак көрсөткүчтөрү келет. Мисалы, *-р* формасындагы этиштик атооч (глагольное имя) 1-жана 2-жакта ээ менен ээрчишет. *-дук//дүк -ган//кан* жана *-гу//ку* этиштик формаларынын жак көрсөткүчтөрү жок, ошондуктан алар ээ менен ээрчишпейт.

8. Эмгекте түрк тилдеринин этиштик системасынын эң мурунку, баштапкы ядросун түзгөн этиштин чак формалары каралды.

1. *-а/-ы* бир эле учурда учур чак, келер чак маанисин камтыйт. *-а/-ы* чакчыл формасы этишке улануу менен берилген аракеттин же ал абалдын кандайча ишке аша тургандыгын билдирет. Махмуд Кашкаринин «Диванында» ал өз алдынча бышыктооч катары, ошондой эле

чакчыл түрмөк катары кездешет. «Диванда» мындай формалар мезгил маанисинде да колдонулат. XI кылымдагы эстеликтерде («Кутадгу билиг» жана «Дивану лугат-ит түрк») эң активдүү колдонулган чакчыл этиштик формалар – (ы,у) б//п жана -(й) у болгон. -а//ä, -(ы) б//п формалуу чакчыл этиш XI кылымда жактама ат атоочтор менен жак көрсөткүчтөрү кызматында болгон эмес.

Азыркы тилдерде айрым –а //ä ж.б. чакчыл формалары тактоочтордун жана жандоочордун разрядына өткөн: *оза* ‘раньше’, *толу* ‘полно’ ж.б.(1967,94) Бул процесс XI кылымда эле башталган.

Андан кийинки доордогу эстеликтердин тилинде аталган формадагы чакчыл этиштер жактама ат атоочтор менен жак көрсөткүчү функциясында (көрүмән, барыбсан) айкалышып келген.

–а мүчөсү – өнүмдүүлүк касиетинен эрте ажыраган байыркы мүчө. Окумуштуулар кыргыз тилинде –а мүчөсү аркылуу жасалган туунду сөздөр табыш тууранды жана элестүү сөздөрдөн жасалган этиштерди кошпогондо, анча көп эмес экендигин белгилешет.

Байыркы түрк эстеликтериндеги материалдарды талдоо бир муундуу негиздерде аффикстердин бөлүнүшү эң эрте этапта негиздин лексикалык маанисине карата жөнгө салынгандыгын көрсөткөн. Кууш аффикс – абал, бир абалдан экинчи абалга өтүү маанисиндеги, ошондой эле субъектин сферасынын чектелүү аракетин билдирген этиштерге кошулса, кең үндүү аффикс – чегине жеткен маанини билдирген этиштерде берилген. Махмуд Кашкаринин «Диванында» кең жана кууш үндүү катышкан бир муундуу негиздер кездешет. Кыргыз тилинде негизге уланган кең жана кууш үндүүлөрдүн чактык

маанилери атайын карала элек. Кыргыз тилинде учур чакты чакчылдын *-a//e//-й* формалары жасайт, келер чак да ушул эле формалар аркылуу жасалат. Келер чактык же учур чактык мааниде колдонулушу сүйлөмдүн контексти боюнча аныкталат.

-a аффиксинин *-a /-e/-ы /-u/-у/ -ү/* варианттары бар. Б.Орузбаева *-a/-ы* өнүмсүз мүчө, ал байыркы түрк эстеликтеринин доорунда кеңири колдонулган, 2-жактагы буйрук формасындагы кээ бир этиш сөздөр сейрек учуроочу *-ы* аффиксинин жардамы менен жасалат дейт (2000,269,64). С. Кудайбергенов *-a* мүчөсү аркылуу этиштен этиш жасаларын белгилейт. Тектеш башка тилдерде *-a* менен жасалган этиштердин кээ бирөөлөрү кыргыз тилинде *-a/-ы* мүчөлөрү менен да берилет, тектеш тилдердеги *-a* мүчөсү аркылуу жасалган этиштерге кыргыз тилинде *-ла*, кээде *-ы //и* же *-ай-ар* туура келет (1966,113).

Учур чактын *-(°)r* үндүү аффиксиндеги релеванттык тарыхый алмашуулар этиштик атоочтун (глагольное имя) ар түрдүү формаларынан келип чыккан жана аракеттин лексико-грамматикалык ыктары, жолдору функциясын аткарган. Учур-келер чакты берген конструкциялар алгачкы этапта көбүнчө кууш мүнөздө болгон, ал эми келер чакка жылышуу – потенциалдуу түрдө кең үндүү аффиксти ачып көрсөтүү сферасынын кеңейиши менен байланыштуу. Эмгекте кыргыз тилиндеги учур-келер чак формасындагы моделдер, жазма эстеликтердеги жана кыргыз тилиндеги учур-келер чактагы тутумдаш баяндоочтордун моделдери берилди.

XI кылымда этиштик атоочтор (глагольное имя) эң эле продуктивдүү категориялар болушкан. *-р* формасы өз алдынча жана башка грамматикалык формалар менен да айкалышып колдонулган. Өз алдынча колдонгондо ал

атоочтук катары, же «личный глагол» (*verbum finitum*) болуп, ал эми башка грамматикалык каражаттар менен айкалышканда гана - этиштик атооч («глагольное имя») функциясында колдонулган.

XI кылымдагы эстеликтерде этиштик атооч аныктооч-атоочтук («определения-причастия») жана этиштик атооч катары кездешет. Баяндооч катары келгенде бул форма этиштик жак формалар разрядына өтпөйт, ал предметтин белгисин көрсөтүү менен атоочтук боюнча кала берет. *-р* формасы аркылуу байыркы түрк жазма эстеликтеринде учур-келер чактык маанилер берилген. XI кылымда этиштик-атоочтук формалар (глагольно-именные формы) предметтин туруктуу сапатын билдирип, өзүнүн семантикасы жана функциясы боюнча этишке караганда сын атоочко жакын болгон.

2. *-ар/-ыр* формасы учур-келер чакты билдирет. Түрк баба тилинде (п्राязык) жана эски түрк тилдеринде бул формадагы этиштер бир эле убакытта учур чактын жана келер чактын маанисин камтыгандыктан, түркологдор, өзгөчө батыш европалыктар аны аорист, же белгисиз чак «неопределенное время» деп аташкан. Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө *-ар/-ыр* көрсөткүчүнө келер чактык маани бекип калган. Кыргыз тилинде *-ар/-ер* формасы келер чакты. б.а. кыймыл-аракеттин болор-болбосун билдирет. *-ар/-ер* формасынын баштапкы толук формасы *-гар/-кер* мүчөсү болуп эсептелет. *-ар/-ер* формасы *-гар/-кер* формасынын фонетикалык өнүгүшүнөн пайда болгон. Азыркы кездеги *-ар/-ер* Махмуд Кашкаринин доорунда *-гар* жана *-ар* формаларында колдонулган.

Байыркы жазма эстеликтерде учур-келер чактын семантикалык жагы эске алынган эмес, ал муундук структурасы боюнча гана белгилүү болгон. Махмуд Кашкаринин «Диванында» бир муундуу негизде кең үндүү

аффикстердин колдонулган учурлары арбын. Ошондой эле бир муундуу татаал негизде да кууш үндүү аффикстердин колдонулушу Махмуд Кашкаринин «Диванында» көп эле учурайт. «Диванда» кууш жана кең үндүүлөрдөн турган көп муундуу татаал негиздердин аффикстери негиздеги үндүүлөргө карай кең жана кууш болот.

Учур-келер чак категориясынын тарыхый өнүгүшү тууралуу ар кандай көз караштар бар. Категориялардын жалпы семантикалык өнүгүү тенденциясынан улам презенттик маанилер (учурдагы актуалдуу жана ар кандай даражадагы жалпы учур маанилери) жоголо баштайт, ушундан улам келер чакты көрсөтүүчү бирден бир функцияны кең үндүү аффикс аткара баштаган.

3. Өткөн чактын *-ды/-ты* формалары түрк баба тилинде эле болгон. Анын азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында (чулым түрк тилинин төмөнкү-чулым диалектисинен башка) сакталгандыгын маалымдайт. *-ды* формасынын туруктуулугу эки өзгөчөлүк менен, т.а. анын адаттан тышкары семантикалык сыйымдуулугу жана түрдүк бейтараптыгы (нейтралдуулугу) менен түшүндүрүлөт. *-ды* адегенде этиштик атоочтун (глагольное имя) формасы болгон. Маселен, «Диванда» аныктооч катары келгенде *-ди* этиштик атоочу (глагольное имя) аныкталуучу атоочтун алдында туруп, анын сапатын жана касиетин билдирет. Нерсенин сапатын, касиетин дайыма көрсөтүү менен *-ди* формасы, айрым учурларда сын атоочтун разрядына өткөн. XI кылымда бул форма атоочтук-аныктооч (причастное определение) функциясында да кездешет. Мындай функциясы азыркы сары уйгурлардын тилинде сакталган, б.а. *-ди // -ти*, башка түрк тилдеринен айырмаланып, азыркы сары уйгурлардын тилинде атоочтук мүнөзүн сактап, жак мүчөлөрү боюнча өзгөрбөйт: *мен пылты, сен пылты, ол пылты.*

–*ди* формасындагы атоочтуктар «Диванда» субстантивдешкен түрдө да кездешет. XI кылымда ал *verbum finitum* дун разрядына өтө баштаган. Азыркы учурда *ди// -ти* формасы атоочтук (причастие) катары колдонулбайт, ал этиштин разрядына өткөн. Азыр аталган форма бардык түрк тилдеринде (чулым тилинин төмөнкү-чулым диалектисинен башка) сакталган.

Кыргыз тилинде Б.Орузбаева –*ды* формасындагы түзүлүш «...осознается как чистая и нерасчленимая глагольная форма», – дейт (1955,12). Б.Орузбаева кыргыз тилиндеги өткөн чактын көбүрөөк изилденген формалары –*ды(-ди, -ду, -дү, -ты-, -ти, -ту, -тү)* болуп эсептелерин, –*ды* формасындагы этиш сүйлөөчүнүн өткөн чактагы конкреттүү кыймыл-аракетин билдирерин айтып, анын кошумча маанилерине токтолуп, аны мисалдар менен бышыктайт (1955,9,17). С.Кудайбергенов –*ды* мүчөсү аркылуу этиштин айкын өткөн чагы түзүлөрүн маалымдайт (1957,75). Кыргыз тилинин окуу китептеринде –*ды* мүчөсү айкын өткөн чак катары берилет. Ал кыймыл-аракеттин аткарылгандыгы сүйлөөчү тарабынан ачык-айкын болгон учурда колдонулат, өткөн чактын башка түрлөрүнөн ырастыгы, ачык-айкындыгы менен айырмаланат. –*ды* формасы катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр «Диванда» жана азыркы кыргыз тилинде абдан көп кездешет. Эмгекте –*ды* формасы аркылуу уюшулган учур чактагы этиштик баяндоочтор катышкан сүйлөмдөрдүн моделдери («Диванда» жана азыркы кыргыз тилинде) берилди.

–*ды* формасындагы этиштик баяндоочтор 1-жана 2-жак мүчөлөрү менен жакталат. 3-жактын өзүнө тиешелүү морфологиялык жак мүчөсүнүн жоктугуна байланыштуу, ал кыргыз тилинде морфологиялык

оформлениесиз айтылат, бирок көптүк маани –*ыш* мүчөсү аркылуу берилет.

1-жактын көптүк түрү тууралуу ар түрдүү пикирлер бар. Н.З.Гаджиеванын пикири боюнча, *-дыг* формасынан *-ды* көрсөткүчүнүн келип чыгышына (*-ды* < *-дыг*) – үнсүздүн (*тугди* ‘она родила’, *барди* ‘он пошел’) үндүүгө жутулуп, сиңип кетүүсүнөн, ал эми үндүү аффикстин созулма түрүндө элге таралып кетишинен көрөт. Муну *-дук* формасындагы этиштик атоочтун (глагольное имя) этиштин жак формасы катары келиши далилдейт. (түрк. Günlerce eve gelmediği oluyordu (Т.һик.,20) ‘По (целым) дням он не приходил домой’) (1973,177).

С.Кудайбергенов байыркы түрк тилинде жана азыркы турция тилинде жатыш жөндөмөдөгү бул *-дык* формасынын чактык маанини бериши айкын өткөн чактын (*-ды*) негизинде кыскарган түрдө этиштик атоочтун ушул *-дык*, *-дук* формасы жаткан болуу керек деген божомол пикирин айтат. Ал:» Эгерде иш ушундай болгон болсо, анда байыркы *-дык*, *-дук* мүчөсүнүн айрылгыс составдык бөлүкчөсү –*к* баштапкы толук формасы боюнча, бирок грамматикалык эки башка функцияда *-ды* чак, *-к* жак мүчө катарында өткөн чактагы жана шарттуу ыңгайдагы ат атоочтук жак мүчөнү сүрүп чыгып, анын ордуна биринчи жактын көптүк түрүндө жак мүчө катарында колдонулуп калган деп кароого туура келет», – дейт (1957,78). Биз С.Кудайбергеновдун пикирине кошулабыз.

Ошентип, айкын өткөн чактын 1-жагынын көптүк түрүнүн мүчөсү калган жак мүчөлөрүнөн өзүнүн чыгышы жагынан да айырмаланат. «Диванда» *-дык* өткөн формасында бардык чактарда колдонулат. Кыргыз тилинде да 1-жактын көптүк түрү абдан көп колдонулат.

4. Махмуд Кашкаринин белгилөөсү боюнча *-ган* формасы «түрк урууларынын» тилине («языку тюркских

племен») мүнөздүү, ал эми огуз тилдерине жана айрым башка көчмөндөргө *-ан/-ән* формасы тиешелүү (ДЛТ, I, 479, 433). XI кылымдагы эстеликтеринде *-ган* формасы негизинен атоочтук функцияда кездешет. *-ган* атоочтук (причастие) функцияда аныктооч катары келип, аныкталгычтын алдына жайгашат. Мына ушул функцияда атоочтук (причастие) өткөн чактагы (перфекттик отеноктогу) аракеттин белгисин, ошондой эле нерсенин туруктуу касиетин же сапатын (акыркы учурда ал сын атоочко жакындашат) билдирет.

-ган формасы баяндоочтун функциясында да боло алат. Бирок, азыркы түрк тилдеринен айырмаланып, XI кылымда *-ган* формасындагы сөз предикаттын функциясында деле предметтин туруктуу белгисин көрсөткөн атоочтук (причастие) катары кала берет: Бу ышығ ол үзүлгән ‘Эта веревка все рвется’ (ДЛТ, I, 173/139) ж.б.; Айрым – *ган* формасындагы этиштик атоочтор («глагольные имена») «Диванда субстантивдешкен түрдө кездешет: аужуғун ‘лист для обработки кожи’ (ДЛТ, I, 172/138); эк рған – род растения; этилгән – болезнь железы (ДЛТ, I, 173/130.).

Кыргыз тилинде өткөн чактын *-ган* формасы катары атоочтуктун *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон -көн* аффикстери келет жана алар толук типтеги жак мүчөлөрү менен жакталат (Б.Орузбаева, 1985, 19). Кыргыз тилинде (оозеки жана жазма) этиштин *-ган* формасы баяндоочтук позицияда турганда *барганмын, баргамын, баргам* болуп этиштин өткөн чагынын *-ган* мүчөсүнүн аяккы «н» тыбышы бирде түшүп, бирде түшпөй жана ага жалганган жак мүчө да бирде толук формада, бирде толук эмес формада колдонулат (С.Кудайбергенов 1957, 51).

Шарттуу белгилер

- МК – Махмуд Кашкари
ДЛТ – Дивану-лугат-ит-түрк
ДТС – Древнетюркский словарь
КБ – Кутадгу билиг
ТТС – Түрк тилдеринин сөздүгү
БЛС – Большой лингвистический словарь
РКС – Русско-киргизский словарь
БА – Бесим Аталай
СМ – Салих Муталлибов
З.А. Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова
Ч.А. – Чынгыз Айтматов
Н.Б. – Насирдин Байтемиров
К.Ж. – Касымалы Жантөшов
К.Э. – Кусеин Эсенкожоев

МАЗМУНУ

Киришүү	3
---------------	---

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

МАХМУД КАШКАРИ ЖАШАГАН ДООР ЖАНА АНЫН «ДИВАНЫ»

Карлуктар жана алардын бийликке келиши. Кыргыздар карлуктардын тушунда	7
Араб халифатынын жаралышы	36
Орто Азиядагы саясий абал. Карахандардын бийликке келиши жана ошол доордогу кыргыздар	49
Араб тил илими жана анын «Диванга» тийгизген таасири	66
Махмуд Кашкаринин ата-теги	78
Махмуд Кашкаринин түпкү мекени	84
Махмуд Кашкаринин ныспасы	86
«Диванды» түзүүнүн максаты	88
Махмуд Кашкаринин «Диваны»	92
Корутунду (<i>биринчи бөлүм боюнча</i>).....	96

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

БАЯНДООЧТУН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНГАН ФОРМАЛАРЫ «ДИВАНДА» ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ

Түрк жазма эстеликтеринин тилинин синтаксистик жактан изилдениши (жөнөкөй сүйлөм боюнча)	100
Тарыхый синтаксисти изилдөө (жөнөкөй сүйлөм боюнча)	108
Синтаксистик бирдиктерди реконструкциялоо	124
М.Кашкаринин «Диванындагы» субстантивдик элемент.....	129
ОI субстантивдик элементинин предикаттык функциясы ...	133
Сүйлөмдөгү субстантивдик элементтин түшүп калышы	138
Баяндооч – салыштырма тарыхый	
грамматиканын объектиси	139
Сүйлөмдүн тутумундагы баяндоочтун структурасынын өнүгүү эволюциясы	141
Баяндоочтогу этиштик элемент (связка) «Диванда» жана азыркы кыргыз тилинде	144
Предикаттуулук	152
Баяндоочтун жак аффикстери «Диванда» жана азыркы кыргыз тилинде	162
Ээ менен баяндоочтун жак боюнча ээрчишүүсү	173
Жөнөкөй сүйлөмдөгү этиштик баяндоочтун	
чак формалары	181
Учур-келер чактын -а//е формасы «Диванда» жана кыргыз тилинде	181

Кең жана кууш аффикстердин мааниси	187
-а аффиксинин варианттары	192
Учур-келер чактын -(°)г формасы	196
Кыргыз тилиндеги учур-келер чак формасындагы моделдер ...	199
Учур-келер чактагы тутумдаш баяндооч	202
Учур-келер чактын -ар/-ер формасы Махмуд Кашкаринин	
«Диванында» жана кыргыз тилинде	205
-р формасындагы этиштик атооч (глагольное имя)	205
-ар/-ер формасындагы учур-келер чак	208
-ар/-ер формасындагы аористтик маанилер	213
-ар/-ыр формасынан келип чыккан туунду	
белгисиз~имперфект (неопределенный имперфект)	214
Бир муундуу жана көп муундуу негиздеги аффикстер	216
Учур-келер чак категориясынын тарыхый өнүгүшү	218
Өткөн чактын -ды//-ты формалары «Диванда» жана	
кыргыз тилинде	221
Өткөн чактын -ды/-ты (-dī /-tī) формалары	221
Өткөн чактын –ган формасы	235
Корутунду (экинчи бөлүм боюнча)	240
Шарттуу белгилер	252

Жаманкулова Гүлжамал Төлөгөновна

**Махмуд Кашкаринин «Диваны» жана
баяндоочтун трансформацияланган формалары**

Редактору Ж. Теңирбергенова
Корректору Д. Карыбаева
Компьютердик калыптоочу *Т. Жанызаков*
Мукабанын дизайнери *П. Ибраимова*

Форматы 84x108¹/₁₆. Көлөмү 16 б.т.
Заказ № 84. Нускасы 500 даана.

Бишкек шаары,
«Бийиктик» басмасы,
Ю. Абдрахманов көчөсү 170а.
Тел.: 66-17-235